

Gángó Gábor

EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

18.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Gángó Gábor

Eötvös József az emigrációban

Debrecen, 1999

A kötet
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Millenniumi Pályázatának
anyagi támogatásával jelent meg.

LEKTORÁLTA:

Dr. Deák Ágnes
és
Kerényi Ferenc

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 348 9

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés Juhászné Marosi Edit munkája
A nyomdai műveleteket a Tiff Bt. végezte
Terjedelem: 18,00 A/5 ív
Készült Debrecenben, 1999-ben

TARTALOM

Tartalom	5
I. Előszó	7
II. A módszerekről és a kötődésekről	12
III. Az Eötvös és a Trefort család élete Bajorországban	18
IV. Miért 1850 végére készült el az <i>Uralkodó eszmék</i> első kötete?	37
V. Magyarország érdekeinek védelmében: cikkek az augsburgi <i>Allgemeine Zeitung</i> ban	67
1. A publicista Eötvös és az <i>Allgemeine Zeitung</i>	67
2. <i>A jogi kérdés</i>	71
3. <i>Levél Magyarországról</i>	84
4. <i>Magyarország és rendeltetése</i>	86
VI. A forradalmak oknyomozó története	94
1. A történetíró Eötvös a forradalom után	94
2. <i>A francia forradalom története</i>	101
3. <i>Az 1848iki forradalom története</i>	112
VII. Az összbirodalom érdekeinek védelmében	121
1. Eötvös, a birodalmi patrióta	121
2. <i>Három fejezet az első politikai-filozófiai szintézistervből</i>	129
3. <i>Müncheni vázlat</i>	136
VIII. Röpirat <i>Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról</i>	140
1. Előzetes megjegyzések	140
2. Bevezetés. A történeti nézőpont	144

3. I. fejezet. Túllépés a herderi, organikus nemzetszemléleten: felismerés a nemzetiség kirekesztő jellegéről	148
4. II. fejezet. Szabadság-egyenlőség és nemzetiség antinómiája	162
5. III. fejezet. A nemzetiségi törekvések és a létező államok antinómiája	164
6. IV–V. fejezet. A március 4-i alkotmány kritikája I.: a meghirdetett egyenjogúság tartalma és a tervbe vett birodalmi gyűlés működésének akadályai	165
7. VI. fejezet. A március 4-i alkotmány kritikája II.: az alkotmányosság	167
8. VII. fejezet. A nyelvi alapú föderatív tervek bírálata	170
9. VIII. fejezet. A birodalom nyelvek szerinti maradéktalan felosztásának lehetetlensége	175
10. IX. fejezet. A történeti jog védelme	176
11. X. fejezet. A lehetséges megoldás	177
12. Befejezés. Ausztria, az egyéni szabadság őrzője	180
IX. A kultúrtörténeti szintézisterv	182
1. A „nagy mű” mint életprogram	182
2. Szépirodalmi előzmény: <i>A karthauzi</i>	186
3. Felebaráti szeretet és szabad verseny: a <i>Pauperizmus</i>	197
4. Keresztény civilizáció és egyéni szabadság	215
X. Összegzés	223
Levéltári és kéziratári források	227
Bibliográfia	229
Mutató	269
Eötvös József az emigrációban – időrendi táblázat	283

I. ELŐSZÓ

Tanulmányom tárgya Eötvös József életének és munkásságának komplex vizsgálata az 1848 ősztől 1850 végéig terjedő időszakban. E két év mintegy külön fejezetet képez Eötvös pályáján, hiszen azokat – az 1848-as forradalom őszi eseményeitől való elhatárolódása következtében – Magyarországtól távol, önkéntes bajorországi emigrációban töltötte el. A feladatra azért vállalkoztam, mert Eötvös életéből e két év mindmáig nem került sem az irodalomtörténészek, sem a történészek figyelmének előterébe.

Az emigrációs időszak vizsgálatára, másfelől, az eötvösi életmű legjelentősebb, Magyarországon és külföldön egyaránt leginkább ismert és méltányolt darabjával, a gondolkodása „zárókövének” tekinthető *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című munkájával kapcsolatos előfeltevésem ösztönzött. Az *Uralkodó eszmék* szövegével való, néha már-már a játékszenvedélyhez hasonlatos foglalkozás mind inkább azon sejtésemet erősítette meg: a szakirodalom korábbi megállapításaival ellentétben e mű gondolatvilága nem eredeztethető közvetlenül Eötvös 1848 előtti szépírói és publicisztikai munkásságából, és jobb megértéséhez Eötvös reformkori műveinek mint előzményeknek figyelembe vétele legalábbis elégtelen. Másrészt hasonlóképpen elégtelennek tűnt számomra a forradalom utáni eötvösi gondolkodás szöveggörnyezetének vizsgálatához Madách Imre tíz évvel későbbi drámai költeményének, *Az ember tragédiájának*, illetve a magyarországi röpiratirodalomból csupán Kemény Zsigmond írásainak figyelembe vétele éppúgy, mint az európai kitekintés vonatkozásában a kizárólagos francia liberális referenciák (Guizot, Thiers, Lamartine).

Előfeltevésem az volt, hogy Eötvösnek az emigrációs időszakban megjelent műveinek elemző olvasata, illetve az ez idő tájt írott kéziratok tanulmányainak, feljegyzéseinek feltárása révén rekonstruálható az a gondolkodói út, amelyen Eötvös a reformkori politika jellegzetesen magyar kérdéseitől az európai társadalomfejlődés általános összefüggéseiig eljutott, miközben, ezzel egyidejűleg, erőfeszítéseket tett gondolkodásának mind biztosabb fogalmi alapokra helyezésére is. A fentiekkel összhangban ama hipotézis alátámasztására is kísérletet tettem, miszerint az emigrációs korszak műveinek szövegkörnyezete nemcsak a magyar és a francia politikai irodalom reprezentáns alkotásaiban keresendő, hanem a Habsburg Monarchia többnemzetiségű értelmiségének a birodalom jelenének és jövőjének alapkérdéseire választ kereső írásaiiban is, illetve – kitüntetett fontossággal – az 1848-as forradalmakat kísérő szellemi mozgalmakban. Tanulmányomat tényfeltáró és szövegértelmező összefoglalásnak tekintem, amelyet mint előmunkálatot elengedhetetlennek tartottam az *Uralkodó eszmék* majdani megközelítéséhez.

Az Eötvös politikai gondolkodásának megértésére irányuló vállalkozásom része Eötvös történeti és állambölcseleti műveinek kritikai kiadása, mely jelenleg a kezdeteinél tart. Ezért az itt tárgyalt Eötvös-szövegeket mértékadó összkiadásban egyelőre nem találja meg az olvasó. Helyesírásukkal kapcsolatban a következő megjegyzéseket szükséges előrebocsátanom. Az eredetileg magyar nyelvű Eötvös-idézetek helyesírása eltérő: kéziratból (betűhíven), modernizált helyesírású kiadásból és a kritikai kiadás szövegéből egyaránt idézek. A népszerű kiadásokra való hivatkozásokat a tárgyalt korszak előtt vagy után keletkezett szövegekre korlátoztam. Az 1848 és 1850 közötti időszakra nézve a népszerű kiadások szövegét tájékoztató jellegűnek tekintettem, és mindig kéziratból idéztem. Lelőhelynek ilyen esetekben a kézirat fólió- vagy oldalszámát is, és (az esetleges könnyebb visszakeresés végett) a kiadás oldalszámát is megadtam. Ez az átmeneti állapot két forrásnak osztályrésze: az Eötvös-noteszek magyar nyelvű feljegyzéseie, melyeket Bényei Miklós tett közzé, és *A francia forradalom történetéé*.¹

¹ EÖTVÖS, 1977. és EÖTVÖS, 1990.

A német nyelvű szövegeket saját fordításomban idézem. Az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról*² németül írott programiratnak s az *Uralkodó eszmék* első kötetének magyar fordítását³ az áttekintő olvasás közben haszonnal forgattam, ám a részletes elemzésekhez a kritikai kiadás kéziratosa munkaszövegeit használtam, hiszen Nyíri Kristóf és Oltványi Ambrus bizonyították: az *Uralkodó eszmék* szövegét Eötvös németül fogalmazta meg, s a magyar fordítás mind tartalmilag, mind terminológiailag kifogásolható.⁴ A röpiratnak és az *Uralkodó eszmék* első kötetének szövege közötti jelentős átfedések megkövetelték a magyar változatok összehangolását is. A németből fordított Eötvös-írások esetében az általam folyóiratban megjelentetett magyar szövegre, ennek hiányában a nyomtatott német eredetire, ennek hiányában a kéziratra hivatkozom. A szokásnak megfelelően lábjegyzetben idézem az eredeti német szöveget is, ha az csak kéziratban hozzáférhető.

E kismonográfia a *Politikától a politikai filozófiáig. Eötvös József szellemi életrajza az emigrációban* című kandidátusi értekezésemnek (1997) új adatokkal bővített, alaposan átdolgozott változata. A változtatások következképpen érintik az értekezés egyes fejezeteinek tanulmány vagy forrásközlést kísérő bevezető formájában korábban közreadott szövegét is:

– *Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből*, Századok 1993/3–4., 486–515.

– *Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban*, Századok 1994/3–4., 737–766.

– *Asbóth János és Eötvös József*, Világosság 1995/8–9., 93–110.

– *Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról*, Századok 1996/1., 129–148.

– *Eötvös József az emigrációban I. Keletkezéstörténet és biográfia*, Holmi 1997/8., 1121–1129.

² EÖTVÖS, 1978., II., 467–579. A terminológia megválasztását a röpirat kommentárjának bevezetőjében indokolom meg.

³ EÖTVÖS, 1981., I.

⁴ NYÍRI, 1980a., 51. sk. és OLTVÁNYI, 1981., 607. skk.

– *Eötvös József az emigrációban II. Az élettörténet*, Holmi 1997/9., 1279–1294.

– *Birodalmi patriotizmus. Eötvös József egy 1849-ből fennmaradt kézirata alapján*, Holmi 1998/3., 337–344.

– *Eötvös József A karthauzi című regénye – kultúrtörténeti színtézistervének összefüggésében*, Cartoon Network. Emlékkönyv Csetri Lajos 70. születésnapjára, kézirat.

– *Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848/49 nemzetiségi mozgalmainak néhány aspektusa*, Századok 1998/2., 371–396. Az alap kutatáshoz az anyaggyűjtést 1997 márciusában zártam le. Az átdolgozás során az 1998 augusztus végéig megjelent szakirodalmi szövegekre lehettem tekintettel.

E helyütt is illesse köszönet mindazokat, akiknek segítségével e könyvvel nem készülhettem volna el:

Kerényi Ferencnek és Nyíri Kristófnak köszönhető, hogy megindíthattam Eötvös József történeti és állambölcseleti műveinek kritikai kiadását – a szövegkiadás keretei közt elvégzett filológiai előmunkálatok nélkül reményem sem lett volna e tanulmány megírására. Bizalmuk támaszt nyújtott a pályakezdés tétova éveiben; szakmai felkészültségük és teljesítményük mérce marad a számomra. Moritz Csáky, Horst Haselsteiner és Ujváry Gábor pártfogó támogatása révén tájékozódhattam Ausztriában: nemcsak a közgyűjteményekben, hanem az osztrák monarchia-kutatás jelenlegi súlypontjai és irányai között is.

Értekezésem opponenseinek, Fenyő Istvánnak és Gergely Andrásnak nagyon köszönöm a munkahelyi és a nyilvános vitán megfogalmazott helyesbítő, kiegészítő megjegyzéseket, melyek a dolgozat jelenlegi formájához nagymértékben hozzájárultak.

Barátaim, Deák Ágnes és Hermann Róbert nagylelkűen halmoztak el értékesnél értékesebb adatokkal: a százas nagyságrendet éri el a nekik köszönhető cédulák száma. Mi több: Deák Ágnes saját kutatásaihoz összeállított bibliográfiáját, nehezen fellelhető szövegek másolatait engedte át készülő munkámhoz, Hermann Róbert pedig hátizsákban hordta ki Bécsbe (és onnan vissza) az elbeszélő forrásokat könyvtárából, melyekről úgy gondolta, hogy épülesemre szolgálhatnak.

Hálásan köszönöm az anyag gyűjtéséhez, illetve annak összeállításához nyújtott segítségét Asványi Ilonának, Bence Györgynek, Botka Ferencnek, Csetri Lajosnak, Dávidházi Péternek, Dömötör Ákosnak, Erdő Péternek, Fazekas Istvánnak, Köpeczi Bélának, K. Lengyel Zsoltnak, Ludassy Máriának, Lukácsy Sándornak (témavezetőmnek), Miskolczi Ambrusnak, Németh Istvánnak, Pajkossy Gábornak, Friedrich Pfäfflinnek, Gerhard Rechternek, Ress Imrének, Gerald Stourzhnak, R. Várkonyi Ágnesnek, Várszegi Asztriknak. Vizkelety Andrásnak külön köszönöm, hogy idejét nem kímélve fejtett meg számomra kislábízhatatlannak bizonyuló kéziratot szöveghelyeket.

Jelentősen megkönnyítette e könyv elkészítését, hogy egykori munkahelyeimen, az MTA Irodalomtudományi Intézete 19. Századi Osztályán és a JATE Klasszikus Magyar Irodalomtörténeti és Médiatudományi Tanszékén otthonos, bizalomteli és biztató légkör vett körül. Ugyanez vonatkozik jelenlegi munkaközösségemre, a JATE Filozófiai Tanszékére is.

Még egyszer hálával kell megemlítenem Deák Ágnes és Kerényi Ferenc nevét: könyvem lektoraiként ernyedetlen ügyszeretettel olvasták végig az általuk már többször látott kéziratot, és újabb észrevételeikkel számos ponton lényegesen javították a szöveget.

Ezúton mondok köszönetet továbbá a Soros Alapítványnak, a Friedrich Naumann Alapítványnak, a bécsi Collegium Hungaricumnak, az Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaftennek, a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványnak és az MHB Művészeti Alapítványnak, amiért 1990 és 1996 között támogatták kutatásaimat és szövegkiadási tervemet.

Szegeden, 1998 szeptemberében

Gángó Gábor

II. A MÓDSZEREKRŐL ÉS A KÖTŐDÉSEKRŐL

A könyvemben elemzett Eötvös-szövegek mindeddig nemigen kerültek a kutatás előterébe. Történeiszek és irodalomtörténeiszek előtt egy részük nem volt ismeretlen⁵: ám ahhoz, hogy ne néhány adatot szolgáltató levéltári háttéranyagnak, hanem az Eötvös politikai gondolkodásának szempontjából meghatározó fontosságú, részletes elemzést kívánó forrásoknak tekinthessem e szövegeket, a filológiát, a tényfeltáró munkát nem tudtam megkerülni. Az ez irányú erőfeszítésekről való számadás és az eredmények közzététele tanulmányom keretein kívül esik: a jelen munka e szövegekre mint a kutatás számára már hozzáférhető adalékokra tekint.

A szövegek kronológiája és tematikus súlypontjai mintegy önmaguktól kínálták fel a szellemi fejlődésrajz megalkotásának lehetőségét. A politikai eszmetörténet-írás nézőpontjából, amely a szövegekből rekonstruálható gondolatokat kommunikációs aktusoknak tekinti⁶, értelmes vállalkozásnak tűnt Eötvös gondolatainak születésére, fejlődésére, formálódására rákérdezni. A magyarországi szakirodalomban rendelkezésemre álló módszertani előzménynek, Gergely András Széchenyi-könyvének szavai-val megfogalmazva „*fenomenológiai* fejlődésrajzot” szándékoztam írni, amely nem a lelki folyamatokat, hanem „a gondolkodás tartalmának alakulását, fejlődését” kíséri figyelemmel a művek mint jelenségek alapján.⁷

⁵ SÓTÉR, 1967., BÉNYEI, 1972., BÖDY, 1985., URBÁN, 1986.

⁶ SKINNER, 1971.

⁷ GERGELY, 1972., 8.

Az Eötvös József emigrációs korszakáról előtárt adatok összegzése során fő rendező elvem a kronológia volt, melynek rendjét bizonyos tartalmi összefüggések kedvéért megbontottam, mint ahogyan az életrajzi biográfiák is általában tematikusan rendezett keretek között tárgyalják egy adott korszakon belül főhősük magánéletének, politikai karrierjének, írói munkásságának stb. eseményeit. Sőt, a tematikus rendező elv ebben az esetben legalább egyenrangúvá vált a kronológiáéval, hiszen Eötvös „tulajdonképpen” élettörténetéhez hasonlóan az emigráció korának szellemi életrajzát illetően is rendkívül kevés az időbeli fogódzó.

A műveket mindenekelőtt az Eötvös személyes eszmei fejlődéstörténetébe ágyazott olvasat segítségével közelítettem meg, már csak azért is, mert e kéziratos művek a politikatörténetírás forrásszövegeinek sorába nem, vagy csupán nagy óvatossággal és előzetes módszertani megkötések után illeszthetők. A kéziratban maradás ténye magától értetődően utal, ha nem is feltétlenül a leírtak megtagadásának gesztusára, mindenesetre ama szándék hiányára, hogy a szöveg politikai akaratként jelenjék meg.

A jelen könyvvel bizonyos értelemben e szerzői döntést bírálom felül. Azt a politikai gondolkodó Eötvöst kívánom megszólaltatni, aki 1848 és 1850 között támadt gondolatainak jó részét vagy elhallgatta, vagy az *Uralkodó eszmék* szövegében csupán magának a szövegnek alapján szinte lehetetlenül nehezen visszakereshetően elrejtette. Elhallgatott szándékokra, körülményekre, gondolkodói erőfeszítésekre kérdezek rá, némiképp hasonlóan, mint ahogyan Eötvös közelített Szalay László életművéhez róla tartott emlékbeszédében: „Én nem azt, amit Szalay tett, hanem azt fogom elmondani, mit a férfiú *akart*; nem törekvéseinek eredményeit, hanem az indokokat, melyek őt azoknál vezérelték.”⁸ Teszem ezt annak ellenére, hogy Eötvös, halála előtt két hónappal, az efféle kutakodást a tőle Szalaynál emberileg jóval távolabb álló Toldy Ferencnek ingerülten megtiltotta: „ahhoz, miként támadtak az egyes művek s miként jutottam meggyőződéseimhez, a publikumnak nincs köze”.⁹

⁸ EÖTVÖS József: *Szalay László*, in: EÖTVÖS, 1975., 212.

⁹ Eötvös József báró – Toldy Ferencnek, [Pest], 1870. december 8., in: EÖTVÖS, 1976., 678.

Milyen vezérelvet követve lehetséges beszélni egy viszonylag rövid időn belül keletkezett nagy terjedelmű szövegtörzsről, melynek alapvető jellemzője – amint az az egyes elemzéseket kiegészítő konkordanciaadatokból kiderül – a motivikus redundancia, és amelynek nagyobb része kéziratban, mégpedig olyan kidolgozottsági fokú kéziratban maradt fenn, melynek alapján nem mindig világos a politikai szándék, melyre a szöveg mint beszédaktus irányul? Nagy szabadságom volt szövegelemzőként, de nagy felelősségem is: egy-egy írásnak a rendszer bizonyos helyére illesztése alapvetően meghatározta az olvasatot, és a választott értelmezés esetleg fontos szempontokat hagyott megvilágítatlanul.

A szövegeket egyfelől aszerint csoportosítottam és állítottam fejlődéstörténeti sorba, amint azokban Eötvös nézőpontja a konkrét politikai helyzetelemzéstől az elvont fogalmiság felé tolódik el. Az *Allgemeine Zeitung*ba írott cikkekben a közelmúltban meghozott kormányzati döntéseket bírál. Az 1848-as magyar és az 1789-es francia forradalomról írott munkájában hosszabb történeti folyamatokat vizsgál az események rekonstrukcióján keresztül, elemzése során kifejezetten tagadva még az eszmék jelentőségét a politikában. Az úgynevezett első politikai-filozófiai szintézistervben ezzel szemben már eszméknek – a *szabadságnak és rendnek* – megvalósításáért munkálkodik. A nemzetiségi kérdéstről írott röpirata a nacionalizmus első fogalmi megközelítése Ausztriában. A keresztény civilizációról fennmaradt vázlatai alapján nyomon követhető a felismerése a történelemben uralkodó eszmék fontosságáról, és ki is választja vizsgálatának tárgyául az egyiket, sőt a nyugati politikai gondolkodás számára talán a legfontosabbat: az egyéni szabadság eszméjét. Ez ama pont Eötvös teoretikusi fejlődésében – nemcsak a tárgyalt korszak, hanem egész életműve szempontjából is – ahol a korszak, esetünkben 1848 forradalmainak és az azt követő visszarendeződésnek hely és idő meghatározta aktuális politikai kérdéseitől s a velük összefüggő hatalmi megfontolásoktól szinte teljesen eltekint, és vizsgálatának céljául az igazság keresését tűzi ki. Ezért tanulmányomat is e ponton zárom le: az *Uralkodó eszmék* első kötete visszalépést jelent a módszer és a célok tekintetében, a mű egésze pedig túlnyúlik a tárgyalt korszakon. Beható vizs-

gálatának az itt kifejtett eredményeken kell alapulnia, de önálló keretek között, és részben más kérdésfeltevésekkel. (Mindez nem jelenti azonban azt, hogy ne volna szükséges e helyütt is tárgyalni az *Uralkodó eszmék* bizonyos vonatkozásait, amelyek a fejlődéstörténet összefüggésében érthetőek meg.)

Az *Uralkodó eszmék* felé vezető útnak része – talán legmerevekebb része – Eötvösnek az *eszmék* felé vezető útja. Eötvös e két év alatt munkálta ki azt a nyelvet, melynek segítségével elemzéseiben a konkrétól az elvontig, az egyeditől az általánosig – a politikai publicisztikától a politikai eszmetörténetig – eljutott. Ebben az értelemben tanulmányom egyetlen kommentár az *Uralkodó eszmék* szerzői előszavának első két mondatához, melyekben Eötvös magától értetődő természetességgel veti el az anyagi érdekek vizsgálatát mint a kor megértésének alkalmatlan eszközét, s fordítja figyelmét az eszmék tanulmányozása felé: „Jóllehet korunkat, melyben élünk, gyakran éri szemrehányás vad anyagiassága miatt, a körülöttünk történő dolgok nyugodt megfigyelésének mégis arról kell meggyőznie mindenkit, hogy aligha találunk évszázadot a történelemben, amikor az emberek inkább lelkesedtek eszmékért, és amikor egész népek szívesebben dobták volna oda áldozatul az anyagi jólétre vonatkozó minden megfontolást eszméik megvalósításának, mint századunkban. Ebből következik, hogy a jelenkor mozgalmait csak akkor érthetjük meg, ha tisztába jövünk azokkal az eszmékkel, amelyek a mozgalmakat előhívták és irányukat meghatározták”.¹⁰

Fontosnak tartottam e vizsgálódásokon belül további súlypontok kijelölését is. E tematikus középpontok kiválasztása nem irodalmi előzmények nélküli: döntéseimet alapvetően meghatározták az osztrák monarchiakutatás fő irányai és elért eredményei. Az összehasonlító szempont lényeges kiegészítője a fejlődéstörténeti olvasatnak, hiszen tágabb hagyományba ágyazza be Eötvös gondolatait, s így e gondolatok eredetisége, kifejtésük egyedisége vagy mélysége, vagyis Eötvösnek a hagyományban elfoglalt helye vizsgálható.

Az összehasonlító módszer általánosan alkalmazott eszköze a modern osztrák történetírásnak politikai tradíciók vagy célkép-

¹⁰ EÖTVÖS, 1851., [V.]

zetek forrásszövegeken keresztül való megközelítésénél. E szövegek között kitüntetett helye van Eötvös műveinek, akinek nevét a 19. századi Habsburg Birodalom eszmetörténetének irodalmában gyakran és nagy hangsúllyal említik meg, a hagyományhoz való hozzájárulását különösen az úgynevezett összbirodalmi gondolat (*Gesamtstaatsidee*), a föderatív forгатókönyvek és a nemzetiségi kérdés tekintetében tartva jelentősnek.

Elsőként Josef Redlich foglalkozott behatóan Eötvös József személyével és szerepével. Az osztrák államról és birodalomról szóló nagy művében (*Das österreichische Staats- und Reichsproblem*) írja, „Eötvös olyan férfiú volt, aki nyugat-európai mércével mérve is igen magas politikai és irodalmi műveltségét tősgyökeres magyar hazafisággal ötvözve nagyon eredeti és teremő személyiséggé, modern államtudományi gondolkodóvá és államférfivá vált”.¹¹ Redlichnek köszönhetjük azoknak a műveknek az életműből való kiemelését és elemzését, melyekben Eötvös „[a] monarchia újjáalakítását fektette le 1848 eseményei után”¹²: az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* (1850) és az *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* (1859) című röpiratokat. Redlich óta e munkákhoz fordulnak az osztrák (vagy az osztrák hagyományba illeszkedő) történészek, ha az eötvösi gondolkodás fő vonalait vázolják fel.¹³ Eötvös helyét a nemzetiségi kérdés teoretikusai között talán Robert A. Kann jelölte meg a legpontosabban, mondván, „ő volt az első, aki az osztrák nemzetiségi kérdés egész tematikáját annak történeti, etnikai és szociológiai variációiban felgöngyölytette”.¹⁴

Elsősorban e röpiratok szerezték meg Eötvös számára az osztrák eszmetörténet-írásban az alapítóknak kijáró tiszteletet.¹⁵

¹¹ REDLICH, 1920–1926., I., 547.

¹² I. m., I., 553.

¹³ KANN, 1957. és 1964.; STOURZH, 1966. és 1989.; HASELSTEINER, 1984.

¹⁴ KANN, 1957., 132.

¹⁵ Az itt felsorolt utalásokat, melyek Eötvösnek az osztrák államelméleti gondolkodásban elfoglalt vezető helyét, az irodalomból hiányzó részletes érveléstől eltekintve, mintegy megelégedezik, Nyíri Kristóf egyszer már összegyűjtötte és közzétette, lényegében minden magyarországi és ausztriai visszhang nélkül: NYÍRI, 1988.

Josef Redlich „ezen egész politikai gondolatvilág atyjá”-nak nevezi¹⁶, míg az ausztriai nemzetiségi kérdés egyik alapvető fel-
dolgozását megalkotó Robert A. Kann szerint „Eötvös az osztrák állameszme szellemi atyái közt vezető, még mindig nem eléggé értékelt helyet foglal el”¹⁷, Gerald Stourzh pedig „a régi Ausztria állameszméjének leginkább meggyőző hirdetője”-t látja Eötvösben.¹⁸

Az 1848-as forradalmaknak és a rákövetkező esztendőknél során az osztrák birodalomban felszínre kerülő legfőbb politikai és politikaelméleti kérdéseket egyetlen szerző munkásságára összpontosítva vizsgálni, és e kísérlet alanyául Eötvöst és műveit kiválasztani mindenképp indokoltnak tűnik e megelölegezett megállapításoknak a tükrében, amelyek Eötvösnek igen előkelő, ha nem a legelőkelőbb helyet tartják fenn a birodalom politikai gondolkodóinak arcképcsarnokában. A tematikus sokszínűség bizonyos értelemben már önmagában igazolja a várt következtetéseket: Eötvös szinte valamennyi kérdéssel foglalkozott, amely a kor politikai irodalmában felbukkant. Rajta kívül nincs szerző a birodalomban, aki ennyiféle kérdésben elmélyedt volna. Azok a cseh, magyar és osztrák-német gondolkodók, akiknek szövegei segítségével az eötvösi gondolatok szövegkörnyezetét rekonstruálni próbálom, nemcsak azt mutatják, többen teljesítik a publicisztikában azt, amit Eötvös – igaz, hogy jobbára mindaddig feltáratlan kéziratában – egyedül végzett el, hanem azt is: szinte minden gondolata mélyen benne gyökerezik a birodalmi értelmiség műveltségében, gondolkodásmódjában.

¹⁶ REDLICH, 1920–1926., I., 550.

¹⁷ KANN, 1957., 132.

¹⁸ STOURZH, 1989., 237.

III. AZ EÖTVÖS ÉS A TREFORT CSALÁD ÉLETE BAJORORSZÁGBAN

Eötvös József, az első felelős magyar minisztérium vallás- és közoktatásügyi minisztere 1848. szeptember 29-én indult útnak Budáról régi barátjával, centralista munkatársával és sógorával, Trefort Ágostonnal.¹⁹ Eötvös a távozás gondolatával már korábban foglalkozott: szeptember elején útlevelet kért Pulszky Ferentől, aki államtitkárként szolgált a király személye körüli minisztériumban²⁰, Cziráky János grófhhoz írott 1849. január 31-i levelében pedig maga is visszaütal távozása hosszan érlelődő szándékára. „Az okokat – írja –, melyekért hazámat elhagyám, esmered. Néhány nappal mielőtt elmennék – ha nem csalódom, a Kaszinó erkélyén szóltunk egymással a közdolgok állásáról, s én közöltem szándékomat, hogy azon esetre, ha ügyeinket a legalitás ösvényére visszavezethetni reményünk többé nem lehet, a hazát, melyben becsületes működésre helyet többé nem találok, inkább elhagyom, mint hogy olyan eljárásban részt vegyek, mely a nemzetet csak vesztéhez vezetheti”.²¹ Úgy tűnik, Eötvös a márciusi napoktól kezdve szem előtt tartotta az emigráció lehetőségét mint a számára kilátástalan politikai konfliktusokra adható egyetlen megoldást. Egy angol diplomata, Joseph Andrew Blackwell figyelt fel rá, hogy a kormányalakítási nehéz-

¹⁹ Az emigrációs évek eseménytörténetének korábbi összefoglalásai: VOINOVICH 1904., 63–66.; FERENCZI, 1903., 171–172.; SÓTÉR, 1967., 234–243.; MANN, 1982., 44–47. (Trefort Ágoston szempontjából); DEÁK Á., 1996a., 120–128.

²⁰ PULSZKY, 1884., I., 338–339.

²¹ Eötvös József báró – Cziráky János grófhhoz, [München], 1849. január 31., in: EÖTVÖS, 1976., 211–212.

ségek idején, 1848 márciusának második felében Eötvös egyszer megjegyezte, „ha Batthyány grófnak nem sikerül a minisztériumi törvényjavaslatot szentesíttetni, ő a maga részéről azonnal elhagyja Magyarországot a családjával együtt, mivel nem óhajtja feleségét – akit gyengéden szeret – a bizonyosan bekövetkező rémségeknek kitenni.”²² A terv a baráti kör számára nem volt titok: Trefort szeptember közepén üzent felesége révén Eötvösöknek, hogy „hagyjanak fel az eltávozás gondolatával”.²³ Sőt, Eötvös 1848. szeptember 9-én vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztéről „feltételesen” le is mondott, miután Szemere Bertalan belügyminiszter Vácról Pestre rendelte Ivánka Imre őrnagyot egy nemzetőr zászlóaljjal. Batthyány Lajos gróf miniszterelnök monográfusa, Urbán Aladár idézi Ivánka emlékiratait, aki valószínűleg Eötvösre és Klauzál Gáborra utalva írja, „fájdalom, ezen bejövételünk, fokozván az akkori nap eseményeinek hatását, két kitűnő hazánkfíának lelki állapotát deprimálta”.²⁴ Mindennél beszédesebben utal azonban a forradalmi Magyarország elhagyásának szándékára az, hogy családjukat mindketten, Eötvös is és Trefort is, már korábban Bécsbe küldték.²⁵

Egy másik könyv tárgya lehetne, ha a távozás közvetett okait kutatva Eötvös 1848. évi politikai tevékenységét kísérelném meg nyomon követni. Tudjuk, Eötvös a népoktatási törvény tervezetét benyújtó, majd a radikális ellenzékkel s az egyházakkal is megküzdeni kényszerülő miniszterként (aki ráadásul a nemzeti-

²² Joseph Andrew Blackwell – Sir Robert Gordonhoz, Pozsony, 1848. március 25., in: HARASZTI-TAYLOR, 1989., 139. Az adatot köszönöm Deák Ágnesnek.

²³ Trefort Ágoston – Feleségéhez, sz. Rosty Ilonához, Pest 1848. szeptember 13., in: WALDAPFEL, 1952., 36–37. V. Waldapfel Eszter fordítása. Még egyszer ugyanerről: Pesten kelt szeptember 15-i, ugyancsak feleségéhez írott levelében. WALDAPFEL, 1952., 46.

²⁴ URBÁN, 1986., 627. A „feltételes lemondólevél” szövege: URBÁN, 1982., 652. a politikai helyzet elemzésével és F. KISS, 1987., 455.

²⁵ Eötvös feleségével, sz. Rosty Ágnessel (1825–1913), Ilona (1846–1925), Jolán (1847–1913) és Loránd (1848–1919) nevű gyermekeivel töltötte külföldön az emigráció éveit, Trefortot felesége, sz. Rosty Ilona (?–1870) és Ágnes leánya (1847–1889) kísérte; második gyermeke, Trefort Edit 1849. január 16-án született meg. A családtagok Bécsbe utazásáról: CSENGE-RY, 1851a., 70.

ségi követelések egyházi vonatkozásainak is egyik elbírálója volt) ugyanúgy keserű, kudarcos tapasztalatokkal szembesült, mint Bécsben és Innsbruckban tárgyaló, a megbékélés lehetőségeit kereső kormánytisztviselőként.²⁶ E törekvések sikertelenségében keresendők a távozás politikai okai: nem utolsósorban pedig az 1848. augusztus 31-ei osztrák államirathoz, amely egyenesen a magyar kormány legitimitását kérdőjelezte meg. Am a jelen tanulmány csak a végleges döntés közvetlen kiváltó okát tárhatja fel: ez Franz Lamberg gróf Magyarországra kinevezett teljhatalmú katonai főparancsnok meggyilkolása volt 1848. szeptember 28-án.²⁷ (Trefort is így emlékezik meg e sorsdöntő napról egy évvel később: „Holnap ... van az évfordulója a végzetes eseménynek, amely bennünket külföldre űzött”.²⁸)

Pálffy Jánosnak, a képviselőház alelnökének visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Lamberg halálának napján együtt ebédeltek, Eötvös és ő, a Dorottya utcai kaszinóban, majd visszatértek a Redout-ba, az országgyűlés épületébe, ahonnan ismét átmentek a Casinóba. Ennek ablakából látták a hajóhídról visszafelé tartó csoportozatot. „[A]lig voltunk egy negyed óráig a Casinóban, midőn a hajóhid felől irtózatoss zaj hallatszott. Az ablakhoz menve, borzasztó látvány tűnt előnkbe. Az egész hosszú híd, a hídfő mindkét oldalról, s a pesti és budai part körüli, megrakva volt emberekkel, oly hirtelen teremve maga elé e nagy, roppant tömeg, mintha valamely gonosz szellem a földből bűvölte volna elé, s ezek között puskával, karddal, bottal, vasvillával fegyverzett, nyers, rongyos, meztelen nyakú és karú vad alakok, melyeket én sem azelőtt, sem azután soha sem láttam Pesten.

Eötvös megragadta a karom, mondván: »Jerünk le!« Én reá néztem. Ő halovány volt. Amint a Dorottya-utcából be akartunk fordulni a Redout felé, egy csapat városi ember jó velünk szem-

²⁶ Miniszteri tevékenységéről: HAJDU, 1933., különösen 193. skk.; URBÁN, 1981a., 468., 499.; URBÁN, 1986., különösen 609., 615., 654., 657. A bécsi magyar küldöttségekről és benne Eötvös szerepéről: GERGELY, 1994. Köszönöm Fenyő Istvánnak, hogy a problémára felhívta a figyelmemet.

²⁷ Az események új összefoglalása: URBÁN, 1996.

²⁸ Trefort Ágoston – Feleségéhez, sz. Rosty Ilonához [Pest, 1849. szeptember 27.], in: WALDAPFEL, 1965., 401.

közt, s megismerve minket, megállott, s egyik azt mondja: »megölték Lamberget!«

Erre Eötvös karomba öltötte karját, s megindult velem a színháztér felé. De alig mentünk néhány lépést, s megállott. Nagyon fel volt indulva.

»Barátom, – szólott hozzám, én menyek.«

»Hová mész?«

»Én menyek ki az országból!«

»Hogyan mennél s mikor akarsz menni?«

»Töstént. Meglásd, hogy itt borzasztó dolgok fognak történni, hogy ezek a vadállatok megízelve a vért, minden mérsékelt embert megölnék, aki itt marad, megölik legelőbb Batthyányit, aztán Deákot és úgy a többit.«²⁹

Eötvös idegei már az udvar és a magyar kormány közötti feszült helyzetet is nehezen viselték. Pulszky Ferenc Eötvösről írott megemlékezésében így számol be 1848 nyarának eseményeiről: „láttam az aggódó Eötvöst innsbrucki útjában...; láttam, midőn örömteljesen vissza jött, s ismét izgatottan, midőn János főherczeg elébe mentünk... A kormány gondjai, a felelősség terhe[,] a folytonos ingadozás, remény és kétség közt, s a végveszély sejtelme erősebben hatottak Eötvös ideges költői természetére, mint hidegebb véralkatú társaira; mi csoda tehát, ha azon csapás, mely alatt gróf Széchenyi aczél szervezete összeroskadt, Eötvös finomabb alkotású idegzete sem bírta elviselni?”³⁰

²⁹ PÁLFFY, 1940., 139. Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

³⁰ PULSZKY, 1888., 20–21. A visszaemlékezés először a Vachott Sándorné által Eötvös műveiből összeállított *Babérlombok* előszavaként jelent meg 1871-ben. Az Eötvös gyenge idegeire vonatkozó megjegyzésre Trefort Ágoston (aki talán némiképp magára is vonatkoztatta azt) a Lónyay Menyhért akadémiai elnök számára írott Eötvös-emlékbeszédében felelt: „[Eötvös] [k]ezdetől fogva el volt tökéelve, hogy ő a forradalomban részt nem fog venni – nem idegei gyengesége miatt, mint Pulszky állítja – de mert tisztán látta, hogy a magyar felkelés nem sikerülhet, s okvetlenül az orosz intervencióval fog végződni.” Trefort eme 1872 januárjában írott szövegének egyébként is egyik vezérfonala az Eötvös gyávaságára vonatkozó régi vádak visszautasítása. A centralista *Pesti Hírlap*ban a vármegegyei autonómia ellen cikkező Eötvös tevékenységével kapcsolatban írja: „*Mai viszonyok közt alig tudjuk felfogni, mennyi elszántság és bátor-*

Pálffy János visszaemlékezéséből kiderül, Eötvös zilált idegeit az összeomlás határára sodorta az átélt jelenet: „Eötvöst, mint minisztert forradalmi időben csak lélektanilag lehet és szabad megítélni... Igen természetes, hogy Eötvös költészileg élénk képzelmeire s ingerlékeny idegrendszerére mély s megrázó hatást kellett gyakorolni a szeme előtt fejlődő forradalomnak...” „Az ő már izgatott, mondhatni beteg szerve” – teszi még hozzá – „egyszerre, mint test a kórválság alatt, meghajolt ezen külesemény előtt.”³¹ Állítólag maga Eötvös is hasonlóan számolt be a Lamberg meggyilkolása utáni órák lelkiállapotáról távoli rokonának, Splény Bélának.³² Splény emlékirataiban ez áll: „Eötvös, mint önmagától később hallottam, annyira megrémült az eseten, hogy a józan ítéletet elvesztette, képzelődése 1793-at mutatott neki Magyarországon, minek folytán családjával külföldre utazott”.³³ Az 1793. év említése nem véletlen. Jósika Miklós forradalomtörténetében olvashatunk arról, miszerint „maga Eötvös többször emlegette – csakhát *multa licent pictoribus atque poetis* – hogy Mlle Lenormand Párizsban, de korábban egy cigány jósnő is azt jövendölte neki, hogy vérpadon fogja végezni;

ság szükséges volt e vita megkezdésére – de Eötvös kedélyének egyik kitűnő vonása volt az erkölcsi és politikai bátorság. Ezt tanúsítja egész politikai működése 1844-től haláláig.” (Emlékezéséd báró Eötvös József felett, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/1., 6. f. [c.], 5. f. [cd.], emendált szövegek. A hagyaték feltárását az OKTK A.1454/IV. sz. pályázatának keretében végzem. Ásványi Ilona, R. Várkonyi Ágnes és Várszegi Asztrik szíves segítségét ezúton is köszönöm.) Lónyay azonban nem tartotta célirányosnak, hogy felelevenítse e polémiát a nyilvánosság előtt – emlékezéséből kihagyta az utalásokat (LÓNYAY, 1872).

³¹ PÁLFFY, 1940., 137., 140.

³² Splény Béla apai ágon harmadunokatestvére volt Eötvös Józsefnek. Eötvös dédapja, Eötvös József (1716–1783) vett feleségül Splény lányt, Anna Máriát (1735–1763). Splény soraiból, melyekben egy nemzedékkel szorosabba fűzi a rokonságot, az is kiderül, miért teszi ezt – büszke volt miniszter unokatestvére: „Eötvös a pesti felső Duna-soron valahol fogadott. [... M]ikor kocsin onnan távoztam, több szemközt jövő kocsibul a bent ülők bókkal köszöntöttek. Eötvösnek tartottak. Az ő öreganyja nővére volt öregatyámnak, Splény Gábornak, és ha együtt nem voltunk, hasonlóknak lehetett minket tartani.” SPLÉNY, 1984., II., 22. Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

³³ I. m., II., 57.

és sokan állítják, hogy e kettős jóslat a kultuszminisztert érő teljes összeomlás oka”.³⁴ Mindamellelt igazságtalanság volna arra gondolnunk, hogy Eötvös csak a saját életét féltette. A Blackwell feljegyezte adalék mutatja, családjának sorsára is gondolnia kellett: harmadik gyermeke, Loránd 1848 mozgalmas nyarán, július 27-én született meg.³⁵

A visszaemlékezések egybehangzó tanúsága alapján elfogadhatjuk: a távozás közvetlen oka a sokkoló benyomás kiváltotta idegkimerülés volt. E feltevést alátámasztja, hogy Eötvös benyomásokra fogékony, úgymond „impreszionábilis” lelkülete a későbbiekben is vissza-visszatérő motívum jellemrajzaiban: Eötvös érzékeny lelkivilágával talán fölösen is sokat foglalkozva alkotja meg például a kiegyezés utáni konzervatív gondolkodás – mindenekelőtt a publicista Asbóth János – a maga liberálisokat és konzervatívokat szembeállító politikai karakterológiáját.³⁶

Lamberget 1848. szeptember 28-án kora délután gyilkolták meg. Az időpont, ha pontos meghatározása nehézségekbe is ütközik³⁷, megerősíti a szeptember 29-i indulás tényét: nem valószínű, hogy az emigrációs időszak elsődleges forrásában, Trefort Ágoston életrajzi visszaemlékezéseiben az elutazás „délután”-járól szóló bejegyzések még 28-ára vonatkoznának.³⁸

³⁴ JÓSIKA, 1851., I., 113. Az anekdota a korban szétében ismert volt: Jókai Mór is közli az *Életképekben*, a Charivari 1848. május 18-i számában (JÓKAI, 1967., 162.), és Szilágyi Sándor is az Eötvösről írott portréjában (SZILÁGYI, 1850., 248.). Pálffy János is megemlíti a jóslatot, és feltételezi, hogy annak „nem kis része volt” Eötvös távozásában. (PÁLFFY, 1940., 137., 140.) A történet még akkor sem vesztett érdekességéből, midőn annak 1848-ra vonatkozó áthallása már feledésbe merült. Vö. *Báró Eötvös József volt miniszternek mondott jóslat*, in: *Három*, 1875., 7–11.

³⁵ A gondolat Fenyő Istváné. Szíves szóbeli közlését köszönöm.

³⁶ Erről bővebben: GÁNGÓ, 1995a.

³⁷ A legtöbb tudósításban, visszaemlékezésben két óra körüli időpont szerepel, de Urbán Aladár figyelmeztet bennünket, hogy „[a]z időpont meghatározása a kor embereinél csak hozzávetőleges”. URBÁN, 1996., 1076.

³⁸ Trefort egyébként később, 1872 elején és 1883-ban írott emlékbeszédeiben maga is a 29-i dátumot említi: „...Lamberg meggyilkoltatása a kibékülés minden reményeinek véget ... vetett. Utána való nap ... elhagyta Pestet [ti. Eötvös], hova csak 1850 novemberében tért vissza.” (*Emlékbeszéd báró Eötvös József felett*, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/1., 6. f. [cd.], emendált szöveg.) „A Lamberg-féle szerencsétlen catastropha után, 1848. szept. 29-én, külföldre távozott [ti. Eötvös]”. (TREFORT, 1883., 4.)

Az események hatására – amint Trefort memoárjában olvasható – „Pepi [ti. Eötvös] úgy döntött, hogy délután elutazik Bécsbe”.³⁹ Trefort határozatlanságáról az 1850-es évek végén írott napló következő (még tíz év távolából is) zaklatott mondata tanúskodik: „[É]n nem voltam [ti. eltökélt], és mondtam neki, ne várjon rám, de mégis lehetséges lenne, hogy vele menjek”.⁴⁰ Trefort délután háromkor még Kossuth kérésének megfelelően Pázmándy Dénessel elment Nyáry Pálhoz, akit nem találtak otthon, majd – folytatja Trefort egyes szám első személyben – „kocsit fogadtam, elmentem a lakásomra, ... magamhoz vettem a pénzt és egy télikabátot, lekocsiztam a Vízivárosba Bucsánszkyhoz, Pepit már ott találtam, majd nehéz szívvel elhagytuk a várost”.⁴¹

Bucsánszkyhoz minden valószínűség szerint elköszönni és – távollétük idejére – mintegy „végrendelkezni” mentek, feltehetően magán- és hivatalos ügyekben egyaránt. Bucsánszky József ugyanis Eötvösnek közeli, gyermekkori barátja volt. Eötvösnek nővéréhez, gróf Vieregg Károlyné Eötvös Júliához írott egyik

³⁹ A napló szövegét itt és a későbbiekben a Szalay Gábor lejegyezte kéziratból idézem: *Trefort Ágoston életrajzi feljegyzése*. Irta Csabacsüdön (Békes vármegye.) 1856-ban és folytatólag 1857–59-ben. Az eredeti kéziratból – néhány apróbb teljesen intim jellegű rész kihagyásával – lediktálta, 1916-ban leánya, Özv. gróf Batthyány Ferencné. MTAK Kt. Ms 4287/115., 81. A szövegnek két másolata ismeretes: MTAK Kt. Ms 5461/65–66. és OSzK Kt. Fol. Germ. 1279. jelzetek alatt, ugyanannak a másolónak a kézírásával. A három szöveg között nincs érdemi eltérés. Az elutazásra és az emigrációra vonatkozó oldalakat Trefort Ágoston leánya, özv. gróf Batthyány Ferencné Trefort Edit saját kezűleg még egyszer lemásolta 1931 márciusában. (OSzK Kt. Fol. Germ. 1279., 1. r.–2. r.) Trefort aggályos pontossággal akart visszaemlékezni a kritikus időszakra, de közléseit – erre már Sötér István is felhívta a figyelmet (SÖTÉR, 1967., 234.) – mégsem vehetjük át helyesbítés nélkül: minden egyes adatát, ami szeptember legvégére vonatkozik, egy nappal korábbra kell kelteznünk, mert a szeptember hónapot, melynek utolsó napján értek Bécsbe, harmincegy naposnak veszi. Az időzítésnek az adja meg fontosságát, hogy a közvetlenül megérkezésük utáni napokat (október 1–5.) töltötték együtt Batthyány Lajossal, amint ezt a Batthyány-per előtt és alatt Eötvös többször is elismételte.

⁴⁰ I. h.

⁴¹ MTAK Kt. Ms 4287/115., 82. A fordítást átvettem: TREFORT, 1991., 61., Barsi János fordítása.

leveléből tudjuk: 1868. május 12-én halt meg. Eötvös, rá visszaemlékezve, megvallja Júliának, hogy „tulajdonképpen az utolsó ember volt, akivel gyerekkorom emlékeiről beszélgetni tudtam”.⁴² 1864. december 2-án, midőn Bucsánszky „[v]eszélyesen beteg” volt, így ír róla naplójában: „Legrégiebb barátom, Telekynén kívül az egyetlen ember, kit már mint gyermek szerettem s most ő is elmegy”.⁴³ Eötvös, Bucsánszky halála után, gondoskodott hátrahagyott rokonáról: állást adott neki.⁴⁴ Eötvös Júliának szintén gyerekkori ismerőse volt Bucsánszky, és kapcsolatuk a későbbiekben sem szakadt meg egészen: a müncheni rokonság a hatvanas években többször kölcsönt folyósított a család barátjának.⁴⁵

Fiatalemberként Bucsánszky bejáratos volt Eötvös édesanyjához Erzsibe. Ifj. Eötvös Ignácné Lilien Anna 1841. október 28-án tudósítja leányát Bucsánszky aznapi látogatásáról, és november közepén aggódva várja visszatértét. „Nina” egyik leveléből értesülünk arról is, hogy Bucsánszkyknak szerepe volt a csődbe ment ercsi birtok eladásában.⁴⁶

Nem csak az árva rokonnak szerzett Eötvös miniszterként állást: 1848 májusában magát Bucsánszkyt helyezte bizalmi állásba a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. Az alapítványi tőkéknek a vallás- és közoktatásügyi tárca hatáskörébe való utalásáról, Eötvös és Kossuth együttes felterjesztése nyomán, az 1848. április 22-i minisztertanács döntött⁴⁷, mégpedig a

⁴² Eötvös József báró – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1868. május 13. Nachlass Vieregg, j. n. Magyar fordításban: EÖTVÖS, 1997., 1289–1290. A Vieregg-hagyaték feltárásában nyújtott segítségét ezúton köszönöm K. Lengyel Zsoltnak és Gerhard Rechternek.

⁴³ EÖTVÖS, 1941., 90., vö. NIZSALOVSKY–LUKÁCSY, 1967., 63.

⁴⁴ Eötvös József báró – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1868. május 13. Nachlass Vieregg, j. n. Magyar fordításban: EÖTVÖS, 1997., 1290.

⁴⁵ Eötvös József báró – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1866. május 8. és Pest, 1867. március 25. Nachlass Vieregg, j. n. Magyar fordításban: EÖTVÖS, 1997., 1287. és 1288.

⁴⁶ Ifj. Báró Eötvös Ignácné sz. Lilien Anna bárónő – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Ercsi, 1841. október 28., Ercsi, 1841. november 14. és ?, 1841. ?, Nachlass Vieregg, j. n.

⁴⁷ F. KISS, 1989., 34.

tárca pénzügyi nehézségeinek megoldása céljából.⁴⁸ Ezt követően, ahogy az 1848-as minisztériumok hivataltörténetét feldolgozó F. Kiss Erzsébet írja, „a vallás- és közoktatásügyi miniszter szükségesnek látta, hogy az ... alapítványi gazdasági ügyeket intéző minisztériumi osztály és segédhivatalok fölé egy eddig nem létezett *főfelügyelőt* nevezzen ki ... Bucsánszki János [így; recte: József] személyében”⁴⁹ Eötvös május 14-én nevezte ki Bucsánszkyt hónap eleji hatállyal, és 1848 december elején, tehát jóval Eötvös távozása után még ugyanebben a munkakörben volt, de 1849 nyarán már nem.⁵⁰

A búcsú után a birodalmi fővárosnak vették útjukat. 30-án érkeztek meg Bécsbe, mégpedig Trefort szerint délben. „Itt, a Stadt Frankfurt-ban – teszi hozzá – láttam utoljára Batthyány Lajost. A csomagjainkat vártuk, hogy továbbutazhassunk.”

Eötvös a szeptember 30-i dátumot Cziráky János grófnak írott levelében a szemtanú felelősségével, mindössze négy hónapnyi messzeségből, megerősíti: „szept. 30-án ... vele [ti. Batthyányval] Bécsben mindjárt megérkezésem után szóltam...”⁵¹

Eötvös szeptember elseje és ötödike között mindennap többször találkozott Batthyányval.⁵² A Czirákyhoz írott levél és a Trefort-napló egybehangzó állítása szerint a bécsi forradalom kitörésekor álltak odább: „Október 6-án meggyilkolták Latourt. Bécsben félelmetes volt a helyzet, s még az este továbbutaztunk Nussdorfbá. Éjjel bombázták a fegyverraktárt; iszonyú éjszaka volt. Csak a hajón, ami Linz felé vitt minket, kaptunk némileg

⁴⁸ F. KISS, 1987., 447.

⁴⁹ I. m., 452.

⁵⁰ I. m., 499. Ebből következik, hogy Bucsánszky József inkább „pap-költő” volt (EÖTVÖS, 1941., 90.) – hiszen Eötvös az egyházi alapítványok élére bizonyára egyházi embert nevezett ki – mintsem „ügyvéd ... Budán a vizivárosban”, aki „mellesleg szállítással is foglalkozott”. (Bucsánszkyról a szakirodalom által átvett adatot a Trefort-naplót lejegyző Szalay Gábor iktatta szövegek közti megjegyzés formájában a sorok közé. MTAK Kt. Ms 4287/115., 4., 82.) Bucsánszky neve és címe nem szerepel a minisztérium címjegyzékében (*Az első*, 1848).

⁵¹ Eötvös József báró – Cziráky János grófnak, [München], 1849. január 31., in: EÖTVÖS, 1976., 213.

⁵² I. m., 213.

bátorságra, ha egyáltalán bátorságra kaphat ilyen helyzetben az ember.”⁵³

A Münchenbe tartó utazástól fogva („9-én érkezünk meg Passauba, onnan egy bérkocsis omnibuszon három nap alatt, vagyis október 12-én Münchenbe”) Trefort naplója csak vázlatosan ad hírt az eseményekről. Ennek oka az is lehet, hogy amúgy sem igen éltek mozgalmas életet. Téli és nyári lakhelyeiket – április és október hónapokban – rendszeresen váltogatták. 1848/1849 telét Münchenben töltötték: Eötvös megadta Cziráky Jánosnak az 1849. január 31-én érvényes címet: „Ottostrasse No. 11.”⁵⁴ 1849 áprilisától ugyanazon év októberéig Salzburgban időztek, azaz újra az osztrák birodalom területére léptek, s abban a városban telepedtek le, amely a magyar konzervatívok kedvelt tartózkodási helye volt. „Áprilisban átköltöztünk Salzburgba, ahol a nyár folyamán az Aigenen lévő fürdőházban laktunk”⁵⁵ – írja Trefort, s adatának hitelességéhez nem fér szó, hiszen erről a Párizsban tartózkodó Teleki László is beszámol Pulszkynek (és egyben bizonyítékot szolgáltat arra, Trefort adata Eötvösökre is vonatkozik): „Eötvös, Trefort Salzburgban vannak – !!!!”⁵⁶

Amint köztudott, Salzburgból idézték be Eötvöst, saját felajánlkozása után, tanúskodni Batthyány Lajos perében. A per kiadott iratai között hozzáférhető mind Eötvös 1849. március 19-i levele Leo Thun-Hohenstein gróf müncheni osztrák követhoz, mind 1849. május 1-jei tanúvallomásának jegyzőkönyve⁵⁷.

1849 októberétől 1850 áprilisáig Münchenben laktak. Trefort emlékbeszéde alapján arra következtethetünk, hogy nemcsak az

⁵³ Vö. i. m., 215. 1848. október 6-ának eseményeivel kapcsolatban felvetődik egy fontos kérdés, melyre e tanulmány nem tud válaszolni. Vajon Eötvös szeptember végén csupán Bécsig akart menekülni, s csak az újabb véres tömegjelenet hatására állt tovább? (Gergely András szíves szóbeli kiegészítése.)

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Az idézetek rendre: MTAK Kt. Ms 4287/115., 82–83. A fordítást átvettem: TREFORT, 1991., 62–63. Barsi János fordítása alapján.

⁵⁶ Teleki László gróf – Pulszky Ferenchez, Párizs, 1849. június 30., in: WALDAPFEL, 1965., 142.

⁵⁷ KÁROLYI, 1932., II., 238–241., URBÁN, 1991., 155–157.; KÁROLYI, 1932., II., 301–305., URBÁN, 1991., 174–177.

időjáráshoz, hanem a politikai eseményekhez mérten is folyamatosan alakították terveiket: „Október kezdetén hidegre fordulván az idő – a gyermekekkel a nyári lakban nem lehetett tovább maradni, s miután azok, kik a forradalomban részt nem vettek, a reakció ocsmány gazdaságának [így!] tanúi nem akartak lenni – téli lakásról kellett gondoskodni, s az Eötvös család eltökölte magát, a telet ismét Münchenben tölteni.”⁵⁸ Útközben érte őket utol Batthyány Lajos kivégzésének híre. Eötvös, az emlékbeszéd tanúsága szerint, „1849-ki október 6-án indult el Salzburgból”, a napló szavai szerint pedig „8-án vagy 9-én utaztunk Münchenbe [führen wir nach München], hogy ott töltsük a telet”.⁵⁹ Eötvös az elutazás másnapján „mit sem gyanítva egy kis városkában Wasserburg s München között, hol a bérkocsis etetett – mert akkor Salzburgból Münchenbe még két napig kellett bérkocsissal utazni – vette [így] kezébe egy kis újság lapot, mely közölte azon borzasztó dolgokat, melyek színhelye Pest volt – Ki tudná azon borzasztó benyomást leírni?!”⁶⁰ Melyik újság volt ez – kideríthetetlen. Az *Allgemeine Zeitung* mindenestre csak október 10-én közli, 7-éről keltezett bécsi tudósításában, Batthyány kivégzésének meg nem erősített hírét,⁶¹ s ez az életrajzi feljegyzésben szereplő dátumot látszik igazolni.

Münchenben jobb körülmények között, kényelmesebben éltek.⁶² 1850 áprilisában az Eötvös család Treforték gyerekeivel a Vierreggek egyik hitbizományára költözött, amely „a starnbergi tó partján [fekszik], Münchentől ... körülbelül egy órajárásra vasuton”.⁶³ „Eötvösök” – így a Trefort-napló – „még áprilisban

⁵⁸ *Emlékbeszéd báró Eötvös József felett*, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/1., 7. f. [cd.], emendált szöveg. Az adatot feleségéhez írt egyik levele is megerősíti. Trefort Ágoston – Feleségéhez, sz. Rosty Ilonához, Pest, 1849. szeptember 22., in: WALDAPFEL, 1965., 399.

⁵⁹ MTAK Kt. Ms 4287/115., 84. A fordítást átvettem: TREFORT, 1991., 63. Barsi János fordítása.

⁶⁰ *Emlékbeszéd báró Eötvös József felett*, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/1., 7. f. [d.]–8. f. [a.], emendált szöveg.

⁶¹ *Allgemeine Zeitung*, 1849. október 10. (283. sz.), 4385.

⁶² MTAK Kt. Ms 4287/115., 84.

⁶³ FERENCZI, 1903., 171. Ferenczi közlésével ellentétben a Starnberger See Münchentől délre, nem pedig északra fekszik.

elutaztak Tutzingba”.⁶⁴ Ott töltötték a nyarat⁶⁵; 1850. szeptember 21-én még bizonyosan, 29-én minden valószínűség szerint ott voltak, hiszen Eötvös akkor és onnan keltezi néhány versét egyik noteszében: *A hölgy dala* című költeményét („Tutzing 17/9 850”) és az *A’ tóhoz* címűt („Tutzing 21/9”).⁶⁶ A közvetlenül ezután lejegyzett *Mohács* után csak a dátumot adta meg („29/9 50.”).⁶⁷ Trefort és felesége ezalatt európai körutat tettek, majd visszatértek Münchenbe, ahonnan Trefort 1850 szeptemberében utazott haza Magyarországra.⁶⁸

1850 nyarán Eötvös meglátogatta Szalay Lászlót Zürich környékén. Gyulai Pál érzelmesre színezett megfogalmazásában előttünk áll a megkeseredett Eötvös és a megöszült Szalay: „Ott találkoztak a zürichi tó partján, s megtörve, elvénülve borúltak egymás karjába, mert nem az idő vénit, hanem élményeink”.⁶⁹ Szalay-émlékbeszédében maga Eötvös is felidézi a találkozást: „vele a zürichi tó partján találkozám, hol hosszú vándorlások után családjával letelepedett...”.⁷⁰ A helyszínt Alexander Flegler történetírónak, Szalay svájci barátjának visszaemlékezéseiből ismerhetjük meg: „Ha az ember végig ment az országúton, mely akkor Zürichből Unterstrass községen keresztül s a hegyen át Oerlikon felé vitt, balkéz felől egy kert közepén egy kis mezei lakot talált, melyet tulajdonosa nagyobb nyereség okáért idegen családoknak szokott bérbe adni. Itt lakott Szalay is családostul. [... Szalay a]z 1850. év nyarán elhatározta, hogy történelmi műveivel a nyilvánosság elé lép. Ekkor ismerkedtem meg Eötvös báróval, a »Falu jegyzője« és más regények szerzőjével is személyesen. Egy kis kirándulást tett a Schweizba...”.⁷¹ Flegler

⁶⁴ MTAK Kt. Ms 4287/115., 85. A fordítást átvettem: TREFORT, 1991., 64. Barsi János fordítása. Ugyanígy van értesülve Csengery Antal is. Csengery Antal – bátyjának [Csengery Imrének], Pest, 1850. április 30., in: CSENGERY, 1828., 420.

⁶⁵ *Emlékbeszéd báró Eötvös József felett*, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/1., 8. f. [a.]

⁶⁶ MTAK Kt. K 780/II., 9. r.

⁶⁷ I. h., 9. v.

⁶⁸ MTAK Kt. Ms 4287/115., 85.

⁶⁹ GYULAI, 1901., 27.

⁷⁰ EÖTVÖS József: *Szalay László*, in: EÖTVÖS, 1975., 236.

⁷¹ FLEGLER, 1878., 20., 53.

közlését megerősíti Ferenczi Zoltán, aki szintén úgy tudja, hogy a Szalayval való találkozásakor Eötvös már megírta az 1850 márciusa táján megjelent röpiratát a nemzetiségi kérdéstről, és az *Uralkodó eszmé*ken dolgozott.⁷²

Eötvös *Magyarországra* való hazaérkezésének idejét a koronatanú Trefort 1850 november végére teszi.⁷³ *Pesten* minden valószínűség szerint 1850. december 8-án jelent meg. Pauler Tivadar másnapi naplóbejegyzésében ad hangot örömteli meglepetésének: „csudálattal hallok hogy Eötvös József tegnap érkezett meg”⁷⁴ A sajtóforrások egybehangzanak Pauler adatával. A *Hölgyfutár* december 10-i számában újságolja, hogy „Eötvös József báró családostól fővárosunkba érkezett, és a telet itt fogja tölteni”⁷⁵, a *Pesti Napló* pedig ugyanezen nap a következő hírt teszi közzé: „B. Eötvös József úr külföldöni hosszas tartózkodása után, végre Pestre visszaérkezett.”⁷⁶ Mindezzel egybevág, hogy Vahot Imre 1850. december 10-ről keltezi a *Losonczy Phönix* utószavát: amennyiben az utószó dátuma a szokásnak megfelelően a kézirat lezárására utal, akkor Vahot talán épp Eötvöst várta még, és a *Mohács* című vers kéziratát.⁷⁷

Az Eötvös József emigrációjának mindennapjaira, különösen pedig az ez idő tájt ápolt személyes és politikai kapcsolataira vonatkozó kutatás számára az előrelépés meglehetősen nehéznek ígérkezik. A bécsi külügyi és hírszerzési hivatalok levéltáraiban nem bukkantam Eötvös emigrációs tevékenységére vonatkozó adatokra. Valószínű, hogy Eötvöst – ellentétben például Szalayval⁷⁸ – nem figyeltették, de lehet, hogy az esetleg mégis

⁷² FERENCZI, 1903., 174.

⁷³ MTAK Kt. Ms 4287/115., 86. és emlékbeszédében ugyanígy nyilatkozik.

⁷⁴ OSzK Kt. Quart. Hung. 2611. 1., 160. r. Idézi: DEÁK Á., 1996a., 119.

⁷⁵ *Hölgyfutár*, 1850. december 10., 547. CSENGERY, 1928., 428., 2. sz. j. éppen a lényegyet érintő hibával idézi e mondatot.

⁷⁶ *Pesti Napló*, 1850, 228. sz. (december 10.) Az adatot ezúton köszönöm meg Deák Ágnesnek.

⁷⁷ Az utószó: *Losonczy*, 1851., I., 239.; a *Mohács*: I., 230., keltezés nélkül. A feltevést alátámasztja, hogy a *Mohács* az utolsó irodalmi szöveg a *Losonczy Phönix*ben: utána már csak az előfizetési felhívás és az utószó következik.

⁷⁸ Szalay László zürichi letelepedéséről egy „X” aláírástú hírszerző számol be 1849. november 21-én kelt levelében. ÖStA, HHStA, Ministerium des

létező iratokat a kiegészítés után, Eötvös újabb politikai szerepvállalására való tekintettel kiemelték. Azok a korábban ismeretlen családi levelek, melyek Eötvös nővérének, Júliának iratai között fennmaradtak, ha közvetlen adatokat nem is szolgáltatnak az emigráció időszakára vonatkozóan, az Eötvöséket fogadó családi légkör megismeréséhez azonban mindenképpen hozzájárulnak.⁷⁹

Az Eötvös, a Vieregg és a Wrede család közötti szoros kapcsolatok az Eötvös József emigrációját követő időszakból is figyelemre méltóak: eddig nem volt ismeretes, hogy Eötvösök rokonai, és ezen keresztül üzleti és baráti viszonyban álltak e a bajorországi hercegi családdal.⁸⁰ A müncheni környezet rekonstruálása a dolgozat kérdésfeltevéseinek összefüggésében azért fontos, mert segítségével láthatóvá válik: Eötvös számára az emigráns lét nem járt együtt a teljes gyökértelessé válással, sem egzisztenciálisan, sem intellektuálisan. Az emigráns csoportokban fennmaradó „hazai pártszellemet”, az e körökben uralkodó, „az irracionálishoz menekülő” tömegpszichózist Eötvös nem

Äussen. Informationsbureau, kt. 3. A 1144/1849–51. Az adat feltárásában nyújtott segítségét köszönöm Fazekas Istvánnak.

⁷⁹ Nachlass Vieregg. Ifjabb báró Eötvös Ignácné sz. Lilien Annának az 1841. augusztus 12. és 1842. február 7. közötti időszakból fennmaradt, leányának írott tíz levele mutatja, hogy a lehető leggyakrabban, minden postafordultával írtak egymásnak, s a levelek hangvétele a távolság próbáját is kiálló anyai szeretetről tanúskodik. Eötvös Józsefnek hat levele került elő, a legkorábbi 1851. augusztus 24-i keltezésű, az utolsót 1868. május 13-án írta. Pauler Tivadar leveleiből, aki szintén a meghitt baráti körhöz tartozott, Eötvös Júlia hetet őrzött meg. Az 1871. február 2-án, 7-én és 12-én keltek Eötvös utolsó napjairól, agóniájáról, temetésének körülményeiről számolnak be, a többiben – 1878. július 29. és 1880. január 20. között írott levelekben – Pauler családi és közéleti hírekkel szórakoztatja régi ismerősét. Eötvös özvegyének, sz. Rosty Ágnesnek levelei 1875 környekéről családi ügyeket tárgyalnak.

⁸⁰ A magyarországiak kölcsönöket, a bajorországiak az Eötvös halála utáni időkből származó adatok szerint bort és lovakat kértek: Eötvös József báró – Gróf Vieregg Károlyné Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1866. augusztus 21. és Pest, 1867. március 25. (magyar fordításban: EÖTVÖS, 1997., 1287–1288. és 1288–1289.) és Eötvös Dénes báró – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1873. szeptember 29. és Pest, 1875. december 25. Nachlass Vieregg, j. n.

ismerte meg.⁸¹ Az Eötvös életében az eddig sejtettnél sokkal fontosabb szerepet betöltő személynek: nővérének újbóli személyes közelsége hozzájárult ahhoz, hogy ifjúkorának kérdéseire visszatérjen, a mindennapi élet német nyelvű közege pedig zökkenőmentesebbé tette számára, hogy e nyelvet – anyanyelvét – mint értekező prózájának választott új kifejező eszközt a maga számára is elfogadja. Ugyanakkor – s ez a törökországi, a brüsszeli vagy a londoni emigráns kolóniák tagjairól nem mondható el – korábbi politikai kapcsolataiból jóformán teljességgel kiszakadt, és lehetővé vált számára, hogy elméleti munkásságában személyes és taktikai megfontolásoktól mentesen kizárólag a saját meggyőződését követhesse. A korábbi politikai barátoktól és ellenfelektől való eltávolodás nem engedte meg, hogy az emigrációban elvesztegetett időről való számadás elől látszatcselekvésbe, politikai illúziókba meneküljön: az íróasztal előtt kellett a Magyarországtól távol töltött évekről elszámolnia.⁸²

Eötvös József nővére, Eötvös Júlia bárónő (1812. szeptember 21.–1880. május 2.) 1832. szeptember 23-án ment férjhez Karl Matthäus Vieregg német birodalmi grófhhoz (1798. július 13.–1864. október 18.). Az esküvőt Münchenben tartották. Karl Vieregg Tutzing, Pähl, Rösselsberg, Niederstarnberg, Spielberg, Thurnthennig, Seyboldsdorf, Furtharn, Weinsfeld, Lay és Berthensdorf birtokosa volt: e birtokok egy részére 1846. április 14-én nyert családi hitbizományt.⁸³ Vieregg gróf a felső-bajorországi Landwehr első kerületi főfelügyelőjeként szolgált. Rendfokozata 1850-ben: ezredes.⁸⁴ 1864-ben királyi kamarás. Azon év őszén bekövetkezett halálakor Eötvös így jellemezte őt: „Jó, nemesszívű

⁸¹ Az emigráns lét lélektani sajátosságait elemzi: FRANK, 1985., 108. skk. Az idézetek: 109., 108.

⁸² E bekezdés alap gondolatát Kerényi Ferencnek köszönhetem.

⁸³ Ugyanehhez vö.: *Stiftungs-Urkunde des Graeflich von Vieregg'schen Familien-Fideicommisses*. Nachlass Vieregg, j. n.

⁸⁴ A katonai szakkifejezések lefordításához nyújtott segítségét ezúton köszönöm Hermann Róbertnek. Ugyanő hívta fel a figyelmemet az itt tárgyalt személyek katonai pályafutását nyomon követő almanachadatok következetlenségeire. Ezért kétséges esetben azok részletes felsorolásától eltekintek.

ember volt, ki gyengeségeit ... nagy becsületessége által bőven kipótolta.”⁸⁵

Két gyermekük született: Friedrich (1833. június 29.–1866. augusztus 10.) és Helene (Ilka) (1838. március 30.–1913. október 21.). Friedrich Vieregg az osztrák császári-királyi hadseregben szolgált: 1854-ben hadnagy a 7. sz. (Reuss-Röstritz) huszárezredben, 1856-ban főhadnagy a 8. sz. (Kurfürst Hessen) dragonyosoknál, 1862-ben lovassági kapitány a 3. sz. (Prinz Karl von Bayern) huszároknál. „[R]övid idő alatt teljesen elvesztette” az apjától örökölt, „a terhek ellenére is jelentős” vagyont.⁸⁶ A nőtlen Friedrich halálával a Vieregg grófi család férfiágon kihalt.

Helene (Ilka) Vieregg 1856. július 28-án ment férjhez Karl Friedrich Wrede herceghez (1828. február 7.–1897. december 22.). Karl Friedrich Wrede apja Karl Theodor (1797. január 8.–1871. december 10.), akitől az 1858. szeptember 20-án kelt szerződéssel vette át a családfő tiszteit és Ellingen hűbérurának címét. Nagypapja a Wrede család leghíresebb tagja, Karl Philipp (1767. április 29.–1838. december 12.), aki Metternich barátja, levelezőpartnere⁸⁷ és a bécsi kongresszuson közeli munkatársa⁸⁸ volt. Karl Friedrich a bajor királyi hadseregben szolgált.

Karl Friedrich Wrede és Ilka Vieregg házasságából négy gyermek született. Eötvös Júlia özvegyként egy háztartásban élt unokáival: Julie-val (1857. július 3.–1905. március 7.), Leopoldine-nal (sz. 1860. május 3.), Philipp Carllal (sz. 1862. szeptember 10.) és Oscarral (sz. 1867. május 20.). Philipp Carl Lobkowitz Anna hercegnőt vette el, Julie nagyanyja halála után két és fél hónappal, 1880. július 15-én ment férjhez Otto von Hallberg zu Broich báróhoz. Leopoldine-ből bajor királyi Terézia-rendi alapítványi hölgy lett, Oscarból tisztviselő.

Eötvös József túláradó szeretettel fordult nővére felé egész életében. 1834 nyarat nála töltötte Tutzingban: oly szavakkal

⁸⁵ EÖTVÖS, 1941., 75.

⁸⁶ Eötvös József báró – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1866. augusztus 21. Nachlass Vieregg, j. n. Magyar fordításban: EÖTVÖS, 1997., 1288.

⁸⁷ Vö. BIBL 1928.

⁸⁸ Vö. WINTER, 1968.

rajzolja alakját Szalay elé, amelyek akár *A karthauzi Júliájára* is ráillenének: „Emlékezel talán még nénémre, most nála vagyok, 's kétszerezve szeretem őt gyermekével. Ha úgy előttem ál, karjaival mosolygó fiát ringatva, ha szive teli reményekkel szót keres és nem talál boldogsága kimondására; akkor elhiheted, hogy hideg és érzéketlen nem maradhatok; egy pár köny lép szemeimbe és néma beszédre csak ölelés a felelet.”⁸⁹ Ez a szeretetteli hang jellemzi Eötvösnek a hatvanas évek végén Júliához írott leveleit is. Belőlük az öreg Eötvös minden fáradtságát, csalódottságát, kétségét megismerhetjük, törekeny anyagi helyzetéről nem is beszélve. Ezt az esendőséget még utolsó bizalmas barátjával: Loránd fiával szemben sem engedte meg magának.

Eötvös Józsefnek Júlia iránti szeretetében (mint megannyi más érzelmében) ifjúkorának legjobb barátja, a korán elvesztett Palocsay Tivadar is osztozott. Palocsay Eötvösnek, „lelke egyetlen barátja”-nak nővérétől verssel búcsúzott el, melyet azután maga Eötvös adott ki barátja költeményeinek gyűjteményes kötetében. Palocsay e versében az Esthajnalcsillaghoz hasonlítja Júliát, aki, bár mindig szemei előtt van, számára már nem mutathat irányt:

An Julie

Ein Schifflein treibt auf Meereswell',
Ein Sternlein leuchtet klar und hell,
Weiss wohl zu was es taugt,
Der Schiffer hält's im Auge.

[...]

Dein Bild, es strahlet auch so fern,
Doch freundlich nicht, wie Schiffleins Stern,

⁸⁹ Eötvös József báró – Szalay Lászlónak, Tutzing, 1834 nyarán, in: NIZSALOVSZKY-LUKÁCSY, 1967., 70.

Doch hab' ich's stets im Auge,
Weiss nicht wozu es tauge. –⁹⁰

Amikor Eötvös másfél évtizeddel később Karl Vieregg halálának alkalmával Münchenben járt, 1864. október 29-i naplófeljegyzését szentelte az emigrációban töltött éveknél: „Életem egyik legnehezebb korszakát töltöttem e városban s alig van valami, mire vizatekinteni jól esnék.”⁹¹ „[A]lig ... valami”: ez bizonyára a rokoni fogadtatást jelenti. A Júliához írott családi levelekből az derül ki, hogy Eötvösök szerető körben, ha nem is megélhető, de mindenképpen lakásgondok nélkül töltöttek el két évet Bajorországban. Eötvös kedvére dolgozhatott, bár töprengéseinek magányát, a vívódó kétségbeesés heteinek-hónapjainak gyötrelmeit a rokoni szeretet nem enyhíthette. Júlia, anyjukkal ellentétben, bizonyára nem volt szellemi partnere: csak öccsének halála után tudakozódott munkássága felől, és rendelte meg műveit Pauler Tivadar révén, bár azokból is csak a német nyelven megjelenteket értette volna.⁹²

Márpedig a politikai helyzet változásai gyakran kergették kétségbeesésbe Eötvöst, aki, úgymond Trefort, „külföldön nem szűnt meg a haza sorsa felett aggódni”. E hangulatban „sem a családi körben, sem a munkában” nem tudott „elegendő vigaszt ... találni”. Az 1849. év különösen válságos volt számára; az európai alkotmányos mozgalmak bukása és Batthyány Lajos sorsa aggasztották mindenekelőtt: „[A]zon események, melyek a világon katasztrófával végződtek, s különösen Batthyány helyzete, ki fogságban ült, ... őt igen bús hangulatba hozták, s gyakran – mi nála előbb igen ritkán fordult elő – az írásra is képtelenné tették. ... Eötvös e nyarat Salzburg bájoló vidéke s jó levegője

⁹⁰ PALOCSAY, 1837., 71. Az Eötvöst megszólító idézet az „An E.” című versből: PALOCSAY, 1837., 30.

⁹¹ EÖTVÖS, 1941., 79.

⁹² „A börtönügyről a röpiratok csak magyarul vannak meg, és aligha kaphatók már; a biztosítékokról [Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai, 1859] és a nemzetiségről [Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról, 1850] írottak németül jelentek meg: küldeni fogom őket.” Pauler Tivadar – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1871. február 12. Nachlass Vieregg, j. n.

dacára igen ideges állapotban tölté, s csak ritkán, nagyobb exkurzióknál, melyeket barátival ... tett, sikerült őt néhány órára felvidítani.”

A szabadságharc bukása után, úgy tűnik, kettőzött felelősségtudattal dolgozott tovább. Trefort emlékbeszédének fordulatai azt sejtetik, az 1850. év lendületes munkával telt: „A magyar felkelésnek tragikus vége még inkább serkentette arra, hogy a politikai eszmék rektifikációjára dolgozzon. – Az 1850-ki nyarat Tutzingba[n] a Stahrenbergi tó partján töltötte – s egyszer Svájcba kirándult Szalay barátja látogatására – de annak dacára ez évben ősszel az Uralkodó eszmék első kötetje a sajtó alá készült el.”⁹³

⁹³ *Emlékbeszéd báró Eötvös József felett*, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/1., 7. f. [b.]–8. f. [a.], emendált szöveg.

IV. MIÉRT 1850 VÉGÉRE KÉSZÜLT EL AZ *URALKODÓ ESZMÉK* ELSŐ KÖTETE?

Eötvös 1850 végén az *Uralkodó eszmék* kész kéziratával érkezett haza Magyarországra, s átadta azt Csengerynek átolvasás és kiadásra előkészítés végett.⁹⁴ Keletkezéstörténeti és életrajzi korszakhatár látványos, mindamellet mégsem magától értetődő egybeesésének vagyunk tanúi: tanulmányom jelen fejezetében az egybeesés miértjére kérdezek rá.

Elterjedt nézet a szakirodalomban, hogy Eötvös legfőbb célja az emigráció éveiben az *Uralkodó eszmék* írása lett volna. (Ezzel összefüggésben a kutatók arra is hajlottak, hogy az *Uralkodó eszmék* első kötete melletti másik ismert nyomtatott művet, az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írott röpiratot a terjedelmesebb mű melléktermékének tekintsék, amely nem egyéb, mint az előbbi bizonyos részeinek kivonata, illetve melynek önálló elemzését az *Uralkodó eszmék* ezen részeinek figyelembe vétele helyettesítheti.⁹⁵) Ellenvéleményem lehetővé teszi Eötvös fő művének, az *Uralkodó eszmék*nek majdani, új alapokra helyezett értelmezését: a korábban elfogadott nézet meghala-

⁹⁴ Csengery Antal – atyjának [id. Csengery Antalnak], Pest, 1850. december 26., in: CSENGERY, 1928., 428. A kiadástörténetre vonatkozó mindmáig legteljesebb feltárás: OLVÁNYI, 1981., 595–622.

⁹⁵ RADVÁNSZKY, 1959., 18.; WEBER, 1966., 104. skk.; SCHLETT, 1987., 160. skk. Sótér István – bővebben ki nem fejtett – sejtése viszont e dolgozat megállapításainak irányába mutat: „A szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméiből Eötvös különféle ... tanulságokat vont le 1850 és 1865 közötti műveiben. Minden jel arra mutat, hogy az *Uralkodó eszmék* a fenti eszmékből vont okfejtéseknek, következtetéseknek egyik változata csupán, – nem pedig: első és alapvető megfogalmazásuk.” SÓTÉR, 1967., 246. Kiemelés az eredetiben.

dásával egyrészt megkérdőjeleződik a két kötet egységes architektikája, s a végeredmény (a nagy mű) mellett a hozzá vezető út is a figyelem előterébe kerül.

Az *Uralkodó eszmék* első kötetének szövege nem arra enged következtetni, hogy Eötvös határozott előzetes elképzelések birtokában vágott volna neki megírásának. Ennek alátámasztására itt felvázolt tartalmi összefoglalásban csak a legfőbb tematikus és műfaji összetevők változásaira hívom fel a figyelmet, és eltekintek a terminológiának, a fogalmi elemzéseknek és az érvelésnek részletes vizsgálatokat kívánó, bonyolultabb belső elmentmondásaitól.

Eötvös az *Uralkodó eszmék* I. kötetének bevezetésében kijelöli 1848 forradalmi mozgalmainak helyét az európai történetfejlődésben, majd művének módszertani bevezetőjeként ismerteti Francis Baconnek a társadalomtudományi kutatásokban általa is üdvösnek tartott, induktív módszerét a *Novum Organum [Új Organon]* alapján. Az I–III. fejezetek fogalmi elemzést tartalmaznak: szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméinek ellentétét vizsgálják. A IV. fejezet műfaj történeti tanulmány: számba veszi a fennálló rend tudatos felforgatására s egy elképzelt boldogabb világ megteremtésére irányuló irodalmi szövegeket: az utópiákat, majd Platón, Harrington, Vairasse, Fourier, Cabet és mások műveinek ideáljait szembesíti azon követelményekkel, melyeket a reálisan létező államok biztonsága támaszt. Az V. fejezet részben a nemzetiség fogalmát elemzi, részben a német nacionalizmus történeti összetevőit. A VI. fejezet az egyéni szabadság megvalósíthatóságának lehetetlenségét mutatja meg történeti példákon. A VII. ismét a nacionalizmus természetét elemzi. A nyolcadik Guizot *De la démocratie en France [A franciaországi demokrácia]* című, 1849-ben megjelent művének recenziója. A IX., cím nélküli fejezet alkotmányjogi kérdéssel: a választójoggal és a választási gyakorlattal foglalkozik. A X. fejezet ismét Franciaország közelmúltját tárgyalja: nem egyéb, mint az 1848. évi köztársasági epizód politikai elemzése, különös tekintettel Lamartine közszereplésére és írásaira. A XI. fejezet a szuverenitás és hatalomgyakorlás kérdését érinti: az abszolút államhatalmak korának fenyegető közeledését jelzi előre törté-

neti referenciák segítségével. A Befejezés összefoglalja az egyes fejezetek tartalmát, és az európai civilizáció haladásának irányáról tartalmaz eszmefuttatásokat.

A szöveget jegyzetek kísérik: lábjegyzetek és hátravetett magyarázatok. Ez utóbbiak részben kiegészítések, részben történeti hivatkozások. A hivatkozásokból és a főszövegből nem ugyanaz az ítélet bontakozik ki az egyéni szabadságról: Az *Uralkodó eszmék* első kötetének végkövetkeztetése tagadja az egyéni szabadság megőrzésének vagy biztosításának lehetőségét a modern államban, míg a jegyzetekből az egyéni szabadság érvényesülésének hagyománya bontakozik ki az antik és a nyugati keresztény kultúrákban.⁹⁶

Az *Uralkodó eszmék* első kötetének e gondolati és műfaji eklektikája, melyet már Anton Radvánszky is észrevett, mondván, „történetfilozófiai elemzés ütközik aktuálpolitikai érveléssel, szorosan egymás mellett áll tiszta szellemtudomány és magasabb értelemben vett publicisztika, tiszta államtan kapcsolódik aktualitásokhoz”⁹⁷ és viszont, a második kötetel való egybevetés során még inkább szemünkbe tűnik. Ez utóbbinak műfaja államtudomány: az állam lehetséges legjobb berendezkedését kutató munka. Témája egyetlen mondatban összefoglalható: az egyéni szabadság biztosítása az állam hatalmának korlátozása által. A hat könyv fegyelmezett logikával fejtegeti ennek lehetőségeit. Az első a szabadságot az egyéni törekvések legfőbb céljaként mutatja be. A második könyv az állam fennállásának céljaival foglalkozik. A harmadik e kettőt szembesíti egymással, s az egyéni szabadság biztosítékait keresi az államban. A negyedik a központosító gyakorlat kritikáját adja, a következő ennek folytatásaként a decentralizált közigazgatásnak (a területi önkormányzatnak – úgy is mint az egyéni szabadságból következő jogoknak) az államhoz való viszonyát vizsgálja. A hatodik könyv megmutatja: megegyezik az európai civilizáció haladásának főirányával, amennyiben a területi és egyéni szabadság érvényesül az ezáltal korlátozott hatalmú államban.

⁹⁶ Erről bővebben a tanulmány IX. fejezetében lesz szó.

⁹⁷ RADVÁNSZKY, 1959., 31.

Az *Uralkodó eszmék* II. kötetének gondosabb szerkesztéséről árulkodik annak fennmaradt vázlata⁹⁸, amelynek könyv- és fejezetbeosztása – egy fejezet kivételével – megfelel az elkészült mű szerkezetének. Az első kötetéről készült általam ismert egyetlen vázlat inkább az ímént ismertetett, egymástól elkülönülő tartalmi elemeket és rétegeket láttatja⁹⁹, mintsem azokat a mélyebb összefüggéseket, amelyek igazolnák: Eötvös jogosan szőtte össze e szövegrészeket a koherencia látszatát megteremtő fejezetcímekkel. Azon egyéb valóra nem váltott tervezetek, melyek nagyobb művek vázlatainak tekinthetők, s melyekről alább (az összbirodalmi gondolathoz kapcsolódó művekről és a kultúrtörténeti szintézisterről szóló fejezetekben) lesz szó, közvetve ugyancsak az *Uralkodó eszmék* első kötetének szerkezeti problematikájára irányítják a figyelmet, mivel azt a gyanút ébresztik fel bennünk: *Eötvös mást írt meg, mint amit eredetileg tervezett.*

Eötvös állambölcseleti művének szerkezeti és tematikus sajátosságairól megfogalmazott sejtésemet támasztja alá egy recepciótörténeti tény is: az *Uralkodó eszmék* részletes kommentárjának hiánya az irodalomban. Olyan elmék tértek ki vizsgálatára elől, mint Josef Redlich vagy Szekfű Gyula. Szekfű a *Három nemzedékben* nem talál helyet az *Uralkodó eszmék* elemzésének, amely „filozófia és lángész magasságaiban trónol”: „mérteit”, úgymond, „kiesnek könyvünkéből, mely a fejlődés tényleges lefolyását, nem pedig időnkint megmutatkozó elérhetetlen magasságait ábrázolja”.¹⁰⁰ Az osztrák birodalom eszmetörténetének máig alapvető kétkötetes szintézisét megalkotó, s ennek keretén belül Eötvössel kitüntetett terjedelemben foglalkozó Josef Redlich pedig megjegyzi: „Eötvös József szellemi személyiségének teljes megértéséhez szükséges fő művének ... ismerete. E munka itt nem elemezhető, mivel messze túlmutat az itt vállalt feladatokon.”¹⁰¹ Még számos példát hozhatnánk fel annak bizonyítására, hogy az *Uralkodó eszmék* olvasatát hogyan kerülte meg az utókor a

⁹⁸ MTAK Kt. K780/XI., 8. r. skk.

⁹⁹ OSzK Kt. Föl. Germ. 1564., 9. v.

¹⁰⁰ SZEKFŰ, 1989., 179.

¹⁰¹ REDLICH, 1920–1926., II., 198.

messzemenő tisztelet és elismerés hangoztatásával.¹⁰² Az értelmzésnek a szerkezetből eredő nehézségeit veti fel Bihari Károly tudománytörténetileg figyelemre méltó kísérlete is. Bihari *Báró Eötvös József politikája* című művében minden tisztelete mellett, mellyel Eötvös tanainak időszerűségéről és az eötvösi tanítás értelmében való politizálás szükségességéről ír, lényegében a szerkezet kritikáját nyújtja azáltal, hogy az *Uralkodó eszmék* szövegét kivonatolja, és a kivonatolt anyagot egy tematikusan következetesebb államtudományi mű követelményeinek megfelelően csoportosítja egy kincsekkel teli politikatudományi idézet-tár, vagy ahogy a modern eszmetörténet-írás egyik alapító atyja, Quentin Skinner mondaná, egy „örök érvényű”¹⁰³ olvasat létrehozásának szándékával.

Az *Uralkodó eszmék* szövegértelmezését megnehezítette, hogy Eötvös műve szerkezetében és módszertanában ennyire elütő köteteknek ugyanazt a címet adta, s ezért a kritikusok és a történészek – mi egyebet tehettek volna – a két kötetet egységben szemléltek. A címválasztás okai között a kiadó érdeke – hogy ti. az 1851-es kiadás megmaradt példányait 1854-ben értékesíthesse – bizonyára súlyosan nyomott a latba.¹⁰⁴ Az elmondottak alapján az első és a második kötet viszonyának részletes taglalása nélkül is – melynek a második kötet keletkezésére vonatkozó vizsgálódások közt lesz majd egyszer helye – indokoltnak tar-

¹⁰² Egyet idézek: „A politikai irodalom mezején éveken keresztül nemes önérzettel és messzeható eredménnyel folytatott működésének koronáját, legragyogóbb gyémántkövét, képezi a főntczimzett örökbecsű állambölcséleti mű, mely a magyar irodalom ilyenmű termékei közt a legkitűnőbb. Mint egy óriási bérczi fenyő, emelkedik ki e korszakot alkotó munka a többi közül... [A] legparányibb részleteket is bonczkés alá vevő recensens tiszteinek teljesítésétől felment engemet még azon körülmény is, hogy az Akadémia ezen könyvet, mint nemében legkitűnőbbet, avatott szakférfiak beható bírálati alapján a nagy jutalomra érdemesítette, – mely tény már magában véve is eléggé jellemzi és feltűnteti e mű magas becsét...” SZVARATKÓ, 1879., 30.

¹⁰³ Vö. SKINNER, 1971.

¹⁰⁴ Az első kötet 1851-ben kötetmegjelölés nélkül jelent meg. Az első kötetnek a másodikkal együtt való 1854-es új kiadásáról vö. OLVÁNYI, 1981., 595–597.

tom a két kötet (legalább ideiglenes) szétválasztását és az elsőnek önmagában való szemlélését.

Maga Eötvös egyébként egy műnek tekintette a két kötetet: „Politicus munkám első kötetét Csengery Szonokok könyvével és Kemény röpiratával együtt küldöttem el” – írja Szalay Lászlónak 1851 szeptemberében, s egy 1852 tavaszán kelt levelében azt is megvallja Szalaynak, e két vastag könyvet élete fő művének tartja: „Éppen mert az egész előttem fekszik, minék az első rész csak bevezetése, magam is többre becsülöm e dolgozatomat, minden egyéb munkáimnál...”¹⁰⁵ Azonban e tény nem mond ellent annak, hogy a két kötet módszertana és szerkezete különböző. Sőt, Eötvös értékelése az első kötetéről (a másodiknak „csak bevezetése”) abba az irányba mutat, amelyet épp e tanulmányban igyekszem kijelölni: az első kötet nem más, mint a második kötetet (a tárgyalást) megelőző fejlődéstörténeti út bevezető összefoglalása.

Az *Uralkodó eszmék* első kötetének kézírata Eötvös hazatérére készült el. Ez az egybeesés nem véletlen. Az időzítés oka az élettörténet eseményeivel összefüggő szerzői szándék: Eötvös Magyarországra való visszaérkezésekor nagy művet akart megjelentetni, s e mű az *Uralkodó eszmék* első kötete lett.

Mivel támasztom alá e feltevésemet?

Eötvös forradalom utáni első életrajzainak írója, barátja és közeli munkatársa, Csengery Antal sem hallgathatja el, hogy Eötvös távoztása visszatetszést keltett az otthon maradottak körében. „A forradalmi sajtó” – írja Csengery az 1850-ben megszerkesztett, s 1851-ben az *Ujabb kori ismeretek tárában* közölt Eötvös-szócikkében – „...nagy zajt ütött [Eötvös] távoztása miatt. S e zajnak némi utómaradványa maradt fenn a magyar közvéleményben.”¹⁰⁶ A „nagy zajt” ütők egyike, Sárosi Gyula *Arany Trombitájában* például Eötvös nevét homályosan össze-

¹⁰⁵ Eötvös József báró – Szalay Lászlónak, Velence, 1851. december 31. és Velence, 1852. április 5., in: NIZSALOVSKY-LUKÁCSY, 1967., 177. és 208.

¹⁰⁶ CSENGERY, 1851a., 71. Már Sötér István észrevette, hogy „Eötvösök elutazásának történetét ... Csengery ... csupa mentegetőzéssel említi”. SÖTÉR, 1967., 234.

függésbe hozza a hazaárulás fogalmával. Sárosi szerint Eötvös Zichy Ödön gróf felakasztásának hírére menekült el, holott Görgei Artúr hadbírósa Eötvös elutazásának másnapján, szeptember 30-án végeztette ki Jellačić bán elfogott futárát.¹⁰⁷ Szövegében a forradalmi logika munkál: aki a hazaárulók halálának hírére elmenekül, az – jóllehet nem követett el hazaárulást – mindenképpen gyanús, hiszen maga vallja be magáról, hogy a forradalom törvényszéke előtt a megmérettetést nem vállalná:

„Jertek ide grófok és bárók tanulni:
A hazaáruló így szokott kimúlni!
Van, kinek e hírre megindúl a lába
S kikerülni sorsát megy Helvétziába.
Sorsát, melyet egykor szinte ilyen formán
Megjövendőlt neki Párisban *Lenormán*.
Jobb sorsot érdemlél szegény *Ötvös Jóska!*
Héj! keserű neked most Svájcban a sóska!
De bízzál istenben, írn rólunk szép regét –
Kik végig harcoljuk a csaták öregét.¹⁰⁸

Az *Arany Trombitát* kiadó Bisztray Gyula hívja fel a figyelmet arra, hogy nem személyes ellenszenvről vagy hasonló esetleges okról van szó.¹⁰⁹ A közvélemény Eötvöstől való elfordulását valóban a távozás váltotta ki. Sárosi a magyar miniszterium tagjainak bemutatásakor, művének még 1848 ősze előtt írt III. „Lehelet”-ében a többi portréhoz képest a legszűkebbre szabottan, némi iróniával, de mégis a tisztelet alaptónusában írt Eötvösről:

„*Vallás és oktatás* bölcs sáfárt kívántak
Tehát ily sáfárnak egy kis bárót szántak.
Az apró *Eötvösnek* nagy hírű a neve
Melyet ragyogóvá a könyvirás teve.

¹⁰⁷ Vö. HERMANN, 1996., 170–171.

¹⁰⁸ SÁROSI, 1849., 17. Az adatot köszönöm Deák Ágnesnek.

¹⁰⁹ BISZTRAY, 1951., 162., a 341–354. sorokhoz rendelt jegyzetben.

Jó, vallásos ember, szelid mint múzsája –
Ezt a nagy tarisznyát azért bizták rája.”¹¹⁰

Csengery e visszás érzéseket kívánja Eötvös pártjára átfordítani. Az Eötvös melletti rokonszenkveltetés célját szolgálja a forradalmi sajtó támadásaira tett utalás, mégpedig kétszeresen. Csengery egyrészt fel akarja menteni a közvéleményt az ítélethozatal felelőssége alól. Mondata alapján úgy tűnhet, az Eötvös távozásával szembeni ellenérzéseket az emberek nem önnön erkölcsi meggyőződésükre hagyatkozva alakították ki magukban, hanem (meglehet: rosszhiszeműen) a sajtó sugallta nekik. Továbbá – és erre Csengery az életrajznak a *Magyar szónokok és statusférfiak* portréi között megjelenő későbbi változatában utal hangsúlyosan – „a forradalmi emlékektől saturált”¹¹¹, bűnbakokat kereső közvélemény akkoriban talán nem is rendelkezett a józan ítélőerőnek azon mértékével, mellyel Eötvös távozását tárgyilagosan tudta volna szemlélni. Azaz nincs akadálya annak, hogy a közvélemény forradalom utáni letargikus hangulatában magáévá tett korábbi véleményét immáron megváltoztassa.

Másfelől a „forradalmi” (értsd: ellenzéki) sajtóra való hivatkozással Csengery az eltávozás politikai összetevőire irányítja a figyelmet. Az *Ujabb kori ismeretek tárában* Csengery fő célja, hogy Eötvös elmenekülését (amelynek, mint kiderült, közvetlen kórelőzménye idegkimerülés) kedvezőbb színben tüntesse fel. Olyan alkati motívumot említ kiváltó okként, amely a pánikban fogant döntést bizonyos politikai színezettel is vegyíti: „Miért távoztam el? ... azt annak, ki engem 's lelkiütemet ismeri, könnyű, másnak lehetetlen megmagyarázni. ... Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármilyen nagy célú lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tudok, 's meggyőződésem szerint az anyagi erő, melylyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melylyen az emberi nem előre haladhat.”¹¹²

¹¹⁰ SÁROSI, 1849., 4.

¹¹¹ CSENGERY, 1851b., 222.

¹¹² CSENGERY, 1851a., 70., vö. Eötvös József báró – Csengery Antalnak, ?, 1848?, in: EÖTVÖS, 1976., 212.

A *Magyar szónokok és statusférfiak* arcképcsarnokában közzölt életrajzban, az Eötvöst magasztaló sorokban, Csengery ki mondja, hogy a közvélemény kritikáját Eötvös elsősorban nem politikai magatartása, hanem inkább az „ember gyengeségei” miatt érdemelte ki: „Eötvös magas tehetsége közelismerés tárgya. Az író t roppant erejében hatalmasnak ismerők mindenkor; csak az ember gyengeségei rovtattak fel a közpálya férfiának. S nem olyyak-e ez árnyoldalak nagy részint, mellyek a magány emberben erények gyanánt tűnnek föl?”¹¹³

Miféle gyengeségekről van szó, azt a magyarországi visszaemlékezések nemigen részletezik. Még azok a kortársak is tárgyilagosan számolnak be az esetről, akik nem voltak jó véleménnyel Eötvös miniszteri tevékenységéről. Szilágyi Sándor például, aki szerint Eötvös „[m]int ember becsületes, mint hazafi jó, mint író genialis, mint minister – a várakozásoknak nem mindenben felelt meg”, tényszerűen (bár a tényeknek meg nem felelően) állapítja meg: „Schweiczba ment a szeptemberi napokban.”¹¹⁴ A mindenki ellen gyűlölködő Perczel Mór is csupán ennyit jegyzett fel egyik könyvének margójára: „Szöktek bizony mind a crisisben: Szécsenyi a tébolydába, Eötvös Svaiczba, Batthyany Jellasics táborába onnét Bécsbe, Kossuth pedig nép fölkelés ürügye alatt le egész Szegedre!”¹¹⁵

Az osztrák birodalom tágabb közvéleményét tükrözö röpiratok, forradalom utáni történeti összefoglalások több támpontot nyújtanak a probléma megértéséhez. A magyar minisztérium tagjainak bemutatásakor mindig a *bátorság és állhatatosság hiányának mozzanata* az, melyet Eötvös jellemzésére a szerzők, észbeli képességeinek elismerése mellett, a legtöbbször kiemel-

¹¹³ CSENGERY, 1851b., 223.

¹¹⁴ SZILÁGYI, 1850., 254. Bisztray Gyula (BISZTRAY, 1951., 162., a 341–354. sorokhoz rendelt jegyzetben) azon a véleményen van, hogy a Svájcmotívum alapja Eötvös *Búcsú* című verse („...Helvécia hótakart tetői”), elterjesztője Sárosi Gyula. Hunfalvy Pál naplójában is ezt olvashatjuk: „Eötvös József Helvétországba ment, a jóslat beteljesésétől félvén. – Trefort is utána ment tán, pedig azt senki sem félténé.” HUNFALVY, 1986., 92. Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

¹¹⁵ BÁRTFAI SZABÓ, 1943., II., 718.

nek. „[K]ezdte elveszteni a bátorságát, és 1848 szeptemberében elhagyta Magyarországot” összegez lakonikusan a magyar szellemi mozgalmakat figyelemmel kíséző Alesandru Papiu Ilarian az erdélyi románok történetéről írott munkájában.¹¹⁶ Anton Schütte (Kossuth-párti publicista) 1850-ben megjelent szabadságharc-történetében jóval kritikusabban fogalmaz: „Báró Eötvös József ... mély ismeretekkel és nagy tudással rendelkező férfi, azonban afféle emberbarát professzor-természet; tőlük távol áll az élet frissessége és a tetterő, ha cselekedni kell, a könyvek mögötti olvasószobába húzódnak vissza, hogy csak a pártharc eldőltevel kerüljenek elő ismét, és akkor a győztes előtt háromszor megérintik a föld porát üres vagy teletömött fejükkel.”¹¹⁷ A magyarországi származású, Csehországban, majd német földön letelepedő Max Schlesinger *Aus Ungarn (Magyarországról)* című forradalmi beszámolójában ugyancsak az elméleti felkészültség és határozott cselekvésre való képtelenség együttes jelenlétére hívja fel a figyelmet, mégpedig Eötvösnél és Deáknál: „A béke és a közboldogság költői, nemes jellemek, akik az egész világot fájdalommal és örömeivel együtt meleg szívükbe zárják; a műveltség és a szabadság apostolai, akik azt szívük vérével szereztek volna meg az egész világ számára. Továbbá remek parlamenti szónokok, következetes gondolkodók, nagy hatalmú párteberek, de nem arra termettek, hogy ideáljaik megvalósításáért a jelenkor csatájába rohanjanak.”¹¹⁸ Ellenpélda Adolf Streckfuß feltétlen dicsérete, aki így ír Eötvösről: „Báró Eötvös, a zseniális író és szónok fogja a kultuszt és közoktatást vezetni, s ez csakis bizalomra adhat okot A karthauzi és egyebek szerzőjének nagy erkölcsi tisztasága, nemessége és okosság ismeretében.”¹¹⁹

A közvélemény számára nem politikai: morális kérdéstről van szó. Kossuth a Kasszandra-levélben, majd két évtized múltán az

¹¹⁶ PAPIU ILARIAN, 1851–1852., II., 31. Köszönöm Köpeczi Bélának, hogy a műre felhívta a figyelmemet. Papiu Ilariannak a magyar reformkori mozgalmakra vonatkozó nézeteiről l. KŐPECZI, 1995.

¹¹⁷ SCHÜTTE, 1850., II., 52.

¹¹⁸ SCHLESINGER, 1850., 14.

¹¹⁹ STRECKFUSS, 1850., 25.

1848 augusztus végi osztrák minisztériumi államirat elutasításának egykori közös platformjára emlékeztetve Deákot, a politikai állásfoglalással egyenrangúan fontosnak tartja a döntés személyes velejárait: „Az egész miniszterium, *Te* és *Eötvös* ép úgy mint én, ... indignatióval utasítottuk vissza a jogtalan, a nemzeti öngyilkolást kívánó követelést. *Te* visszavonultál, *Eötvös* a vihar elől külföldre vonult; én védelemre határoztam magamat; de a követelt jogfeláldozást egyikünk sem írta alá.”¹²⁰ A szemrehányás nem politikai meggyőződése, hanem gyávasága miatt éri *Eötvöst*: a kritikus helyzetben nem tartotta magát a „rendületlenül” legalább annyira férfias, mint hazafias erkölcsi maximájához. Mégis: úgy gondolom, nem annyira a *Vörösmarty-féle hazafihűséget* kérték számon *Eötvösön*, hanem sokkal inkább a *Horatius* által *Augustus Caesarhoz* írott ódájában (III 3,7–8.) kozmikus képpé formált bátor állhatatosságot: „si fractus illabatur orbis / impavidum ferient ruinae”. Tudjuk, hogy a forradalom után néhány évvel kiformalódó közösségi magatartásnak, a passzív rezisztenciának sokkal holdogabb az emlékezete; nem utolsó sorban azért, mert (politikai pragmatizmusának minden eredményétől függetlenül) jobban megfelelt a „[r]ettenthetetlen, hogyha Föld s Ég / összerogy is”¹²¹ római jellemekkel szemben megfogalmazott elvárásának.¹²² *Kossuth*, *Schlesingerrel* ellentétben, határozottan különbséget tett *Eötvös* és *Deák* döntése között.

Egy kéziratban maradt verse, melyet 1850. szeptember 17-én jegyzett le *Tutzingban*¹²³, azt bizonyítja: az erkölcsi dilemma *Eötvöst* valóban foglalkoztatta. A költemény – amelynek hazafias pátozát az utolsó három versszak piros–fehér–zöld szín-szimbolikája is felerősíti – a halálig való helytállásról szól: a lírai *Én* figyelemre méltó módon nem a hős honvédnek, hanem magára hagyott jegyesének szerepébe helyezkedik bele (vagyis

¹²⁰ *Kossuth Lajos* – *Deák Ferenchez*, Párizs, 1867. május 22., in: *KOSSUTH*, 1900., 13.

¹²¹ *Bede Anna* fordítása.

¹²² A kérdésről bővebben: *DÁVIDHÁZI*, 1992., 50. skk.

¹²³ *MTAK Kt. K 780/II.*, 8. rv. A költemény fogalmazványát l. *MTAK Kt. K 780/VII.*, 58–59. [*Eötvös* oldalszámozása.]

a tanúskodó és gyászoló közvélemény pozícióját foglalja el). A költemény látványosan szembesít bennünket az észbeli szándék jelenlétének és a belső készítés hiányának – poétikailag nemigen sikerült, de emberileg mégis megrendítő szöveget teremtő – konfliktusával. Az *Apotheosis*ra, Bajza Józsefnek az 1846-os lengyel felkelés emlékére írott versére formájában, motívumaiban és gondolati felépítésében egyaránt emlékeztető költemény így hangzik:

A hölgy dala

Ha gyászolok 's könyezni látsz
Ne sajnálj engemet
E sziv nehéz keservivel
Még sem cserél veled

Engem a' kedves elhagyott
A tiéd hived maradt
'S im nyugton látom üdvödet
Nem vádlom sorsomat.

Jól tudtam én hogy az kiért
E sziv ver, hős vala
'S Egyért elhagyta kedvesét
'S ez a szent haza

A hon felhita bajnokát
'S ő is lovára szállt
'S vitézül küzdve száz csatát
Vitéz halált talált.

Ne kérdezd tőlem szent nevét
Te ugy sem esmered
Az ezereknek egyike
Ki e' honért vérezett

Márványbol nincs emlék szobor
A hősök sirjain

Emlékek az egész haza
Ott áll nagy síkjain

Remény színében áll a tér
E zöld a' felírás
Hol enyi hős kebel pihen
Ott lesz feltámadás. –

Tutzing 17/9 850.

Eötvös emberi gyengeségének emlékével küzd emigrációjában. A jóvátétel eszköze a munka: ezért irányítja Csengery a figyelmet távozásának oka mellett Eötvös emigrációjának céljára: „S azóta mindezeideig künn, Bajorországban tartózkodik. Ott folytatja írói munkásságát.”¹²⁴ A nagy mű, amit majd hazához, fogja bizonyítani, hogy Eötvös valóban nem vesztegette odakint az idejét. S nemcsak erről tanúskodna, hanem arról is: Eötvös szereti nemzetét. Műve nem egyszerűen számadás, hanem egyben – ajándék. A hazatérő barát gesztusa, mellyel kifejezésre juttatja: távolléte alatt gondolt az otthon maradottakra, és köszöni, hogy azok is gondoltak rá: „Baráti nagyszerű politikai művet várnak”, írja az *Ujabb kori ismeretek tára*¹²⁵, de a *Magyar statusférfiak...*-ban Csengery még merészebben fogalmaz: „Közelebb ismét egy munkája hirdettetik Eötvösnek, mellyhez az eszmék története körül tett hosszas tanulmányit fogja fölhasználni. Olly művet várnak barátai, melly világirodalmi beccsel birand.”¹²⁶ „E művét mondhatni beköszöntőnek, melylyel nemzetét megajándékozta” – talán nem véletlen Eötvös század eleji monográfiájának, Ferenczi Zoltánnak a szóhasználata, aki adatainak egy részét

¹²⁴ CSENGERY, 1851a., 71. A szöveg keletkezésének idejére nézve l. Csengery 1850. szeptember 10-én kelt levelét atyjához, melyben közli, „Az Ujkori ismeretek tárába most irtam meg közelebbről Eötvös életét”. Csengery Antal – atyjának [id. Csengery Antalnak], Pest, 1850. szeptember 10., in: CSENGERY, 1928., 425. Ezért írja Eötvösről, hogy „...mindezeideig künn, Bajorországban tartózkodik”.

¹²⁵ CSENGERY, 1851a., 71.

¹²⁶ CSENGERY, 1851b., 223.

minden jel szerint a családtagoktól gyűjtötte össze.¹²⁷ Művével Eötvös teoretikusként is következetesen a maga által kijelölt úton halad tovább: ha meggyőződése szerint, ahogy olvastuk, „az anyagi erő, melylyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melylyen az emberi nem előre haladhat”, akkor gondolkodóként kötelessége, hogy az általa üdvösnek tartott haladási irányt államtudományi munkájában megmutassa.

Az eddig elmondottakat támasztja alá, hogy Eötvös a hazatérést e rejtélyes, csak Csengery Antal testimoniuma alapján ismert (mindazonáltal hitelesnek tűnő) levél értelmében nem a politikai helyzet konszolidálásához mérten odázta el, hanem éppen erkölcsi megfontolások miatt: „ha elment, midőn a' dolgok rosszul állottak, nem tartá férfihez illőnek visszatérni, mikor egy kissé mulni látszott a' fergeteg”.¹²⁸ A férfiatlan távozás gyalázatát csak a becsülettel elvégzett munka teheti meg nem történtté. A feloldozásért folytatott küzdelem aszketikus fegyelme segítette hozzá Eötvöst, hogy két év alatt megírjon egy 450 oldalas nagy könyvet, egy 150 oldalas röpiratot, több újságcikket, és maga mögött hagyjon több ezer fólió kéziratot, közte két, könyvnyi terjedelmű történelmi munkával és több önálló tanulmánnyal. Ez a magyarázata ama „páratlan és tény volta ellenére szinte hihetetlen” dolognak, hogy Eötvös e zaklatott két esztendő alatt, melyben az alkotómunka nyugalalmát időről időre megszakították az alapkutatásokra fordított időnek, a munkára képtelen búskomorságnak és az utazásoknak a cezúrái, „meg nem roppan, el nem ernyed, ellenkezőleg ..., megírja *A XIX. század eszméit*”.¹²⁹

A megnyugvásnak, a belső konfliktusok elcsitulásának tanúja Eötvös *Mohács* című verse. A lélek egykori háborgására a

¹²⁷ FERENCZI, 1903., 179. Eötvös agóniájának és halálának leírása Ferenczinél (FERENCZI, 1903., 290–294.) például szinte szóról szóra megegyezik azokkal a tudósításokkal, melyeket Pauler Tivadar küldött Münchenbe Eötvös Júliának: Pauler Tivadar – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1871. február 2. és február 7. Nachlass Vieregg, j. n.

¹²⁸ CSENGERY, 1851a., 71.

¹²⁹ ALEXANDER, 1913., 189–190.

nyilvánvalóan élmény-ihletésű *A tóhoz* emlékezik vissza: így módon Eötvös három „emigráns” verse egyetlen hangulati-gondolati körhöz tartozik. A *Mohács* olvasásakor felidéződik bennünk ifjúkori költeménye, a *Búcsú* is, amelyben a múlt emlékhelyeinek *elutazás előtti* végigjárása után Eötvös, a költő ugyancsak a szebb jövő reményének kimondásához érkezik el:

S még áll Mohács, még áll! magasbra nőnek
Az új barázdán s régi hősökön
Kalászhai, erőt ad a mezőnek,
Bár rég lefolyt, a férfitér-özön;
Nincs kő határán, nincsen kúnhalom,
De áll a tér s nem vész a fájdalom.

[...]

És most isten veled; talán sokára,
Örökre tán, hazám, isten veled!
Rég eltűnt ismert bérczid kék határa
S tovább siet vándorló gyermeked,
Ha visszatérek, boldogulva, hon,
Hadd lássam népemet virányidon.

A *Mohács* kéziratán, amint említettem, Eötvös feltüntette a megírás dátumát: „29/9/50”.¹³⁰ A kitüntetett időpontban, az el-

¹³⁰ MTAK Kt. K 780/II., 9. v. Ezzel filológiai szempontból érvényét veszti a gyűjteményes kiadásokban feltüntetett keltezés: „1847”, amelyet először a *Remény* című zsebkönyvben írtak a versek alá, 1858-ban. (REMÉNY, 1858., 49–50. A szövegváltozatok most elhanyagolhatók.) A jelen tanulmány keretein túlmutat annak a vizsgálatára, hogy az 1858-as antedatálás Eötvöstől származik-e, és ha igen, miképpen harmonizál az idősödő Eötvös azon törekvésével, hogy életművét az 1850-es évektől kezdve *visszamenően* megtisztítsa az akkor már túlságosan feltárulkozóan tartott megnyilatkozásoktól. A keltezés valószínűleg Eötvöstől származik: ő kezdeményezte és pártfogolta a jótékony célt szolgáló *Remény* kiadását, melyet a kedvezményezett Vachott Sándorné nevében az Eötvösnek lekötölezett fiatal Gyulai Pál szerkesztett ténylegesen. (PAPP, 1935., I., 425–426.) A *karthauzira* vonatkozóan vö. GÁNGÓ, 1996., 333. és GÁNGÓ, 1998., *A falu jegyzőjén* végrehajtott változtatások fontosabbjai a legegy-

utazás drámai napjának második évfordulóján írott költeményben Eötvös újra felhasználja a bízvást a *Mohács* párversének tekinthető *A hölgy dala* motívumait is:

Elődeink siralmas harczhelyén
Zöldebb a' fü Mohácsnak mezején
Jobb illat tölti a' virágokat
'S a' gazda – mondják jobb kalászt arat

–
E' földet hősök vére áztatá
Azért küld Isten illy áldást reá;
Mert szent határ <az> 's puszta nem lehet
Hol honfiszív honnáért vérezett.

–
O ne sirassad annak végzetét
Ki a' hazáért adta életét!
Édessen alszik annya kebelén
'S áldások őrzik csendes nyughelyén.

–
Melly a' hazáért élt a' hű kebel
Földjét termékenyítve hamvad el;
És szelleme a' sír körül marad.
Tettekre intve az utodokat.

A bolyongástól a megállapodásig vezető út tükre e két költemény. Ha *A hölgy dala* olvasásakor kötelességszerűnek, megélt élmény nélkülinek hat (mert valóban nélkülözi a szenvedés ilyen tapasztalatát) a beszélő személyessége, a virrasztás fájdalma, akkor a *Mohács* krónikás narrátorának távolságtartását („*Elődeink* siralmas harczhelyén”, „'S a' gazda – *mondják* jobb kalászt arat”) Eötvös választott sorsához illőbbnek érezzük. *A hölgy dala* az egyes embernek („kedves”, „hős”, „bajnokát”, „szent nevét”) a hősiességét hangsúlyozza: „[a]z ezereknek egyike” kiemelése a hősi halottak tömegéből az egyén felelősségének

szerűbben az 1950-es compilált kiadáson tanulmányozhatók. (EÖTVÖS, 1950., a sajtó alá rendező utószava: I., 273.) A költemények első megjelenéseiről tájékoztat: VOINOVICH, 1903., 401.

kérdését veti fel, és az önfeláldozásban való követés dilemmáját. („Mért nem vagyunk mi is ottan!” – jajdul fel ebben az időben Jókai, aki nagyon ismeri a lélek efféle szenvedélyeit.¹³¹) Ezzel szemben a *Mohács* általánosságban a „hősök”, a „honfiszív”, a „hű kebel” egykori, immár a megbékélés nyugalomával borított áldozatáról beszél, amelynek busás ellenértéke már betakarítható: „E’ földet hősök vére áztatá / Azért küld Isten illy áldást reá”. A korábbi vers piros–fehér–zöldje (vér–márvány [síremlék]–remény színe): halál, s a feltámadás csak (erős hittel vallott) ígéret. Nem beszélve az utolsó előtti versszak két sorának baljós szórendjéről („Emlékek az egész haza / Ott áll nagy síkjain”), melynek értelme jöllehet ez: ’Emlékek [síremlékük] ott áll az egész haza nagy síkjain’, mégsem szabadulhatunk a víziótól: ’az egész haza ott áll nagy síkjain’; s ez, a feltámadás képzetével együtt, már inkább Petőfihez állna közel: „Ha majd minden rabszolga-nép / Jármát megunva síkra lép” (*Egy gondolat bánt engemet...*). A *Mohács* nemzeti színei (vér–virág(?)/anya kebele–zöld fű/termékeny föld) viszont az életről tanúskodnak. Az élők dolga nem az, hogy várják minden dolgok helyreállítását, hanem az, hogy a hős elődök (közelebből meg nem határozott) *szellemében* tevékenykedjenek tovább: „És szelleme a’ sír körül marad. / Tettekre intve az utodokat.” Ez két év küzdelmeinek lírában összefoglalt tanulsága Eötvös számára. Lelkileg is megérett az idő a hazatérésre: az más kérdés, miféle emberi-politikai programban öltött testet e visszaszerzett tettvágy, s mit tudott belőle Eötvös megvalósítani.

Eötvös akkor is kötelességének érezte, hogy számot adjon a hazától távol töltött időről, amikor pedig igazoltan, vándorévet töltve volt külföldön, ifjúkori szellemi fejlődésének befejezése érdekében: nyugat-európai utazása után. „[A] Hitel egy hazafiúi tett” – hasonlítja élményeinek tervbe vett összegzését Széchenyi munkájához Szalayhoz írott egyik levelében –, „s ilyen leend némi részben Schweitzi utam is; ha bár kisebb mértékben”, jöllehet írásos számadását csak részben sikerült elvégeznie a *Vélemény a fogházjavítás ügyében Ns. Borsod vármegye ebbeli kül-*

¹³¹ JÓKAI Mór: *Székelly asszony*, in: JÓKAI, 1989., 162.

döntségéhez című tanulmányával: „Utam tapasztalásainak egy részit ajánlom így a Borsodiaknak, 's ha már hizelgés néptömegnek szükséges, úgy tartom férfihoz illő[b]en azt nem tehetem mint így, hol egyszerre jót teszek”.¹³²

Azonban a kortársak nemigen akarták megérteni az üzenetet: nem vették észre, hogy számukra Eötvös az *Uralkodó eszmékkel* ugyanúgy az „ész húrjain” akarja pengetni „a szív dal-lamát”, mint ahogyan az beszédei kedvelt fogása volt.¹³³ Szemere Bertalannak, naplójából következtethetően, bizonyosan nem volt elegendő a kiváló szellemi teljesítmény a férfibátorságon esett csorba kiköszörüléséhez: „báró Eötvös József otthon van, mint gondolkodó nagy zseni, mint tett embere nem nagy, kispolgár”.¹³⁴ Csengery talán túllőtt kissé a célon: Eötvös-védőbeszéde inkább visszatetszést keltett, mint rokonszenvet. Jósika Miklósnak Fejérváry Miklóshoz írott egyik levele legalábbis ezt sejteti: „Ami az otthoni irodalomból kezemhez került, attól nemigen épültem, s nemigen félek. – Legfelségesebben mulattatott az *Ismeretek tára*: te nem is tudod, kik most Magyarországon a fő-fő nagy emberek: *Kemény Zsigmond, Eötvös József és Irinyi József*. ... Ismeretek tárában ezen jó urak egymást agyondicsérik – ez nem annyira nevetséges, mint bohózatos!”¹³⁵ Abban sem lehetünk biztosak, hogy a közvélemény nagyobb része megértette a *Mohács* allegorikus célzatát, vagyis azt, hogy Eötvös az emlékkönyvekben közölt verseivel mintegy támogatásáról biztosította a Vahot Imre által az 1851-es *Remény* előszavában hangoztatott törekvéseket az irodalmi közélet újjászervezésére: „egyáltalában nem vétkezik a haza ellen az, ki hasztalan sopánkodás és szájba repülő sült galambrai leskelődés helyett, most is tesz, a mennyit tehet, érette, azaz, a költő szavai szerint, hat, alkot, gyarapít”.¹³⁶

¹³² Eötvös József báró – Szalay Lászlónak, Sály, 1837. december 19., in: NIZSALOVSKY-LUKÁCSY, 1967., 100–101. Az idézett helyre mint Széchenyi István Eötvöstre gyakorolt hatásának bizonyítékára Oltványi Amb-rus utal. OLTVÁNYI, 1976., 20.

¹³³ TOLDY, 1866., 302.

¹³⁴ SZEMERE, 1990., 134. Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

¹³⁵ Jósika Miklós báró – Fejérváry Miklós bárónak, Brüsszel, 1953. április 1., in: JÓSIKA, 1988., 84.

¹³⁶ [VAHOT Imre:] *Üdv az olvasónak!*, in: *Remény*, 1851., 1–2.

A *Remény* kritikusa a verset mindössze ennyire méltatja: „Eötvös »Mohács«-a csinos, de meg nem ragad.”¹³⁷

Eötvös egyébként egyetlen helyütt, Szalay Lászlónak 1854. szeptember 12-én írott levelében tér ki arra, miért írta az *Uralkodó eszméket*. Az indok („a’ könyvet 49ben azért kezdtem írni hogy vele pénzt szerezzek”¹³⁸) még akkor is hihetetlenül kisszerű, ha tudjuk, hogy 1848 végén valóban a „graeculus esuriens in coelum si jusseris ibit” írói hitvallását tekintette, kényszerből, mértékadónak.¹³⁹ Talán azért ütötte el a kérdést mellébeszéléssel, hogy az oly nehezen bevallható igazi ok kimondását elkerülhesse?

Elsősorban önnön lelkiismerete s a magyar közvélemény ítéllete miatt volt fontos Eötvösnek, hogy meglevő anyagait idejében összegereblyézzze, és hogy az összerendezett német nyelvű anyag – az *Uralkodó eszmék* első kötete – magyarul is megjelenjen.¹⁴⁰ Nincs egyéb magyarázat arra, miért áldozott pénzt Eötvös az amúgy sem jövedelmező német munka lefordíttatására, hacsak nem az, hogy mutassa: e művet nem az európai államtudósoknak, hanem magyarul – magyaroknak – írta. A fordítás

¹³⁷ ATÁDI Vilmos: *A Losonczy Phönix bírálata. (Vége.)*, in: *Remény*, 1851., 210.

¹³⁸ Eötvös József báró – Szalay Lászlónak, Buda, 1854. szeptember 12., in: NIZSALOVSKY-LUKÁCSY, 1967., 219. Az *Uralkodó eszmék* kiadásának saját zsebből fizetésére vonatkozó adatokat összegyűjtő Oltványi Ambrus az utalást csak a második kötetre vonatkoztatja, de a megadott évszám miatt véleményem szerint az elsőre is áll. Annál inkább, mivel a terv meghiúsulására vonatkozó sorai („e munka [„utolsó munkám”] nem csak nem hozott be egy fillért sem sőt eddig pénzembe került” [Eötvös József báró – Szalay Lászlónak, Buda, 1854. december 26., in: NIZSALOVSKY-LUKÁCSY, 1967., 222.]) szintén az első kötetre vonatkozhatnak, tekintetbe véve, hogy a második csak 1855 februárjában jelent meg (OLTVÁNYI, 1981., 596.).

¹³⁹ Eötvös József báró – Szalay Lászlónak, München, 1848. október 20., in: NIZSALOVSKY-LUKÁCSY, 1967., 169.

¹⁴⁰ Tamás Gáspár Miklós hangsúlyozza, hogy Eötvös e tette a mindenható közvélemény felemelkedésének korában – ritkán tapasztalható hősiesség. TAMÁS, 1998., 30. A magyar és a német nyelvű szöveg egymáshoz való viszonyáról csak az 1854. évi második kiadás foglal állást a címlapon, a tényeknek nem megfelelően: „Magyarból a szerző maga fordította.” EÖTVÖS, 1854a., [III.] és 1854b., [III.]

elvégzéséhez a centralista elvbarátok – egyelőre nem tisztázott, melyikük – siettek ismét Eötvös segítségére.¹⁴¹ Az *Uralkodó eszmék* I. kötete fordítójának kiléte a jelen összefüggésben elsősorban nem filológiai probléma: bizonyíték arra, hogy barátai kizárólag Eötvös személyét akarták előtérbe állítani. Ezért nem buzgólkodtak a homály eloszlatása körül. A második kötet esetében más a helyzet: Csengery egy levelében ránk hagyományozódott az adat, miszerint ő fordította le azt „bizonyos öszletért”.¹⁴² (Természetesen abból, hogy a magyar kiadás elsősorban *érzelmi okokból* volt fontos Eötvösnek, nem következik, hogy a német szöveggel ne akart volna *érdemi mondanivalót* az európai tudományosság elé tárni.¹⁴³)

A tanulmány befejező korszakhatárául választott időpont, 1850 tele, mind életrajzilag, mind keletkezéstörténetileg indokolt, s a kitüntetett időpontok egybeesése a szerzői szándék következménye. Ha új forrásadatok előfeltevésem ok-okozat logikájának megfordítására nem is kényszerítenek (vagyis tartható marad, hogy a hazatérés elközelgő időpontjának függvénye volt az *Uralkodó eszmék* I. kötetének összeállítása és nem ellenkezőleg), arra talán választ adhatnak a források, mi az oka annak, hogy Eötvös éppen 1850 november-decemberét választotta a hazatérés időpontjául. Dönthetett bizonyos személyes vagy politikai okok alapján, melyekhez az *Uralkodó eszmék* I. kötetének megjelentetését igazította, illetve igazíthatta az elhatározott hazatérés hozzávetőleges időpontját a könyv elkészültének üteméhez. Esetleg két – vagy mindhárom – ok együttesen játszott

¹⁴¹ A kérdésről vö. OLTVÁNYI, 1981., 598–600.

¹⁴² Csengery Antal – bátyjának [Csengery Imrének], Pest, 1855. március 30., in: CSENGERY, 1928., 450. A levél szófordulatai a „most megjelent politikai nagy mű”-ről, amely „harminchét íves”, egyértelművé teszik, hogy a második kötetéről van szó. Ez valóban a 35. ívnél ér véget (EÖTVÖS, 1854b., 547.), melyhez hozzáadódik kb. egy ív bevezetés és tartalomjegyzék. Vö. OLTVÁNYI, 1981., 598.

¹⁴³ Vö. Csengery e közlésével: „...Eötvös, midőn a forradalom alatt külföldre ment, a külföldön írta, ottani kiadásra szánva, most megjelent politikai nagy művét: *A XIX. század uralkodó eszméi* stb.” Csengery Antal – bátyjának [Csengery Imrének], Pest, 1855. március 30., in: CSENGERY, 1928., 450.

szerepet a hazatérés idejének megválasztásában. Az a levél, melyet Eötvös 1850 augusztusában írt Trefort Ágostonnak, s melyet Deák Ágnes kutatásainak köszönhetően ismerünk, értékes adalékokat szolgáltat e kérdésekhez, bár megnyugtató választ nem ad rájuk. E levélből egyrészt kiderül, hogy Eötvös valóban az *Uralkodó eszmék* befejezése végett odázta el a hazautazást („a telet még itt töltöm, mégpedig azért, hogy művemet befejezhessem”), annak érdekében, hogy a magyar közvélemény elé állhasson vele: „ha munkám, ahogy remélem, sikerül, és hazatérésemkor azzal a politikai pályán megalapozhatom hírnevemet, az jövőmre nézve nagy jelentőségű lesz”.¹⁴⁴ Másfelől szó van a levélben Eötvösék azon szándékáról, hogy lapot – és ezen keresztül politikai pártot – alapítsanak, az összehívandó birodalmi gyűlésben szerzendő befolyás céljából.¹⁴⁵ Eszerint valóban bizonyos politikai megfontolások álltak a hazaérkezés hátterében, s emiatt szánt Eötvös kevesebb időt az *Uralkodó eszmék* első kötetének befejezésére, mint amennyit 1850 augusztusában még szükségesnek tartott.

A politikai okok részletes, elemző ismertetése még várat magára. E szellemi életrajz kereteit meghaladó, más jellegű módszerekkel elvégzett vizsgálatok tárhatják majd fel Eötvösnek 1848 ősze és 1850 vége közötti politikai kapcsolatait, a nyilvánosság kulisszái mögötti tevékenységét. Mivel az *Uralkodó eszmék* keletkezésével és befejezésével összefüggésben vannak, röviden mégis ki kell térnem a hazautazás idejére eső néhány fejleményre.

„Eötvösnek szándéka volt még tovább a külföldön maradni, de a porosz–osztrák viszály oly fordulatot vett, hogy háborútól félni lehetett, pesti barátjainak sürgős kérésére késő ősszel 50-ben tért vissza.”¹⁴⁶ Trefort Ágoston Eötvös-émlékbeszédének ezen megállapítása arra enged következtetni, hogy Eötvösék az alkotmányos politizálás új esélyeit látták megnyílni Schwarzenberg herceg, birodalmi miniszterelnöknek a kishímet egység megaka-

¹⁴⁴ Eötvös József báró – Trefort Ágostonnak, Starnberg (Bajorország), 1850. augusztus 14., in: DEÁK Á., 1996a., 128. Deák Ágnes fordítása.

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ *Emlékbeszéd báró Eötvös József felett*, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/1., 8. [a.], emendált szöveg.

dályozására, Ausztria vezető szerepének elismertetésére irányuló 1850. évi törekvései nyomán. Új források mutatják, hogy 1850 végére Eötvös és Trefort politikai gondolkodása határozottan konzervatív fordulatot vett, és ennek megfelelően lépéseket tettek új eszmei szövetségesek, elsősorban Metternich herceg volt államkancellárnak és a köré csoportosuló politikusoknak irányában.

A Metternich-kör felé való tájékozódásról tanúskodó új forrás Trefort Ágostonnak egy 1850 novemberében írott német nyelvű röpirata. Címe: *Értekezés az eszközökről, melyekkel a forradalom befejezhető az osztrák birodalomban és Magyarországon*.¹⁴⁷ A Trefort Ágoston pannonhalmi kézírathagyatékában fennmaradt, autográf javításokat tartalmazó tisztázatot Heckenast Gusztáv nyomdájában kiszedték, a levonat a magyar katonai és polgári hatóságok büróit több-kevesebb szerencsével megjárta¹⁴⁸ (Geringer báró nem ellenezte megjelentetését), ám a röpirat végül mégsem jelenhetett meg. Kettejük közös emigrációs életrajzának fényében aggályok nélkül feltételezhetjük, hogy Trefort írását Eötvös ismerte, jóváhagyta, politikai tartalmával egyetértett; vagyis nincs akadálya annak, hogy a röpiratot kettejük közös emigrációbeli *gyakorlati* politikai törekvései 1850 végi lenyomatának és tanújának tekintsük.

Eötvös Józsefnek nem kellett érzelmi akadályokat leküzdenie, amikor Metternich köréhez közelített 1848 után. Jó személyes viszonyban volt az államkancellárral¹⁴⁹, akivel családja révén is tartotta a kapcsolatot. Tudjuk, 1843-ban a magyar ügyek rendezési tervét tartalmazó (egyelőre ismeretlen szövegű) memorandum fordult Metternichhez; a hozzá mellékelt kísérőlevél tanúsága szerint Eötvös a kormányt biztatta a reformprogram ke-

¹⁴⁷ Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/2. A kézíratról említést tesz: SZABAD György: *Kijózanítás és illúziókeltés*, in: *Magyarország története 1848–1890*, 1987., I., 494.

¹⁴⁸ Christian Appel báró – Karl Geringer bárónak, Pest, 1851. február 23. és Karl Geringer báró – Christian Appel bárónak, (Pest), 1851. február 27., MOL Abszolútizmuskori Levéltár, D 51 449/1851. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy az iratokat rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴⁹ GERGELY, 1990., 2. skk.

resztülvitelére.¹⁵⁰ 1843/44-ben, az ercsi családi birtok csődjének idején a fiatal Eötvös megkereste a kancellárt apja, ifj. Eötvös Ignác báró, volt főpohárnok nyugdíjának érdekében, minek következtében, ahogy Gergely András írja, „[a] császári ház és annak minisztere, Metternich lekötelezettjévé vált a Magyarország legmagasabb nyugdíját élvező Eötvös család”.¹⁵¹ Forradalom utáni memoárjában (*Az 1848iki forradalom története*) Eötvös tisztelettel ír Metternichről, és lényegében felmenti a felelősség alól a történetekért (mintegy megbocsátja neki, hogy programtervezetét nem fogadta el), mégpedig sajátosan konzervatív álláspontról, a doktrinerség és a politikai pragmatizmus irányainak ütköztetése után: „A teoriák embere minden reformnak általános és végső következéseit tekinti, javalatjainak mérlege nem az mi egy egyes állománynak befolyását neveli, nem az mi valamely ujitás után legközelebb történni fog; de a practicus statusférfitu nem így járhat el. Ő birodalmának állását nem áldozhatja fel reform kísérleteknek, az első kérdés mellyet ön magának tenni kénytelen az mi hatása lesz egy vagy más lépésének a monarchia pillanatnyi állására s én részemről megvallom, nem bámulom ha azok, vagy az ki az Austriai monarchia kormányát kezében tartá a reformhoz bár milly általánosan kívántatott az nyulni nem sietett; – s nem osztom azok nézetét, kik makaesságnak tulajdonítják ha Hg Meternich a monarchiát constitutionalis formák szerint átídomítani, s így azt mi most történt megelőzni nem akarta.”¹⁵²

Trefort röpiratának főbb pontjait Geringer referense a következőképpen foglalja össze. „Ha valaki az 1848. és 1849. év tapasztalatai után Magyarország alkotmányos és kormányformáját az 1791:10. törvénycikkelyre és az 1848. évi márciusi [így!] törvényekre akarja alapozni; ha továbbá a belügy-, az igazságügy, nemkülönben a kulturális és oktatási minisztériumot ki akarja vonni az oktrojált alkotmány hatálya alól; – ha e sze-

¹⁵⁰ Vö. OLVÁNYI, 1976., 21., VARGA 1980–1981., II. (1981), 181. sk. és GERGELY, i. m. 3.

¹⁵¹ Vö. GERGELY, i. m., 2.

¹⁵² EÖTVÖS, 1993., 26.

mély igényt támaszt még ellenjegyzési joggal rendelkező külön, felelős helytartóra is minden egyes koronaországban; – továbbá a megyei helyhatóságokon belüli öngazgatásra és kétkamarás országgyűlésre, ugyancsak minden koronaországban; viszont új birodalmi gyűlést is követel a közös kül-, had-, kereskedelmi és pénzügyek számára: – akkor ez a személy látnivalóan vagy korábbi helyzetének elfogultsága miatt (államtitkár volt), vagy a véres események távolból való kényelmes szemlélése miatt tévedésben leledzik a dolgok helyes felfogását illetően.”¹⁵³

E vázlatos áttekintés számunkra itt elegendő: a fő kérdés most nem a rendezési terv tartalma, hanem a Metternich körével való szellemi rokonság és a kapcsolatfelvételi szándék dokumentálása.

E kör meglehetősen kiterjedt volt. Az emigráns Metternich személyes látogatói és levelezőpartnerei közé számíthatta Donoso-Cortés márkít, François Guizot-t, Alexander von Humboldt, Lorenz von Steint, osztrák hívei közül pedig mindenekelőtt Franz Hartig grófot, Lombardia egykori kormányzóját. Aligha véletlen, hogy e férfiak mint szerzők közül Eötvös többre hangsúlyosan hivatkozik az *Uralkodó eszmék* első kötetében, azon műben, amely Trefort iratával egy időben készült el. E szál majdani nyomon követése talán hozzájárulhat az *Uralkodó eszmék* aktuális kontextusának jobb megismeréséhez.

Metternich és a hozzá közel állók szabadságról és rendről alkotott felfogását Eötvösök is a magukénak vallották. E két elv *egyidejű* igenlése fontosabb volt a forradalmak utáni korban, mint az esetlegesen eltérő hangsúlyok. Metternich elvi politikai pozíciója nem mozdult el az események következtében; számára 1848 után is a rend mindenekelőtt való megőrzése volt a legfontosabb. „Az 1848. év határ értékű korunk történetében” – írja Anton Prokesch-Osten grófnak 1849 tavaszán –; „Ön és közttem azonban nem teremtett szakadékot. Hogy én ma az vagyok, aki tegnap voltam, afelől Ön bizonyára nem kételkedik...”¹⁵⁴ Eötvös és Trefort semmiképp sem értett egyet Metter-

¹⁵³ MOL Abszolutizmuskori Levéltár, D 51 449/1851.

¹⁵⁴ PROKESCH-OSTEN, 1881., II., 321.

nichnek és elvbarátainak azon nézetével, hogy a rend fogalma az alkotmányosságával összeférhetetlen. „A liberalizmus és az alkotmányosság alakját ölti magára a gonosz e században; a gonosz nem más, mint a góg, melyből minden katasztrófa és minden forradalom származik”¹⁵⁵ – írja a spanyol diplomata Donoso-Cortès márki egyik levelében. Donoso-Cortès röpirata, az *Essai sur le catholicisme, le libéralisme et le socialisme [Tanulmány a katolicizmusról, a liberalizmusról és a szocializmusról]* nagy hatást gyakorolt Metternichre¹⁵⁶, aki a márki három évvel későbbi halálának hírére mint a rend barátait ért nagy veszteséget kommentálta.¹⁵⁷

A Trefort-írás első bekezdései azt mutatják, a bajorországi emigránsoknak szándékukban állt a közvélemény elé tární e konzervatív körrel való eszmei rokonságukat. Figyelemre méltó jelenség, hogy tárgyyszerű, nyugodt hangvétellű dialógust kezdeményeznek a közelmúlt eseményeiről, mégpedig olyan személlyel, aki a forradalom alatt jó ideig a „túloldalon” állt. Röpiratának első fejezetében Trefort ugyanis megszólítja Hartigot, és teljes egyetértéssel idézi megállapításait az 1848-as forradalmi eseményeket előidéző okokról a forradalmak geneziséét elemző írásából, melyet Metternich mint a „konzervatív igazság alapján” álló tanulmányt üdvözölt¹⁵⁸: „E tekintetben – írja Trefort – főleg a *Genesis der Revolution in Österreich* szerzőjének nyomdokán fogok haladni, aki annak ellenére, hogy megérti az új eszméket, mégiscsak a múlt embere, és nem vádolható forradalmi hajlamokkal, mint ahogy azzal a forradalom előtti idők ellenzéki és reformférfiúit vádolni szokták.”¹⁵⁹

¹⁵⁵ Donoso Cortès, marquis de Valdegamas – Athanasia Nalecz Raczyński grófnak, Drezda, 1849. szeptember 30., in: ANTIOCHE, 1880., 113.

¹⁵⁶ Clemens-Lothar Metternich-Winneburg herceg – Franz Hartig grófnak, Brüsszel, 1850. április 4., in: HARTIG, 1923., 53.

¹⁵⁷ Clemens-Lothar Metternich-Winneburg herceg – Anton Hübner bárónak, Bécs, 1853. május 15., in: METTERNICH, 1959., 174–175.

¹⁵⁸ Clemens Lothar Metternich-Winneburg herceg – Franz Hartig grófnak, Brüsszel, 1850. április 4., in: HARTIG, i. m., 51.

¹⁵⁹ [Abhandlung] übe[r die Mittel, die Revolution] in der oesterreichischen Monarchie und in Ungarn zum Schluß zu führen, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/2., 1. f. [b.]

A progamirat fő céljára, azaz a forradalmak befejezésére vonatkozóan Trefort a következő nézetének ad hangot: „Az államéletben eszmék vannak, melyeket megvalósítani, és érzések, melyeket kielégíteni akarnak: ezt mutatja minden forradalom története. Éppen ezért azonban a forradalmakat anyagi erővel csak elnyomni lehet; bevégezni, azaz káros hatásaik tekintetében paralizálni az előidéző okokat és a mozgató erőket képező eszméket és érzéseket csak szellemileg lehet, amennyiben a régi alapokon a kedélyeket megnyugtató, a stabilitást célzó új jogállapotot hívunk életre.”¹⁶⁰

E mondat magyarázatot kíván. 1850 végének politikai helyzetét a magyar közvélemény nyilvánvalóan másként élte meg: a forradalmat és a szabadságharcot levették, és Magyarország és Európa fölött halotti csend uralkodik. Trefort ettől eltérő helyzetértékelését alapvetően François Guizot álláspontja határozza meg, aki *Pourquoi la Révolution d'Angleterre a-t-elle réussie? (Miért sikerült az angol forradalom?)*¹⁶¹ című munkájában Franciaországról írja, hogy állandó forradalmi állapotban van. A francia forradalom a szabadság és egyenlőség nevében vette kezdetét és addig nem ér véget, míg ezen eszmék nem győznek, vagy ezen eszméket le nem győzik. Trefort az elmondottak szellemében idézi röpiratában Guizot-t, és hozzáteszi, hogy „Guizot szerint a forradalmakat csak azokkal az eszközökkel lehet bevégezni, melyek által az állam fennmarad. E mondatot bátorkodom úgy módosítani, hogy a forradalmakat azon eszközökkel lehet bevégezni, melyekkel megelőzhetőek lehettek volna.”¹⁶²

Kérdés, hogy Eötvösék mely eszme sorsától tették függővé a forradalom befejezését. Eötvösnek a nemzetiségelvről vallott, alább részletesen elemzett felfogásából kiindulva a következő analógiát vonhatjuk meg az érvelések között: a müncheni emigránsok az ausztriai forradalmi mozgalmakat mindenekelőtt a

¹⁶⁰ I. h., 1. f. [a.]

¹⁶¹ A mű megjegyzetelt példánya Treforté volt és Eötvös könyvtárában fennmaradt. GÁNGÓ, 1995b., 344. sz. tétel.

¹⁶² [Abhandlung] über die Mittel, die Revolution] in der oesterreichischen Monarchie und in Ungarn zum Schluß zu führen, Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/2., 1. f. [a.]

nemzeti eszme forradalmának tekintették, és a forradalom bevezetésének kérdését a nemzetiségi mozgalmak kimenetelével köttették össze.

Több adat van arra, hogy a párbeszéd megindulását a másik oldalon is szívesen fogadták volna. Hartig olvasta és nagyra értékelte Eötvös röpiratát *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról*. 1850. május 29-i levelében felhívja Metternich figyelmét arra, hogy „[a] viszonyainkra vonatkozó írások közül kettő emelkedik ki. Az egyik az exminiszter Eötvöse „A nemzetiségek egyenjogúsításáról”, a másik a „Magyarország jelene”, szerzője az egykori udvari tanácsos Zsedényi; mindkettő sok igaz dolgot tartalmaz és nyugodt hangvétellel íródott.”¹⁶³ Továbbá Hartig érvei és hivatkozásai *Nachtgedanken* című, a beszédes „Gotthelf Zurecht” álnéven megjelentetett röpiratában megegyeznek Eötvös megállapításaival, elsősorban a globális modernizáció és nemzetiségi antagonizmusok összefüggésének vizsgálata, a faji sajátosságok elhanyagolása és a nyelv kitüntetett szerepe tekintetében.

A törvényesség fenntartásának, a modernizációnak és mindezekelőtt a történeti jog érvényesítésének igenlése közelíti Eötvöst és Trefortot Európa konzervatív köreihez. A Hartig említette Zsedényi Eduárdon kívül olyan, már a reformkorban is konzervatív nézeteket valló politikusokkal kerülnek átmenetileg egy platformra, mint Somssich Pál vagy Szécsen Antal gróf. Somssich *Magyarország és királyának törvényes joga* című röpiratának Trefort nézeteivel való rokonságát már a cenzorként működő Geringer is észrevette, sőt úgy vélte, hogy a kettő közül Somssich írása az, amelyik „messze ellenségesebb a kormánnyal szemben és még tarthatatlanabb elméletekkel van tele”.¹⁶⁴ Szécsen Antal gróf, akinek buzgalmára Metternich már korábban felfigyelt¹⁶⁵, ebben az időben a volt államkancellár londoni ágense volt, és ebben a minőségében, a Pulszky és Teleki vezette emigr-

¹⁶³ Franz Hartig gróf – Clemens Lothar Metternich-Winneburg hercegnek, Bécs, 1850. május 29., in: HARTIG, i. m., 62.

¹⁶⁴ MOL Abszolutizmuskori Levéltár, D 51 449/1851.

¹⁶⁵ THALLÓCZY, 1901., 21–22.

rás iroda tevékenységének ellensúlyozására jelentette meg *Politische Fragen der Gegenwart* (A jelen politikai kérdései) című röpiratát.¹⁶⁶ Eötvösök azonban soha nem hátráltak vissza annyira korábbi nézeteikhez képest, hogy Szécsenhez hasonlóan Donoso-Cortés nézeteit visszhangozva egy társaságnak tartsák a liberálisokat a szocialista mozgalmárokkal, és megkérdőjelezzék, sőt akár elvessek az alkotmányosság minden körülmények között való fenntartásának szükségességét.¹⁶⁷

Eötvösöknek a konzervatív oldal felé való 1848 utáni jelentős elmozdulását a kortársak is érzékelték: Protmann pesti rendőr-főnök 1853-ban egy jelentésében az ókonzervatívok között említi meg a „[k]itűnő elmével megáldott... [,] nagyon mérsékelt és minden tekintetben becsületes” Eötvöst.¹⁶⁸ Az önmeghatározás sokkal nagyobb érdeklődésre számot tartó adatai szűkösebben merülnek fel: múlt századi eszmetörténeti hagyományunkból ideológiai címkékkel talán legsűrűbben feldíszített Eötvös önmagát látnivalóan nem a liberális *versus* konzervatív alternatíva mentén helyezi el. Koránál fogva is csak szemléelője, nem pedig résztvevője volt az 1832–36-os reformországgyűlés vitáinak, ahol Kölcsey és hívei önnön korszerű, öntudattal vállalt reformer „liberalizmus”-ukat egyfelől a kormánypárti „fanyar”-okkal, másfelől a látszatengedményekre hajlókkal szemben akarták meghatározni: „De úgy látszott, a városi urak is olyanok, mint az emberek sokasága: szeretnének liberálisok lenni – más erszényére”; „Mert kevés ember van, ki liberálisnak látszani nem szeretne; s így azok is, kiknek útasításaik fanyarok, a nem fanyar indítványt helybenhagyólag látszanak fogadni...”¹⁶⁹ Sőt: 1843-as memorandumához mellékelte kísérőlevele alapján úgy tűnik, Eötvös számára a liberális oppozíció és a kormány támogatása első megközelítésben nem tűnt összebékíthetetlennek, és hitében csak Metternich válaszlépése ingatta meg, aki vissza akart élni felajánlkozásával: „Magyarország helyzete” – írja Eötvös – „mindenkit meg kell győzzön arról, hogy ebben az

¹⁶⁶ ANDICS, 1975., 308. skk.

¹⁶⁷ SZÉCSEN, 1851., 14., 34.

¹⁶⁸ Idézi DEÁK Á., 1997c., 148.

¹⁶⁹ KÖLCSEY, 1886., 197., és 201.

országban a haladás a törvényes kormányhatalom növelésétől függ, s ez mindenre magyarázatot ad, és ... én csak akkor működhetek a rend érdekében, ha megtartom az ellenzékben elfoglalt helyemet, és azért a jövőben is gyakran indítatva érzem magam, hogy fellépjek a kormány némely rendszabásai ellen, hogy annak azután fontosabb ügyekben hasznos lehessenek.”¹⁷⁰

Eötvös nem bocsátkozott a negyvenes évek elején sem szemantikai és szinonímiai polémiákba, jóllehet a *Kelet népe*-vitához, amely e szóelemzések melegágya volt, *Kelet népe és Pesti Hirlap* című brosúrájával igenis hozzászólt. Ez az az időszak, amikor Széchenyi minden szellemességét latba vetve taglalta Kossuth ellenében, miszerint „ha a' *liberalis* valóban nem egyéb, mint ugyanazon egy kaptafára vont, más birtoka 's kivált felesége után sovárgó, mindent helyéből kimozdító, minden bevett elvet 's szokást lábaival tapodó, minden vallást becsmérő, minden felsőbbiséget bemocskoló, 's tán itt ott néha néha okkal móddal egy egy ezüst kalánkát vigyázatlan-ságbul vagy természeti ösztönbül magával vivő izé, és nincsen nemes, erényteli liberalismus, és ennek nincsenek bizonyos árnyéklatai, mellyek körülményektül 's akaratinktul föltételezvék: akkor, tudom, minden becsületes ember rögtön hátat fordít minden liberalismusnak és túlságig antiliberalis leszen.”¹⁷¹ S ekkoriban írta Széchenyi pártján Jablanczy Ignác hosszadalmas fejtegetéseit „tett és szó szabadelműség”, sőt „szabadelműk, szabadelvűk” és „valóságos liberálisok” megkülönböztetéséről.¹⁷²

Eötvös 1848 után, korábbi definicionális aggályaihoz híven, óvakodott attól, hogy Metternichékhez hasonlóan a forradalomért felelősnek tartott egyéneket a „liberálisok” névvel aposztrofálja. A Trefort-röpirat sem írja le sem ezt, sem a „konzervatív” jelzőt. Ezért különlegesen érdekes adalék az ideológiai önmeghatározás szempontjából Eötvösnek egy Charles de Montalembert grófhhoz írott levele 1859-ből, amelyben így kommentálja *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs (Ausztria*

¹⁷⁰ Idézi: GERGELY, 1990., 3., Gergely András fordítása.

¹⁷¹ SZÉCHENYI, 1925., 392.

¹⁷² JABLANCZY, 1842., 54., 61.

hatalmának és egységének biztosítékai) című, frissen megjelent s a levélhez mellékelve Montalembert-nek megküldött röpiratát: „Ha Önnek lehetőségében állna tenni valamit azért, hogy írássomról néhány angol lapban ismertetés jelenjék meg, mely *konzervatív* irányultságát kiemelné, hatalmas szolgálatot tenne Ön azon pártnak, mely államunkban a szabadság és rend érdekeit képviseli.”¹⁷³

Még tanulságosabb azonban Montalembert-nek egy nem egészen egy évvel korábban kelt levele François Guizot-hoz, amelyben azt írja az *Uralkodó eszméről* és szerzőjéről: „Egy igazi *liberális* gondolkodó műve ez, a szó régi és legitim értelmében.”¹⁷⁴ E példa mutatja, az európai ideológiai keretek nem feltétlenül illeszkednek a Habsburg birodalmi, s benne a magyar értelmiség önmeghatározásaihoz. Eötvösnek az európai ideológiatörténet koordinátái között való elhelyezéséhez, s ennek keretként egész eszmetörténeti hagyományunk új értelmezéséhez a magyar nemzeti mozgalomra alkalmazott, illetve az összbirodalom egészére tekintő, s a belső korszakhatárokat figyelembe vevő tipológia kidolgozására volna szükség.¹⁷⁵

¹⁷³ Eötvös József báró – Charles de Montalembert grófnak, Pest, 1859. január 18., in: CSEPELLI, 1997., 129. Kiemelés az eredetiben.

¹⁷⁴ Charles de Montalembert gróf – François Guizot-nak, ?, 1858. március, in: CSEPELLI, i. m., 141. Kiemelés az eredetiben.

¹⁷⁵ Ennek továbbgondolásra váró alapvetése rendelkezésünkre áll Nyíri Kristóf műveiben: NYÍRI, 1986a. és NYÍRI, 1986b.

V. MAGYARORSZÁG ÉRDEKEINEK VÉDELMÉBEN: CIKKEK AZ AUGSBURGI *ALLGEMEINE ZEITUNGBAN*

1. A publicista Eötvös és az *Allgemeine Zeitung*

Eötvös az emigráció időszakában, amikor politikai cselekvésterének korlátozottsága miatt munkásságának fő irányául mind inkább az államra vonatkozó kérdések elméleti megválaszolását jelölte ki, nem mondott le arról sem, hogy megváltozott eszközökkel ugyan, de hatást gyakoroljon a politikai döntésekre a nyilvánosság szférájában. Az eszköz a publicisztika volt, színtere pedig az augsburgi székhelyű *Allgemeine Zeitung*.

A publicista Eötvös kettős célt kívánt cikkeivel szolgálni. Egyrészt e téren nyilvánult meg a leglátványosabban azon szándéka, melyet Cziráky János grófhhoz írott levelében mondott ki, a kölcsönös ellenségeskedés utáni „kiengesztelést” jelölve meg azon elérendő célként, „melynek” – mint írja – „ha Isten úgy akarja – ... minden működésemet szentelni akarom”.¹⁷⁶ Emigrációjában Eötvös nem vállalt közösséget a magyar *kormány* lépéseivel; ám javaslatai megfogalmazása során mindvégig a birodalom magyarajkú *lakóinak* érdekeit tartotta szem előtt: cikkeiben a német és osztrák birodalmi közvéleményt igyekezett a magyarok iránt rokonszenvre hangolni, s a szabadságharc bukása után is méltányos elbírálást és rendezést szorgalmazott.

A publicisztikai szerepvállalásra vonatkozó döntést Eötvös nem egyedül hozta meg, és megvalósítása során sem volt magára hagyva. A centralista kör három meghatározó személyisége,

¹⁷⁶ Eötvös József báró – Cziráky János grófnak, München, 1849. január 31., in: EÖTVÖS, 1976., 216.

Eötvös, Szalay László és Trefort Ágoston – már 1848 elejétől kezdve – összehangoltan próbáltak meg fellépni a német és az osztrák sajtóban. Szalay diplomáciai szerepet is vállalt a frankfurti német nemzetgyűlés mellett¹⁷⁷; Eötvös és Trefort a politikai hírlapirodalomban akartak helytállni, mintegy azok helyett a tollforgatók helyett is, akik a csatatereken vagy a kormányhivatalokban tevékenykedtek.¹⁷⁸ Szalay ki is fejtette e szándékukat az *Allgemeine* szerkesztőjéhez, Gustav Kolbhoz írott 1848. szeptember 11-ei levelében, amelyben cikkek írására ajánkozott: „Egy idő óta az Önök lapjában *szinte* teljesen elhallgattak a Magyarország *érdekeiben* szóló hangok. Ennek oka bizonyára abban kereshető, hogy honfitársaim a jelen körülmények között a kardot alkalmasabbnak tartják jogaiknak és hazájuknak megvédésére, mint a tollat”.¹⁷⁹

A Batthyány Lajos elleni per idején is együttműködtek egymással. Szalay 1849-ben megjelentetett, *Lettres sur la Hongrie (Levelek Magyarországról)* című okmánykötetének célja, amint Gergely András megállapítja, „részben a perbefogott Batthyány védelme volt”.¹⁸⁰ Trefortra hárult a feladat, hogy visszautasítsa

¹⁷⁷ Vö. HAJNAL, 1987., 70–91.; GERGELY, 1996a; GERGELY, 1997.

¹⁷⁸ Trefort Ágoston külföldi hírlapírói tevékenységéről csak töredékes adataink vannak. Az *Allgemeine Zeitung*gal kapcsolatos terveire utal, hogy 1848 februárjában levelben kérte Széchenyi Istvánt, hogy írását közvetítse az *Allgemeine Zeitung*hoz: „Hírlapi cikkeimet a közlekedési ügyről egy cikkbe huztam össze az Augsburgi Allgemeine számára mert látom hogy e’ lapnak a’ magyar publicumnak egy jelentékeny töredékére hatása van. Nem állok az Allgemeine’ szerkeztőségével semmi viszonyba; ha magam küldöm e’ cikket meglehet hogy a’ szerkeztői tárczában fog maradni. – Bátorokodom tehát Excellentiádat kérni, méltóztassék azt talán Wirkner által vagy más bécsi uton rendeltetésének helyére juttatni.” Trefort Ágoston – Széchenyi István grófnak, [Pest], 1848. február 20. MTAK Kt. K 209/19., emendált szöveg. Az is lehet azonban, hogy a centralisták végül más utat választottak a cikkek kijuttatására: Eötvös egy nappal korábban (!), 1848. február 19-én írja Széchenyinek, hogy „Trefort cikkelyei kiküldettek az Allgemeineinak...” (Eötvös József báró – Széchenyi István grófnak, [Pest], 1848. február 19., in: EÖTVÖS, 1976., 194.) Gergely András kutatásai alapján tudunk arról, hogy a *Deutsche Zeitung* közölt cikkeket Treforttól. (GERGELY, 1995., 13.)

¹⁷⁹ Szalay László – Gustav Kolbnak, Frankfurt, 1848. szeptember 11., in: SZALAY, 1913., 131.

¹⁸⁰ GERGELY, 1997., 1000.

a sajtó vádjait, míg Eötvös a vizsgálóbizottság előtt vette védelmébe egykori miniszterelnökét. Trefort szándékozott válaszolni az *Österreichischer Lloyd* egy cikkére, amely rosszhiszeműen egyenlőségelet tett Kossuth és az általuk „Tigerkatze”-jelleműnek nevezett Batthyány politikája közé.¹⁸¹ Trefort replikájában ugyanazon érveket sorakoztatja fel, mint Eötvös tanúvallomásában és a Batthyány-perrel összefüggő leveleiben. A kihallgatási jegyzőkönyv szerint Eötvös a következőket nyilatkozta a miniszterelnök politikai meggyőződéséről: „Batthyáynak soha egyéb szándéka nem volt, mint hogy az öfelsége által megadott márciusi törvényeket [így!] esküjéhez híven mindennel szemben megvédelmezze és őszintén betartsa. Soha nem tapasztaltam, hogy Batthyány akár szóban, akár tetteleg a dinasztia megdöntésére vagy Magyarországnak az örökös tartományoktól való elszakadására törekedett volna...”¹⁸² Trefort pedig arról ír, hogy „[a] magyar ellenzék politikája meddő lehetett, és ügvetlen..., de tervei között nem szerepelt az elszakadás Ausztriától”. Kossuth („a minisztérium rossz szelleme”) volt az, aki kezdetektől „forradalomra és Magyarországnak Ausztriától való elszakadására gondolt”. Batthyány ezzel szemben Lamberg halála után – amit „nagyon a lelkére vett” – visszavonult: „Batthyáynak semmi szerepe nem volt a politikai gyilkosságban, amit Kossuth serege [így!] követett el, és az *Österreichischer Lloyd* szerint Batthyány mégis egy test és lélek Kossuthal”. Trefort e cikke¹⁸³ azon-

¹⁸¹ Az *Österreichischer Lloyd A magyar lázadás* című névtelen cikkében többek között a következőket olvashatjuk: „Batthyány Lajos gróf természete sokban emlékeztet a zsákmányára ugró tigrisre. Arckifejezése alattomos-ságot és durvaságot tükröz, és az arc nem hazudik. Felfelé szabadelvű; durva és despotikus mindennel szemben, ami alá van rendelve. Csak vas-akarátának köszönheti, hogy a főrendi ellenzék vezetője lett, mert tudása csekély és felületes; szónokként jelentéktelen. Hívei tulajdonságait más-ként nevezik, mint a többi ember. Alattomoságát okosságnak, önféjű-ségét következetességnek, zsarnokságát erőnek, minden ellen való harcát magasabb szabadelvűségnek. Ugyanolyan romboló természete van, mint Kossuthnak, de annak tehetsége nélkül.” *Die ungarische Rebellion, Journal des Österreichischen Lloyd*, XIII (1848), No 279 (12. December), [1–2.] és No 280 (13. December), [1–2.] Az idézet: No. 279, [2.]

¹⁸² URBÁN, 1991., 175.

¹⁸³ OSzK Kt. Anal. Lit. 1348.

ban nem jelent meg; legalábbis e bécsi lap, melyet, a nem éppen magyarbarát szerző szerint is, „minden hatalmon levők dicsérnek”, ám amely „a műveltebbek körében mindig kevés részvétet váltott ki, s a kevésbé művelt osztályok számára még mindig nem eléggé primitív a polémiában”¹⁸⁴, tudomásom szerint nem közölte. Batthyány Lajos védelmében Trefort csak Eötvös szövegeinek átjavításával tehette hasznossá magát.¹⁸⁵

A német nyelvű újságok közt tallózó Eötvös választása mintegy magától értetődően eshetett az *Allgemeine Zeitung*ra, az egyetlen német lapra, melyet az osztrák birodalom területén terjeszthettek, s amellyel Pulszky Ferencnek és Lukács Móricnak is kapcsolatai voltak.¹⁸⁶ Eötvös az első cikk, *A jogi kérdés* elküldésekor maga vette fel a kapcsolatot a kiadóval, August Cottával; 1850-ben viszont a szerkesztő, Gustav Kolb ajánlotta fel neki az együttműködést.¹⁸⁷ Feltehetőleg e kapcsolatfelvétel következménye az *Ungarn und seine Bestimmung (Magyarország és rendeltetése)* címmel 1850 októberében megjelentetett Eötvös-írás. Eötvös neve egyébként is viszonylag sokszor előfordult a lap hasábjain: 1850-ben az *Allgemeine* recenzeálta az *Ausztria*

¹⁸⁴ *Ursache*, 1848., 33.

¹⁸⁵ Nemcsak *A jogi kérdés* kéziratát javította át (lásd alább), hanem annak a levélnek a piszkosát is, melyet Eötvös küldött Leo Thun-Hohenstein gróf müncheni osztrák követhoz a perbe fogott Batthyány Lajos ügyében. OSzK Kt. Fol. Germ. 1564., 1. r-2. v.

¹⁸⁶ Minderről bővebben: DEÁK Á., 1996a., 121–122.

¹⁸⁷ „Egyébiránt Kolbbal, aki maga keresett fel engem[,] és lapját, amennyire csak a körülmények engedik, az osztrák kérdéseket illetően rendelkezésemre kész bocsátani, abban állapodtam meg, hogy a következő telet még egy meghatározott irány kijelölése végett a közelében töltöm. Ha Kolb szavát tartja – a fő kérdésekben teljesen egyetért velem –, jobban mondván, abban a helyzetben lesz, hogy betarthassa szavát az Augsburger megnyerését illetően, az azt fogja jelenteni, hogy ő minden tőlem érkező cikket *elfogad* és mindent, ami a mi irányunkkal ellenkezik, elutasít (kivéve a közvetlenül az osztrák követségtől származó közleményeket), ez tehát kétségkívül nagy jelentőségű lenne, és még tovább növeli reményeimet, ha Szalay politikánkat a Leipziger vagy a Kölner Zeitungban – ha élesebb kifejezésekkel is – védelmezni fogja.” Eötvös József báró – Trefort Ágostonnak, Starnberg (Bajorország), 1850. augusztus 14., in: DEÁK Á., 1996a., 128. Deák Ágnes fordítása.

nemzetiségeinek egyenjogúsításáról szóló röpiratát (igaz: elmarasztalólag) és a *Magyarország 1514-ben* című regényét is.¹⁸⁸

2. A jogi kérdés

Az 1848–1850 közötti Eötvös-kéziratok közül minden bizonnyal az a tanulmány keletkezett a legkorábban, amelynek jelentősen meg rövidített változata megjelent 1848. december 7-én az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ban *Die Rechtsfrage (A jogi kérdés)* címmel.¹⁸⁹ A cikkhez Eötvös az augusztus 31-i osztrák minisztertanácsi emlékirat közzététele után kezdett hozzá (hiszen javasolt az abban foglaltakra reflektálni), és november 27-e előtt be kellett fejeznie: e napról keltezi azt a kísérőlevelet, amelyhez mellékelve küldi cikkét az újság kiadójának, August Cottának.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Az *Egyenjogúsítás...* recenziója: *Allgemeine Zeitung*, Beilage zu Nr. 107., 17 April 1850. A *Bauernkrieg in Ungarn. Historischer Roman von Joseph Frhrn. v. Eötvös* című ismertetés 1850. november 3-án jelent meg; Beilage zu Nr. 307 der Allg. Zeitung, 4905–4906. 'O' jeltű szerzője PAUPIÉ, 1960–1966., II., 24. szerint az Allgemeine frankfurti tudósítója, „Assessor Zitelmann”. Ezt az adatot megerősíteni látszik, hogy ugyanezen szerző 1850-ben ausztriai körutazást tett, és élményeiről a lapban be is számolt. Tudósításait l. a 2746., 3409., 3517., 3565., 3691. skk. oldalakon. Szalay Lászlónak Eötvöshöz írott egyik leveléből kiderül, hogy az *Allgemeine* az *Uralkodó eszmék* második kötetének megjelenéséről is hírt adott: „Az augsburgi Allgemeine egyik inferatumból tudom, hogy a vezéreszméket rostáló munkád második kötete is megjelent; kívánok sok és fogékony olvasót, minőket az írók publicumul ohajtanak magoknak”. Szalay László – Eötvös József bárónak, Bern, 1854. augusztus 27. OSzK Kt. Levelestár.

¹⁸⁹ Megjelent: *Beilage zu Nr. 342 der Allgemeinen Zeitung vom 7 December 1848*, 5397–5399. Magyarul: EÖTVÖS, 1994b. Eötvös szerzőségét az eddig felhozott érveken túl a cikk kézírata is bizonyítja. MOL P 834., 256–280. ff. A fond teljes tartalmát közli: EÖTVÖS, 1993., 83–84. *A jogi kérdés* esetében tehát valóban a szerző nevét vezették rá a kiadói példányra: „Minister Eötvös.” *Redaktionsexemplar der Allgemeinen Zeitung*, 7 December, 1848. Cotta-Archiv.

¹⁹⁰ Eötvös József báró – August Cottának, München, (1848.) november 11. Cotta-Archiv. GERGELY, 1990., 7. fordításban közli a teljes szöveget az

Az August Cottához intézett bemutatkozólevél alapján arra következtethetünk: *A jogi kérdés* Eötvös első írása az *Allgemeine Zeitung*-ban.

Az elemzés során nem a nyomtatásban megjelent szöveget használtam, hanem a Magyar Országos Levéltár Eötvös-anyagai között található letisztázatlan, többször javított kéziratot. Ennek idegen kéztől is származó javításai, illetve a cikkek és a kéziratnak igen jelentős eltérései mások beavatkozásáról tanúskodnak, és mivel tisztázat, korrektúra stb. nem áll rendelkezésre, ez a kézirat tekinthető a szerzői szándék leghívebb kifejezőjének.¹⁹¹

A megjelent cikk terjedelme körülbelül a fele a kézirat szövegének. Kimarad minden ismétlés, az összes kiszólás az olvasóhoz és valamennyi reflexív kitérő. Ezenkívül eltűnik az I–VII-ig terjedő fejezetszámozás, kimarad az első fejezet bevezető és záró bekezdése, amelyek a közvélemény alaposabb tájékoztatásának és ezáltal megváltoztatásának szándékát nyilatkoztatják ki, és a második rész két lábjegyzete. A harmadik rész, vagyis az érvelés Magyarország történeti elmaradottságáról, Wesselényi Miklós báró perének szomorú példájával, és a bécsi kormány messzemenő felelősségének kimondása majdnem teljes egészében hiányzik. Kimarad a IV. részből az okfejtés, miszerint az osztrák kormány sértette meg először a Pragmatica Sanctiót a német szövetségbe való belépésével; az V.-ből az osztrák alkotmányosság lehetséges következményeinek felsorolása, és a nagyon fon-

első mondat kivételével. Az anonim írás szerzőségét – többek között éppen ennek a levélnek az alapján – Gergely András állapította meg; egyben ismertette közleményében magát a dokumentumot, valamint a kérdéses cikket is (GERGELY, 1990). Ugyanő, figyelembe véve a birodalmi politika alakulását, *A jogi kérdés* keletkezésének idejét november második felére teszi: „Nem véletlen” – írja –, „hogy Eötvös november végén aktivizálódott. ... November 16-án lépett a Kremsierbe száműzött osztrák parlament nyilvánossága elé az új, Schwarzenberg-féle kormány, amely ... első pillanatra hihetővé tette az alkotmányosság vállalásáról kijelentett szavakat (bár afelől nem hagytak kétséget, hogy Magyarországot fegyverrel hódítják vissza). Eötvös számára, ha mégoly halvány formában is, felcsillant a remény: Ausztria esetleg – a német egység előnyeiért cserébe, illetve a magyarok ellenállása folytán – visszatér a perzonáluniós megoldáshoz”. GERGELY, 1990., 7.

¹⁹¹ A kéziratról bővebben: GÁNGÓ, 1994b., 738. sk.

tos utolsó bekezdés a méltányosság követelményéről. Végül elmarad a teljes VI. és VII. fejezet.

A tartalmi változtatások szemmel láthatóan azt a célt szolgálják, hogy a cikknek az egykori és akkori bécsi kormányokat bíráló élet a lehető legnagyobb mértékben tompítsák. Ezt nemcsak a kiollózott részek mutatják, hanem a kézirathoz képest megjelenő többlet is, azaz a cím, valamint az első és az utolsó bekezdés. A címre és az aláírás hiányára vonatkozóan Gergely András következtetésére utalok vissza, aki szerint „[a] lap kiadója, Cotta nem tett eleget annak a kérésének, hogy cikkét *E* betűvel jelezze (a *Pesti Hírlap* cikkeit korábban Eötvös eként szignálta), s véleménye súlyát azáltal is gyengítette, hogy három eltérő nézetet közlő cikksorozat első, »egy magyartól« származó darabjaként adta közre”¹⁹². Ugyanez ok miatt Eötvös tanulmányát a szerkesztőség nem a német közvéleményhez való fordulás szándékával indítja, hanem egy korábbi, másutt megjelent közleményre való hivatkozással, mintha *A jogi kérdés* erre válaszul szánt alkalmi írás volna. A szóban forgó cikk, amely August Zang lapjában, a kormányt támogató bécsi *Pressében* jelent meg¹⁹³, egyébként mintha kifejezetten Eötvös állításaival vitatkoznék; éppen az ellenkezőjét mondja alkotmányosságról,

¹⁹² GERGELY, 1990., 7. Az *Allgemeine Zeitung* 1848. évi magyar szerzőiről, Eötvös írásának szövegkörnyezetéről ugyancsak Gergely András tett közzé adatokat: GERGELY, 1995., 12–13., 141., 302–303. *A jogi kérdés* cím csak alcíme az *Allgemeine Zeitungban* megjelent szövegnek. A főcím: *Drei Stimmen über Ungarn*, azaz *Három hang Magyarországról*. A szerkesztői bevezetőben („E hangot holnap és holnapután egy erdélyi német elmélkedései, illetve egy ismertetés a bécsi *Presséből* fogja követni annak érdekében, hogy olvasóink képesek legyenek önálló ítéletet alkotni e bonyolult kérdésben” [EÖTVÖS, 1848., 5397.]) három írást jeleztek előre. A második *Die magyarischen Politiker* (*A magyar politikusok*) alcímmel a másnapi számban jelent meg. A szerkesztői megjegyzés szerint ez a bécsi *Presséből* átvett írás. (Első megjelenés: *Die Presse*, I. Jg. [1848], No. 125. [29. November], 490–491.) „A sorozat utolsó, cím nélküli darabját egy *von einem Deutschen in Siebenbürgen* jelű szerző, a Bécsben élő Pröhle küldte be [Allgemeine Zeitung 1848 dec. 9., No. 344B, 5431–5432.]. Szerinte a magyar különállás, a pesti Gesamtländtag nem tartható fenn, a tartományokra osztandó ország részei egyenként csatlakozzanak Ausztriához.” GERGELY, 1995., 302.

¹⁹³ GERGELY, 1995., 128.

függetlenségről és a Pragmatica Sanctióról mindannak, amit Eötvös előtte való nap kifejtett: „A magyar politikusok egy szintre állítják a március 16-ai engedményeket az Ausztriának megígért alkotmánnyal. Ezért Magyarországot Ausztriával konföderált államnak szeretnék nevezni. Ez eleve csalódás: Magyarország nem volt és ma sem önálló állam, még kevésbé »Ausztriával konföderált« állam, hanem a Pragmatica Sanctio óta és következtében az állam *alkotórésze*, amely jóllehet saját közigazgatás, ezzel együtt *ugyanazon egyetlen bécsi központi kormány* alatt áll, mint a többi tartományok”¹⁹⁴

Az Eötvös-cikk befejezése pedig nem a vívmányok visszavehetlenségéről és az esetleges új abszolutizmus teljes katonai diktatúrájának előrevetítéséről szól, mint a kéziratban, hanem semmitmondóan így fogalmaz: „Hogy ezen a jogi alapon Magyarország és Ausztria között milyen új viszony jöhet létre, az kizárólag Ausztriának a [német] birodalmi központi kormánnyal szemben elfoglalt helyzetétől és Ausztriának Magyarországgal szemben foganatosított intézkedéseitől függ. Az új viszonyok kialakítását azonban az igazság eltorzítása és Magyarország jogi követeléseinek megtagadása bizonyosan nem könnyíti meg”¹⁹⁵

Az először szemügyre veendő szövegrészeket Eötvös maga érvénytelenítette kéziratán áthúzással, elemzésük mégis fontos, mert *A jogi kérdés* keletkezésének alkotáslélektani összetevőihöz nyújtanak adalékot. E néhány bekezdéssel kívánta Eötvös első nekirugaszkodásában a cikket indítani. Mutatja érzelmi azonosulását a magyar kormányzati önállóság ügyével, és a magyarokról az európai közvéleményben élő sztereotíp előítéletek ironikus kritikájával talán utoljára csillogtatja éles lényeglátásra és briliáns stílusra alapozott debattóri erényeit, mellyel a negyvenes évek vitáiban tekintélyt szerzett magának. Az utóbb visszafogottabbra cserélt bevezető magyarul így hangzik:

„Nincs sok ideje annak, hogy az alaposságukra büszke németek számára, akik oly gyakran elnéző mosollyal tekintettek a nyugati szomszédok földrajzi és statisztikai tévedéseire, Magyarország teljességgel ismeretlen föld volt. Bármi számos volt is a

¹⁹⁴ *Die magyarischen*, 1848., 5415.

¹⁹⁵ EÖTVÖS, 1848., 5399.

kapcsolat Németországgal, az mindig Ausztrián keresztül bonyolódott le, és úgy tűnik, szinte teljesen elfeledkeztek arról, hogy a főhercegségen és annak német lakóin túl van egy ország és egy nép, amely soha nem mondott le önállásáról, és amely nagysága és ereje által egyszer tényleg arra érezhette magát hivattottnak, hogy annak a gyakorlatban is érvényt szerezzen. És mivel azért sok szó esett Magyarországról – úgy, ahogyan az ember távoli és épp távolsága miatt érdekes dolgokról szokott beszélni –, a németek képet alkottak ugyan maguknak az országról és a népről, de olyat, amely az igazságtól oly távol állt, mint a lovagregények ábrázolásai a középkor valódi viszonyaitól.

Magyar nemes alatt eleddig a spanyolnak és a tirolinak bizonyos elegyét képzeltek el, az előbbi büszkeségével és az utóbbi becsületos jámborságával, ahogy Körner *Zrinyijében* és Kotzebue néhány, kifejezetten magyar színpadra írt darabjában olyan épületesen elébünk lép, és más emberfiára jellemző érzések és szenvedélyek helyett harsogó frázisokkal szolgál hazáról és királyról. A nem nemes alatt jobbágyot szoktak érteni, már amennyiben nem sorolják őket is a betyárok vagy cigányok osztályához, akik kötelezően ott vannak Magyarország minden ábrázolásán. E leírások szerint az ország valódi Tündérvölgy, ahol csak varázsolni kell, hogy minden munka nélkül hússzoros termést takaríthassunk be, és ahol a legjobb lovak és a hízott marhák szabadon szaladgálnak: csak meg kell fogni őket, hogy a mieink legyenek. Mintegy húsz éve kezdtek el Németországban a magyarokkal kissé többet foglalkozni, sőt a német sajtó Magyarországon keresztül tájékozódott a tisztán magyar kérdések tárgyalásakor, aminek következtében az idilli egyszerűség képe, amely kezdetben az országról kialakult, jelentősen megváltozott, de hogy ezáltal a magyar helyzetről valódi ismereteket lehet-e nyerni, az még kérdéses, mivel néhány dolog bemutatása egyetlen párt nézőpontjából nem az az út, melyen egy ország megismeréséhez eljuthatunk, még akkor sem, ha annak több figyelmet szentelnek, mint amennyivel a magyarországi viszonyokat általában szemlélni szokták.”¹⁹⁶

¹⁹⁶ MOL P 834., 256. r.–257. r., a bal oldali hasámban.

Eötvös e sorait – melyek közzétételétől végül eltekintett – legalább annyira írta az osztrák, mint a német közvéleménynek. Az 1848. augusztus 31-én kibocsátott államirat, melyre Eötvös cikke reflektál, nem volt egyéb, mint „az osztrák publikumnak szánt, félműveltek félretájékoztatására készült propagandairat”¹⁹⁷: Eötvös e közönség előítéleteit akarta soraival eloszlatni.¹⁹⁸ Kétségkívül van igazság a Magyarország iránt megnövekedett érdeklődésben: e tényt jelzi például Fényes Elek történeti-statisztikai művének forradalom utáni német kiadása is. *Az Ungarn im Vormärz (Az 1848 előtti Magyarország)* előszava joggal állapítja meg, hogy „[a] forradalom előtt csak kevés figyelemre méltított és kevésbé ismert Magyarország az 1848–1849-es nagyszerű felkelés révén nagymértékben felélesztette Európa, mindezekelőtt azonban a szomszédos német államok érdeklődését és figyelmét”.¹⁹⁹ Az osztrák közvélemény beidegződései azonban lassan változtak meg az ország általános képét illetően. A csehországi születésű német Franz Schuselka²⁰⁰ röpiratai a negyvenes évek közepén épp azt az arculatot közvetítették számára, melyet Eötvös 1848-ban már meghaladottnak vél: „Magyarország, a birodalom egyharmada bekebelezett országaival együtt 1815-ben még hűbéri alkotmányának abban a letargikus álmában ringatózott, melybe a török háborúk után merült. Borzongatóan sivár tájain a vándor csak szilaj lovakkal, elvadult pásztorral találkozhatott, és a városok körül, mint északi farkasok, cigány-csapatok tanyáztak”.²⁰¹ Gustav Kühne naplójában ugyan akképpen ír a magyarokról, mint akiknek országát „nemrégén a pandúrok és a mongolok földjének véltük”, és akik mostanában „csatlakoztak a művelt népek eszmeköréhez”,²⁰² azonban Franz Grillparzer az ötvenes években továbbra is arról elmélkedik, hogy

¹⁹⁷ GERGELY, 1990., 8.

¹⁹⁸ A korabeli Magyarország-képről lásd GERGELY, 1995., 5. skk.

¹⁹⁹ FÉNYES, 1851., III.

²⁰⁰ Schuselka életéről: FELLNER, 1948. Politikai nézeteiről és forradalom alatti tevékenységéről különösen: 87–251. Magyarul: LENGYEL (1960–1961).

²⁰¹ SCHUSELKA, 1844., 7.

²⁰² KÜHNE, 1863., 106.

„a magyarok semmiféle kultúrára nem fogékonyak. Fő vétükük a restség. Minden polgári foglalatossághoz hiányzik belőlük az ügyesség és a kitartás. Csak pásztorként, lovasként vagy rablóként érzik magukat elemükben”. Különös véletlen, hogy Grillparzert éppen az egyébként „mindenesetre kitűnő ember”-nek tartott Eötvös *Novellájának* olvasása indította e gondolatokra.²⁰³

A *jogi kérdés* I–IV. része Magyarország és az osztrák örökös tartományok összeköttetésének történetével foglalkozik.²⁰⁴ Eötvös a magyar rendi nacionalizmus közjogi alapozású, (a politikai realitás felől szemlélve:) illuzórikus álláspontjára helyezkedik, amely szerint Magyarország a Habsburg-királyok századaiiban is megőrizte alkotmányos különállását, s a két ország közötti összeköttetést kizárólag az uralkodó egysége biztosította. Eötvös következetes marad korábbi nézeteihez: az olasz segély vitájában elmondott képviselőházi beszédében 1848. július 20-án ugyanezt a véleményt képviselte.²⁰⁵ A *jogi kérdés* megfogalmazása szerint „Magyarország jogi szempontból már a márciusi napok eseményei előtt is önálló birodalom volt. Kapcsolata az osztrák tartományokkal[,] akárcsak a *Pragmatica Sanctio* előtt, csupán az uralkodó egységének következménye volt”.²⁰⁶ A történeti érvelés, mint a későbbiekben annyiszor, Kemény Zsigmond báró nézeteivel rokon²⁰⁷: Kemény – akitől 1851-ben már távol áll a perszónalunió szorgalmazásának gondolata – ugyancsak az 1791:10. törvénycikkelyt említi meg Magyarország alkotmányos különállásának elvi bizonyítékául, bár azt is elismeri, hogy „a március előtti napokban a híres X. cikk kötelezettsége a leglényegesebb pontokban írott malaszt vala”.²⁰⁸

²⁰³ GRILLPARZER, 1903., 140–141.

²⁰⁴ Az alábbiakban tárgyalt 1723. évi Pragmatica Sanctio keletkezésére és értelmezésére vonatkozóan lásd TURBA, 1903., TURBA, 1906. és TURBA, 1911. A 19. századi magyarországi értelmezésekről: HORVÁTH, 1898.

²⁰⁵ EÖTVÖS József: *Az olasz kérdéstről*, in: EÖTVÖS, 1975., 549. skk. Az olasz segély ügyének s benne Eötvös szerepének új értékelése: GERGELY, 1995., 134. skk. Köszönöm Gergely Andrásnak, hogy a beszéd e vonatkozására felhívta a figyelmemet.

²⁰⁶ EÖTVÖS, 1994b., 750.

²⁰⁷ Eötvös és Kemény forradalom utáni műveinek összehasonlító elemzése: SÓTÉR, 1967., 264. skk., NAGY, 1972., 61. skk., NYÍRI, 1980a.

²⁰⁸ KEMÉNY, 1982b., 527.

A jogi kérdés jóformán az egyetlen olyan értekező cikk az *Allgemeine Zeitung* 1848. évi folyamában, amely perszonáluniós alapról védelmezi a magyar alkotmányos minisztériumot. Az ellenkezőjére több példa akad: Eötvös joggal rója meg a szerkesztőket, hogy „az önök nagyrabecsült lapja számos cikket tartalmaz, amely azt hivatott bizonyítani a magyar és főként a német olvasóközönségnek, hogy mennyire méltatlan és hálátlan Magyarország mindama jótéteményre és jótéteményért, melyet Ausztria révén élvez”.²⁰⁹ Az *Allgemeine*, úgy tűnik, továbbra is ahhoz az irányhoz ragaszkodott, melyet hat évvel korábban *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című röpiratában Wesselényi Miklós sérelmesnek tartott: „A nálunk is oly sokat olvasott Augsburgi közönséges újság kitűnő vendégszeretettel fogad be mindent, mi a magyarok ellen van, de magyarok mellett cikkeknek ritkán nyílnak meg hasábjai”,²¹⁰ Tóth Lőrinc kifakadását nem említve, aki „a magyar elleni szennyes és alaptalan rágalmak koholói vagy legalább készséges trombitásait”²¹¹ látta ülni a szerkesztőség asztalainál.

Egyedül áll Eötvös cikke a lapban a Pragmatica Sanctiónak nem kétoldalú szerződésként, hanem pusztán az örökösödési sorrendet szabályozó törvényként való felfogásával is: „A Pragmatica Sanctio nem egyéb, mint a magyar rendek és VI. Károly mint az osztrák ház képviselője közt kötött szerződés, melyben az ország kötelezi magát a Károly által megállapított örökösödési sorrend elfogadására – de nem tekinthető a birodalom két része közötti szerződésnek”.²¹² Az Eötvös említette hálátlanságot a Bécsből érkező tudósítások főleg a minisztérium katonai ügyekben tanúsított ellenállása miatt hangoztatják²¹³; általában

²⁰⁹ EÖTVÖS, 1994b., 749.

²¹⁰ WESSELENYI, 1992., 160.

²¹¹ TÓTH Lőrinc: *Uti tárczájából* (1. füzet, Pest, 1844, 65.) idézi DEÁK Á., 1996a., 121.

²¹² EÖTVÖS, 1994b., 748.

²¹³ Pl. a május 7-i szám következő tudósítása: „Bécs, május 3. ... A magyarok újból hangosan és fenyegetően követelik csapataik visszahívását Itáliából; kijelentették, hogy a magyar seregek ezredesei csak a pesti hadügyminisztertől, nem pedig a bécsitől kaphatnak parancsokat, és csak ezeket követhetik. Ezzel a végtelenségig fokozzák az enélkül is igen szo-

pedig az osztrák publicisták Magyarországnak a török alóli felszabadítására hivatkoznak, amiért a magyaroknak hálásaknak kellene lenniük. Az egyik terjedelmes tanulmány címe *Die Stellung Ungarns zu Österreich und Deutschland (Magyarország viszonya Ausztriához és Németországhoz)*, melynek szerzője „Zedlitz báró, »Metternich bértollnoka.«”²¹⁴

Eötvös a perszonálunió tekintetében olyan eltérő politikai platformon álló publicistákkal és államférfiakkal van egy véleményen, mint Ernst von Violand²¹⁵, Teleki László gróf vagy Somssich Pál. Violand *Enthüllungen aus Österreichs jüngster Vergangenheit (Leleplezések Ausztria közelmúltjából)* című 1849-es röpiratában mind a múltra, mind a jelenre nézve Eötvös álláspontjával ért egyet: „Magyarország, Horvátország és Szlavónia a legrégebbi időktől fogva egyesültek egymással, és szabad akaratukból ruházták rá a koronát Habsburg-házi uralkodóra. E régi időkben egészen függetlenek voltak a többi tartománytól, csak az uralkodó volt egy és ugyanaz. ... A császár mint magyar király hozzájárult a törvények szentesítéséhez, és felesküdtött Pozsonyban 1848. április 16-án az új alkotmányra. E pillanattól Magyarország, Horvátország és Szlavónia egyesült királysága ... önálló, a többi osztrák tartománytól leválasztott birodalomná vált, csak az uralkodó személye volt ugyanaz”.²¹⁶ Teleki László „az európai művelt népekhez” intézett kiáltványá-

rongatott helyzetben levő kormányzatunk zavarodottságát. Rémülten akadnak fenn a szemei azoknak, akik a magyaroknak legalább *időleges* hálájára számítottak a közelmúlt felháborító engedményeinek fejében.” 2042.

²¹⁴ Beilage zur *Allgemeinen Zeitung* (Nr. 207.), 25 Julius 1848, 3306–3308., és Beilage zur *Allgemeinen Zeitung* (Nr. 226.), 13 August 1848, 3611–3613. A cikk szerzőjének kilétét Gergely András fedte fel (GERGELY, 1995., 141.): őt idézem. Zedlitz többek között így ír: „Magyarország ne feledje, hogy patakokban folyt az osztrák és német vér, amíg az ország (főleg német hadvezérek segítségével) felszabadult a török járom alól. Enélkül valószínűleg még mindig a padisah kengyelét tartanák.” 3307. Vö. még ezzel az *Ungarns und Siebenbürgens Stellung zur Gesamtmonarchie (Magyarország és Erdély viszonya az összbirodalomhoz)* című, szerzői jel nélküli írást, 2058–2059.

²¹⁵ Violandról lásd: HATTINGER, 1949. és HÄUSLER, 1979., 413–434.

²¹⁶ VIOLAND, 1849., 37., 96–97.

ban (*Die Ereignisse in Ungarn seit dem März 1848 [A magyarországi események 1848 márciusától]*) szintén Magyarországnak az „európai népjog” által is elismert törvényhozási függetlensége melletti, illetve a Pragmatica Sanctióban lefektetett perszonáluniós összeköttetést igazoló történeti érveket sorakoztatja fel²¹⁷, mint ahogy Somssich Pál is a Pragmatica Sanctio és a szatmári béke e felfogásának ad hangot *Magyarországnak és királyának törvényes joga* című röpiratában.²¹⁸

Somssich e programirata, melynek Trefort nézeteivel való rokonságát a cenzor is észrevette, valóban ugyanazon politikai célok szolgálatában áll, mint Eötvös és Trefort korabeli publicisztikája. Somssich is elhárítja a magyarok forradalmi hajlamaira vonatkozó vádakot, és a bécsi események kezdeményező szerepét hangsúlyozza: „az 1848-ik évtől 49-ik [így!] fölmerült események indoka nem a közbirodalom elleni gyűlölségben, nem dynasztia ellenes érzelmekben ... sem pedig Magyarország más helybeli viszonyaiban nem rejlett; hanem hogy a magyar bonyodalmak is ugyan azon forrásból eredtek, melly Párisban mint Nápolyban, Berlinben és Milánóban, Münchenben és Bécsben, Prágában és Lembergben s. a. t. forradalmakba törvén ki, a társadalmi rend fenállását egyformán fenyegette, és a fenállónak felforgatásával mindenütt egy és ugyanazon értelemben kezdődött. ... Így történt ez Magyarországnak is, hol a mozgalmak *legutoljára* törtek ki, sőt állítani merem, csak a Bécsben létrejött események folytán vőnek határozott erőt. ... [A]z általános gyutacs Magyarországnak sokkal későbbben és nehezebben lelte fel az alkalmas, és keresett anyagot, mint akármely más helyen. ... [A] magyar népemberek ... tömeges mozgalmakat rög-tönözni, és költeni voltak kénytelenek: s nem kevés erőlködésükbe került, *hogy a szomszéd fővárossal csak némileg lépést tart-hassanak.*”²¹⁹

A *Magyarországnak és királyának törvényes joga* szerzője a nemzetiségi kérdés taglalását éppen Eötvös művére való hivatkozással hárítja el, mondván „az egyenjogosítási kérdés mellő-

²¹⁷ TELEKI, 1849., 39–40.

²¹⁸ SOMSSICH, 1850., 2. skk.

²¹⁹ I. m., 13–14., 16.

zésével” fog írni, mert az „egy köztetszéssel fogadott röpirat által [jegyzetben hozzáteszi: „Báró Eötvöstől”] csak az ímént lő[n] bővebben fölvilágosítva és közelébb meghatározva...”²²⁰ Az ostromállapot kényelmetlenségeiről Somssich is ugyanolyan békítően szól, mint a *Levél Magyarországról* szerzője: „Ezen állapot az osztrák tisztikarnak kevés kivétellel általános műveltsége, és a hadsereg szigorú fegyelme mellett a leglehetőbb kimérettel kezeltetik, mert ... az osztrák tiszt sokkal lovagiasb, mintsem hogy egy szeren[c]sétlen nemzet elnyomott állapotát megánforgalomban [így!] ne méltányolná.”²²¹ Eötvösnek *Magyarország és rendeltetése* címmel megjelentetett cikkéhez hasonlóan Somssich is a jogeljátszás-elmélet tarthatatlansága mellett érvel, és rámutat, hogy az új politikai berendezkedés társadalmi támogatottság nélkül aligha lesz életképes: „*Magyarországot nemcsak meghódítani, hanem meg is nyerni!* ... Tabula rasa-t csak forradalom készíthet tüzzel vassal, és vehet fel alapul. A törvényes hatalom soha: ki tabula rasara épít, mindenesetre lázongó – alólról az anarchia, fölülről a zsarnokság által!”²²² Megoldási javaslatában Somssich Trefort röpiratával összhangban javasolja a visszatérést az 1790/1:10. tc. jogalapjához: „Ezen törvények olly támaszpont, mellyhez Magyarország reorganizatiója köttethetik, bevégeztethetik, és Austria általakítása azzal összhangzásba hozatván, szerencsésen létesíthetik.”²²³

A *jogi kérdés* második fele a Magyarországon nagy visszhangot kiváltó hivatalos irattal, az osztrák minisztérium által 1848. augusztus 31-én kibocsátott *Staatsschriftel*²²⁴ foglalkozik, melynek szerzőségét a kortársak „az ismert intrikus”-nak, Josef von Pipitz államtanácsosnak tulajdonították.²²⁵ A *jogi kérdés* módszeresen cáfolja az irat megállapításait és követeléseit, melyeknek értelmében – Eötvös szavaival – „Ausztria császáranak mint

²²⁰ I. m., 77.

²²¹ I. m., 94.

²²² I. m., 127.

²²³ I. m., 129. skk. Az idézet: 135.

²²⁴ Szövege: HELFERT, 1876., II., 157. skk. és PAP, 1868., I., 403–415. Az eseménytörténetről lásd GERGELY, 1995., 200. skk.

²²⁵ *Ursache*, 1848., 39. Vö. MACARTNEY, 1971., 394., 1. sz. j.

magyar királynak a legutóbbi törvényeket, melyek által Magyarország gyakorlatilag független birodalomná vált, nem kellett volna szentesítenie, sőt hogy erre egyáltalán nem volt feljogosítva”, s ezért szükséges, hogy „minden, Magyarországot és Ausztriát érintő tárgyban – a had-, kereskedelmi és pénzügyben – közös igazgatás vezettségük be”²²⁶ Eötvös éleselméjűen mutat rá az udvar alkotmányos szövegei mögötti valódi szándékaira, amelyek az emlékiratban lelepleződtek: „Hogyan lehetséges amellet, hogy Ausztria alkotmányt vív ki magának, azt állítani, hogy Magyarország és kormánya az egyedüli oka annak, hogy a kötelék, mely az országot a birodalomhoz kapcsolta, meglazult? Avagy azt hinnék, hogy Ausztria az ég által kiválasztott ország, melynek megadatik, hogy az alkotmányos szabadság valamennyi áldását kivívja, és emellet minden előnyt csorbítatlanul megtartsion, melyeket csak uralkodója abszolútizmusának köszönhetett?”²²⁷

A szentesítés semmissége melletti érvek gyenge pontjait Eötvösön kívül az imént idézett osztrák demokrata, Ernst von Violand is észrevette. Az *Enthüllungen...* lapjain ő sem hagyja szó nélkül, hogy „az állítás, miszerint az osztrák parlament beleegyezése nélkül a császárnak nem volt joga, hogy elfogadjja a Magyarországnak márciusban adott engedményeket, a legkülönösebb, amely a korona tanácsadói valaha is megfogalmaztak. Ha igaz is volna, akkor sem a minisztereknek, hanem egyedül a népképviselőknak lett volna joguk a császár magatartását kifogásolni. Egyébként az állítás alapvetően hamis, és csak a korona azon törekvését mutatja, hogy megszegje adott szavát, amit már megbánt”²²⁸.

Az érvelés, mellyel Eötvös a *Staatsschrift* logikájának tarthatatlanságát nyilvánvalóvá teszi, ugyancsak lehangolóan meggyőző. A közös minisztériumok és az alkotmányos felelősség összeférhetetlenségének bizonyítását mégsem tőle, hanem Ludwig Löhrnernek, Saaz követének az osztrák alkotmányozó gyűlésben

²²⁶ EÖTVÖS, 1994b., 753.

²²⁷ I. m., 752. Vö. GERGELY, 1990., 7.

²²⁸ VIOLAND, 1849., 101.

1848. szeptember 19-én elmondott beszédéből idézem, további példával mutatván, hogy Eötvösnek voltak eszmei szövetségesei a demokratikus érzelmű osztrák-németek között. Löhner beszédében többek között kifejti, hogy „[h]a Önök birodalmi gyűléssel rendelkeznek itt is és Pesten is, és csak egy had- és pénzügyminiszter létezik, akkor e miniszterek nem lehetnek felelősek. A pénzügyminiszter azért, amit Magyarországon tesz Magyarország ellen, ott ténylegesen felel, és ugyanígy Ausztriában is. Viszont amit itt tesz Magyarország ellen, amikor az ottani parlament nem ülésezik, és fordítva, azért nem felel, és *de facto* azért nem felel, mert itt is és ott is kibújik az illetékes képviselők ellenőrzése alól”.²²⁹

Eötvös e tanulmánya zökkenőmentesen illeszkedik abba a hosszú, írásos „monológba”, amelyet 1848–1850 között folytat. A *jogi kérdés* válaszol a *Müncheni vázlat* első két pontjának kérdéseire, amelyeket ott Eötvös felelet nélkül hagy: „Micsoda viszonyban állt Magyarország tisztán a törvényes szempontot tartva szemünk előtt a birodalom többi részeihez a Marciusi napok előtt?”; „Mi volt a dolgok való állása, s mennyiben felelt meg az ország helyzete a törvény követeléseinek?”²³⁰ A kérdésre adott válaszok történeti argumentációja pedig helytáll *Az 1848iki forradalom történetének* azért a hiányzó fejezetéért, amelynek tárgya lett volna az „Öszveköttetés története 1 [azaz I.] Ferenccig”.²³¹

²²⁹ LÖHNER, 1850., 34–35.

²³⁰ EÖTVÖS, 1993., 155. A kérdésre Eötvös *A jogi kérdés* III. részében válaszol: EÖTVÖS, 1994b., 749. sk.

²³¹ I. m., 24.

3. Levél Magyarországról

A megbékélés szolgálatában tett közzé Eötvös egy hozzá intézett rövid levelet az *Allgemeine Zeitung* hasábjain 1849 februárjában.²³² A levél a magyar szabadságharcnak a tavaszi hadjáratot megelőző azon időszakában íródott, amikor a kortársak rövidesen bekövetkező ténynek vélték a háború befejezését és Magyarország „pacifikálását”. Ennek megfelelően szólít fel az újságcikk arra, hogy a megszállás ne legyen újabb konfliktusok forrása: „[A] cs. hadsereg szenteljen kétszeres figyelmet arra, hogy – főként ott, ahol nem találkozik fegyveres ellenállással – ne mint ostromló és hódító lépjen fel, hanem mint a béke hordozója és a tartós rend megteremtője”.²³³

A szöveg, a várható megtorlás feltehető mértékének és kiterjedtségének kérdéséhez hozzászólva, éles megkülönböztetést tesz a politikai vezetőknek, a katonai vezetőknek, a sorállománynak és a polgári lakosságnak szándékai és felelőssége között. „Az izgalomkeltés és szájhósködés csak a párt vezetőitől indult ki”, mondja a levél; azért, „[a]mi helyzetünkben leginkább nyomasztó, az úgynevezett rémuralom”, szintén a pártvezetők, nem pedig

²³² Megjelent: *Allgemeine Zeitung*, (Nr. 34.), 3 Februar 1849., 512., cím nélkül. Magyarul: EÖTVÖS, 1994c. A kiadói példány margóján a feljegyzés: „Eötvös”. Redaktionsexemplar der *Allgemeinen Zeitung*, 3 Februar 1849. Cotta-Archiv. Kézirata ismeretlen. A levelet természetesen nem Eötvös írta, hanem hozzá küldték Magyarországról: „Auszug aus einem Brief aus Ungarn vom 23 Jan. an einen Freund in M.....”. Az ‘M’ betű utáni öt pont megengedi a „München” olvasatot, ha a ‘ch’-t egy betűnek vesszük. Amiatt tekintem elsősorban Eötvös alkotásának, mert ő hozta nyilvánosságra, ő alakította át a magánlevelet publicisztikai írássá. Ennélfogva ő döntött úgy, hogy a benne foglaltak közlésre érdemesek, feltehetően a levél tartalmával messzemenően egyetértett, és elképzelhető az is, hogy maga fordította németre. Tehát, úgy tűnik, Eötvös szerepe mindenképp több, mint a laphoz közel álló közvetítőé. A levél feladója – a cikk tulajdonképeni írója – ismeretlen. A benne foglaltak földrajzi szituálását nagymértékben megnehezíti, hogy a közreadó minden árulkodó tulajdonnevet kiirtott. A hadtörténeti vonatkozású utalásokat a kritikai kiadás számára feloldó Hermann Róbert arra a következtetésre jutott, hogy a levelet *Pozsonyból* küldték. Részletes érvelését lásd GÁNGÓ, 1994b., 742.

²³³ EÖTVÖS, 1994c., 763.

a katonák a felelősök. A népfelkelők lelkesedésére és hozzáállására nézve Csuzy János őrnagy Pozsonyba érkező Komárom megyei nemzetőreinek²³⁴ példáját idézi: „Minden város, falu engedelmeskedett a hatalomnak, felfegyverkezett, elsáncolta magát. Mihelyt azonban komolyra fordult a dolog, józan eszük azt mondta, hogy a haza a vezetők romlottsága által többet veszíthet, mint nyerhet; mert romba dőlt városok, kifosztott polgárok, felégetett falvak még nem tettek boldoggá egyetlen birodalmat sem, és őket magukat sem segítették virágzó, független jóléthez. A kaszások helyes érzéssel megsejtették, hogy teljesen értelmetlenül használták fel őket”.²³⁵

A cikk nem kívánja a háborús „virtust” fokozni a presztízs-szemponatok kiemelésével. Ellenkezőleg: a szembenálló hadseregek mindegyikének civilizált, az „ügyhöz méltó” megjelenését dicséri. „Akinak már volt alkalma látni a császári csapatokat az országban, annak el kell ismernie, hogy Ausztriának szebb hadserege még nem volt. ... Épp így minden magyarnak önérzettel és örömmel kell elismernie, hogy a sebtében összeszedett magyar hadsereg is a mintaszerű viselkedés példája”.²³⁶

A polgárok higgadt viselkedésére, melyről a bevezetőben olvashatunk („egészeiben véve azonban a lakosság teljes nyugalomban maradt”), a cikk szerzője, mondandójának összefoglalásakor, még egyszer visszatér. Ezúttal már a magyar nép jelleméből adódó megfontoltságára és békés indulataira hívja fel a figyelmet: „Aki igazságos, egyre inkább beláthatja, hogy ami rossz és nevetséges, az csak a vezetőktől, de nem a magyar nemzet tényleges tömegeitől indult ki. Az igazi nemzeti karakter csak a népben található meg, a magasabb műveltség mindenkit kozmopolitává süllyeszt, és az általam fent leírt viselkedés felfogásom szerint a tényleges nemzetet több dicsőséggel borítja be, mintha nagy csatákat vállalt volna, és a lehetetlent kísértette volna meg”.²³⁷

²³⁴ Vö. Hermann Róbert megjegyzéseivel: GÁNGÓ, 1994b., 742.

²³⁵ EÖTVÖS, 1994c., 762.

²³⁶ Uo.

²³⁷ EÖTVÖS, 1994c., 763.

A magyar nép nyugodt, szélsőségektől idegenkedő alaptermészetén van a hangsúly, mint az ostromállapot társadalmi következményeire és majdani megszüntetésére tekintő Kemény Zsigmond *Forradalom után* című 1850-ben megjelentetett nagy, önvizsgáló írásában: „Aki a magyar faj által lakott rónaságon végigutazik, ha idegen, csodálkozva fogja kérdezni, hogy ezen óriás tér nyugodt és józan hangulatát minő tündérvessző varázsolta oly hamar vissza? ... Én itt csak politikai nyugalomról szólok, és szólok a magyar nép józan értelméről, szólok azon magasztos erkölcsi tulajdonok felől, melyek őt visszatartóztatják a fanatizmus és hazafiság palástjába takart minden bűnök-től, minden aljasságoktól, melyek hasonló viszonyok között másutt elő szoktak kerülni, hogy a kivételes állapotot tartóssá és szigorúvá tegyék”.²³⁸

4. Magyarország és rendeltetése

Eötvös harmadik cikke az *Allgemeine Zeitung*ban már jócskán megváltozott politikai helyzet tükré. Az elhúzódó ostromállapot, a Magyarországon berendezkező abszolutisztikus közigazgatás és a karrierjére ekkoriban elinduló jogeljátszás-elmélet készítetik Eötvöst arra, hogy Magyarország érdekében a hangját hallassa. Főleg az utóbbit élte meg oly sérelemként, amely miatt a magyar fejlődésnek és 1848 történeti értékelésének tekintetében álláspontja voltaképpen a londoni emigráció vezérkaráéhoz közeledett.

A *Magyarország és rendeltetése* névtelenül megjelent írás.²³⁹ Az *Allgemeine Zeitung* honoráriumkönyvének bejegyzése mellett

²³⁸ KEMÉNY, 1982a., 188–189.

²³⁹ Megjelent: *Allgemeine Zeitung*, (Nr. 289), 16 October, 1850., 4621–4622. Magyarul: EÖTVÖS, 1994d. Szerzői jel: két egymás fölötti, ellentétes irányba mutató nyíl. E cikkre vonatkozik az *Allgemeine Zeitung* honoráriumkönyvének bejegyzése: „1850. Oct. Nr. 289. Sp[alte]. 2 Lin[ie]. 17. Ungarn. Baron von Eötvös.” Honorarbuch Allgemeine Zeitung, 1848–1851, 146.

az életmű konkordanciái szolgálnak további közvetett bizonyítékokkal Eötvös szerzőségére. A cikk visszautal az *Allgemeine* korábbi újsághíreire, amelyek a leendő magyar helytartó személyét találgatják²⁴⁰; ebből arra következtethetünk, hogy a szerző nem részese az eseményeknek, hanem az újságból tájékozódik. Felülemelkedik a személyekre vonatkozó taktikázáson, és az okokat kezdi firtatni, amiért sem a konzervatívok, sem az egykori ellenzék nincs abban a helyzetben, hogy vállalja az esetleg felajánlott hivatalokat. A huzavonák legkárosabb következményének azt tartja, hogy az ország továbbra is bizonytalanságban marad; ugyanúgy nyugalmat kíván végre, mint az *Uralkodó eszmék* legelső mondata: „Az emberek nagy többségének mindenekelőtt nyugalomra van szüksége, hogy magát jól érezze”²⁴¹. A nehézségek fő okaként Eötvös ugyanazon meggyőződéseket említi, mint amit az első politikai-filozófiai szintézistervben: a „teljességgel téves nézeteket mindarról, ami 1848-ban tulajdonképpen történt, és következésképp a lehető legnagyobb önámítást az állam jelen helyzetét illetően”²⁴², míg a történeti áttekintés a

Cotta-Archiv. A cikk valójában két hasáb és 24 sor terjedelmű, ez utóbbiból vonhatták le az ezt megelőző írás befejező sorai és a cím miatt az első hasábból hiányzó öt, illetve két bekezdés végi sort, melyek nem futnak ki a jobb margóig. A honoráriumkönyv bejegyzése annyit feltétlenül bizonyít, hogy Eötvösnek valamilyen szerepe volt a cikk megjelentetése körül. Jóllehet ennek a szövegnek a kézírata egyelőre nem ismeretes – ezért az *Allgemeine Zeitung* cikkét kell az elemzés alapjául szolgáló szövegnek tekinteni –, tartalmi ismertetőjegyek, ill. a konkordanciák alapján nagy valószínűséggel bizonyítottan vehető Eötvös szerzősége. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy ez a szöveg is magán viseli a tömörítő szerkesztők keze nyomát.

²⁴⁰ Az *Allgemeine Zeitung* október elsején közli a szeptember 28-i tudósítást: „Jósika báró és Vay Miklós báró, akiket a szóbeszéd már magas magyarországi hivatalokkal akart felruházni, elutaztak Bécsből anélkül, hogy létrejött volna a megegyezés köztük és a kormányzat között. A jól értesültek azon a véleményen vannak, hogy most Majláth grófot, az egykori Judex Curiae-t akarják megnyerni.” 4374. Deák nevét az október 4-i számban említik meg: „Remény van arra, hogy Deák Ferenc végül rászánja magát valamely magas hivatal elvállalására, tekintettel hazája szomorú helyzetére, melynek szervezését a pártok nyakassága szinte már lehetetlenné tette.” 4421.

²⁴¹ EÖTVÖS, 1851., 1.

²⁴² EÖTVÖS, 1994a., 163.

magyar rendi alkotmány elleni támadásokról I. Ferdinánd trónraléptétől a szatmári békéig *A jogi kérdés* vonatkozó fejtegetéseivel egyezik meg. A *Magyarország és rendeltetése* megállapítja, hogy Magyarország 1848-ban „az egyenlőségelv valamennyi kivihető következményének, és az újkor által a jogról felállított magasztos eszméknek győzelmét ki tudta vívni”.²⁴³ Az *1848iki forradalom történetében* pedig ez olvasható: „Lényegében a 848iki országgyűlés megadott mindent, mit a híressé vált hasonfeljogositás (Gleichberechtigung) neve alatt követelni, s a közállomány felozslása nélkül adni lehet”.²⁴⁴ Utal Ausztria feladatára és az őt fenyegető veszélyekre, melyeket bővebben ugyancsak az első szintézisterv fejt ki először.²⁴⁵

És végezetül: a cikket befejező legfontosabb megállapítások a birodalom erejének és a nemzetiségek integrálásának szükségességéről teljességgel ugyanazok, mint amit Eötvös a *Müncheni vázlatban* megfogalmaz. Álljon itt egymás mellett a *Allgemeine Zeitung* szövege és a vázlat vonatkozó része, melyek közül az első így hangzik: „E kívánságok [ti. a nemzetiségi törekvések] megengedhetők államférfiaknak és népeknek; azonban *akarni*, vagyis tudatosan akarni nem akarhatnak többet, mint az egyik azt, hogy a birodalom egysége a lehetőségekhez képest mihamarabb meg legyen alapozva, a másik pedig nem mást, mint hogy nemzetisége, amennyire ez az adott körülmények között lehetséges, biztosíttassék; és csupán mivel egyik oldalon sincsenek tisztában a korlátokkal, amelyekkel törekvéseiknek határt kell szabni, ezért áll elő, ami Magyarországnak Ausztriához való viszonyát illeti, az egész nehézség. A birodalom egysége a külföld irányában szükségyszerű, az egyöntetűség a belső elrendezéskor *mindenekfelett* kívánatos, és hiába akarjuk mindkettőt egyforma energiával, ha másfelől a nemzetiség iránti lelkesedésből kifolyólag elfelejtik, hogy Európa jelen viszonyai közt saját fennállásuk is az osztrák birodalom lététől és erejétől függ”.²⁴⁶

²⁴³ EÖTVÖS, 1994d., 765.

²⁴⁴ EÖTVÖS, 1993., 63.

²⁴⁵ EÖTVÖS, 1994a., 161–163.

²⁴⁶ EÖTVÖS, 1994d., 765–766.

A *Müncheni vázlat*ban pedig a következőket olvashatjuk: „...austriának külső helyzetét tekintve a birodalmat úgy kell rendezni, hogy az a külföld irányában erős legyen. – Hogy mind azon okokat mellyek a birodalom egyes népeit szétágaztatják el kell távolítani[.] S a menyiben eddig nem léteznek olly dolgokat teremteni mellyek a szétágazó népeket öszvetartsák. Hogy azonban mind ez csak olly uton történhetik hogy általa a szabadság egyenlőség és nemzetiségi követeléseik eszméiből kiindulva, magokat meggyőződéseikben sértve ne érezzék”.²⁴⁷ Továbbá a cikk mintegy kifejti Eötvösnek a *Müncheni vázlat*ban tömören megfogalmazott intelmét az államférfiaknak a nép érzéseivel való kívánatos viszonyáról: „Birodalmak organisatiójánál két dolog van mit statusférfiúnak soha szeme elől veszíteni nem szabad. – A közállománynak helyzete. Azon eszmék mellyek a közállományban uralkodók mert bár milly lenézéssel szoljanak is egyes ugynevezett statusférfiak a nép nézeteiről s eredményeiről, bizonyos hogy semmi kormány forma állandóságra nem számíthat melly a nemzet érzelmeivel ellentétben áll”.²⁴⁸

Az érvelést, fogalmazást illetően Eötvösre vall a történeti tapasztalatra való feltétlen hagyatkozás is: „Aki Magyarország történelmét ismeri, erről könnyen meggyőződhet”; „Vajon nincs a hasonló múltbeli tapasztalatokban ... tanítás”; „A közelmúltban sok minden megváltozott, de még mindig nem annyira, hogy a múlt tapasztalatai a jelenre nézve vezérfonalul ne szolgálhassanak” stb.²⁴⁹

Ebben az írásában Eötvös Magyarország számára a békés, kiegyensúlyozott nemzeti fejlődés esélyegyenlőségét kéri – a birodalom keretein belül. Az 1848-as értelemben vett alkotmányosság követelése lehetetlen: helyette visszanyúl a rendi alkotmány megengedett sérelmi politika érveire. Magyarországnak a török birodalom elleni harcait, Mária Terézia megsegítését és a Napóleon elleni rendi felkelést idézi fel, nemcsak Bécshez, hanem az egész európai közvéleményhez intézve szavait. A példák-

²⁴⁷ EÖTVÖS, 1993., 170.

²⁴⁸ EÖTVÖS, 1993., 169.

²⁴⁹ EÖTVÖS, 1994d., 763–765.

nak a sorában, melyekkel Magyarországnak az európai kultúrkörbe való tartozását bizonyítani kívánja, utolsónak az 1848–49-es forradalmi hullámban való részvételét is megemlíti, vagyis éppen azt, ami miatt az ország a megtorlást elszenvedti.

A történeti érvelés (amely majd később műveiben gyakran visszaköszön²⁵⁰) Magyarországnak a művelt nemzetek sorába lépéséről, jelentős szemléletbeli fordulatról tanúskodik. Eötvös, miközben 1848 őszétől a magyar vezetés döntéseivel nem tud közösséget vállalni, és a forradalmakat kísérő erőszakos tömegmegmozdulásaitól elborzad, annak is tudatában van, hogy *1848 közelítette Magyarországot a Nyugathoz*, vagyis, a forradalom, történeti léptékkal mérve, Eötvös saját, Magyarországot illető stratégiai politikai törekvéseivel egy irányba mutat.

1848 ebben az összefüggésben nemcsak azt jelenti Eötvös számára, hogy megindult Magyarországon a politikai intézmények modernizációja, hanem azt is, hogy ezáltal ezen intézmények összemérhetőkké váltak a nyugati mintákkal. *A falu jegyzője*, politikai szatírájának finomabb iróniával átszőtt, csak a művelt kortársak számára szóló szövegrészeiben Eötvös éppen a rendi Magyarország viszonyainak az európai államberendezkedésekkel (és az ezekre reflektáló, ezeket elméletileg megalapozó vagy nyomon követő filozófiai szövegekkel) való összemérhetlenségét hangsúlyozza. Nemcsak az angломán Bántornyai James karikatúrafigurája vagy az angol és magyar viszonyok ironikus összehasonlítása²⁵¹ mutatják ezt, hanem a klasszikus német filozófusok egyes szöveghelyeinek paródiába hajló parafrázisai is. Gondoljunk *A falu jegyzője* két legellenszenvesebb alakjának, Nyúzó főszolgabírónak és Keniházy²⁵² esküdtnek a bemutatásá-

²⁵⁰ Vö. például III. Henrik hűbéruraságáról EÖTVÖS, 1860., 24., a Habsburg-ház örökösödési jogáról EÖTVÖS, 1860., 77. skk., Mária Terézia megsegítéséről EÖTVÖS, 1859., 27. és EÖTVÖS, 1860., 73., Magyarországnak az alkotmányhoz való ragaszkodásáról EÖTVÖS, 1859., 28. sk., a kereszténység védőbástyája-motívum EÖTVÖS, 1859., 107.

²⁵¹ EÖTVÖS, 1845., I., 195. skk.

²⁵² Így! Nem „Kenyházy”: nem az önkényre, hanem a *kenőpénzre* céloz a beszélő név. Vö. Keniházy jellemzésével: „[V]alahányszor főbírája megsértetett – értvén a’ sértés alatt azon legnagyobbat, melylő birót érhet t. i. a’ megvesztegetést – ő [ti. Keniházy] is oda tartá kezét, sőt kész volt a’

ra! Nyúzóról megtudjuk, hogy „[ő] a' közrend' feltartója, a' gazdag 's szegény' védője, bírāja 's apja járásának, kinek közbenjárása nélkül igazságot senki sem találhat ... – szóval minden, in quo vivimus, movemur et sumus”²⁵³. Amikor Eötvös azt írja: „'s miután Nyuzóról szóltam, Kant szerint 'a gyakorlati ész' postulatuma: hogy Keniházy urat állítsam olvasóim elébe”²⁵⁴, akkor a főszolgabíróról, aki, ahogy Kant írja, látnivalóan legalábbis „a legfőbb jó első és legfontosabb része, az erkölcsiség szükségszerű teljessége”²⁵⁵, *A gyakorlati ész kritikáját* követve Isten létezésének posztulálására tér át. E feladatot Keniházy „végzi el”, aki Isten létét nevének gyakori kimondásával posztulálja: „...a' főbíró egyik agarával a' legérdekesebb beszélgetésbe ereszkedett, 's szive' jó kedvében ... némelly nemzeti kifejezésekkel élt, mellyek miatt az utósó törvényszék alatt egy pástorember megfenyítettett.”²⁵⁶ Ugyanezzel az iróniával alkalmazza Eötvös egy különös szerelmi légyott hihetőbbé tételéhez eltorzított formában Hegel *Jogfilozófiájából* a valóságos intézmények ésszerűségét kimondó híres *Doppelsatz*ot is.²⁵⁷ Vagyis Eötvös szerint az 1848 előtti magyar állapotoknak a filozófia ítélőszéke elé való idézése legfeljebb azok minél látványosabb megcsúfolására alkalmas. *Ez* az attitűdje alapvetően megváltozik 1848 után. A forradalmak *ésszerűséget* vittek a magyar viszonyokba: ezeket az eseményeket és ezeket az intézményeket a reflexió már összevetheti a fejlettebb országok politikai berendezkedésével és a politikaelmélet eredményeivel: Magyarország is a politikai eszmetörténet tárgya lehet.

legnagyobb haragra lobbanni, ha ezen méltatlanság rajta el nem követte-tett” stb. I. m., I., 21. skk. *A falu jegyzője* második kiadásában már „Kenyházy” olvasható. EÖTVÖS, 1865., I., 17. Kérdésem, hogy e változás a kiejtést érinti-e.

²⁵³ EÖTVÖS, 1845., I., 17–18. A bibliai idézet: ApCsel 17, 28.

²⁵⁴ I. m., I., 20.

²⁵⁵ KANT, 1991., 246.

²⁵⁶ EÖTVÖS, 1845., I., 20. Nemcsak komolyra fordítja a szót, hanem a motívumot is hangsúlyozza a fejezet utolsó mondata: „[C]sak mert mindentudó – ebben fekszik magyarázata, miként lehet isten véghetlenül irtalmas, 's igazságos egyszerre.” I. m., I., 41.

²⁵⁷ I. m., I., 183. További parodisztikus Hegel-utalások: I., 138. sk., II., 91.

Eötvös lényegében azon az úton jár, amelyen Pulszky Ferenc elindult *Ungarns gutes Recht* (Magyarország tényleges joga) című, 1849-ben Londonban megjelentetett emlékiratában. Pulszky szándéka: „történelmi tényekkel bizonyítani Magyarország igazát az osztrák házzal szemben”. Ennek megfelelően ő is a rendi jellegű kiváltságok megőrzéséért folyó eredményes harcnak tekint a Mohácstól a szatmári békéig eltelt időszakot: „Magyarország I. Ferdinánd megválasztása után 1527–1711-ig, azaz teljes 184 évig jogainak elismeréséért a kétségbeesés háborúját vívta királyával, akit csak azon feltétellel választott meg, hogy tiszteletben tartja e jogokat”.²⁵⁸ Pulszky, Max Schlesinger emlékiratának angol kiadásához írott előszavában, a magyar 1848 legfontosabb eredményének – túlzással – szintén azt tartja, hogy „a magyar forradalom, bármely másiknál inkább, tartós befolyást fog gyakorolni Európa nagy részének társadalmi viszonyaira”.²⁵⁹ A magyar civilizáció megkésetttségére, a Nyugattal való lépéstartás szándékát tanúsító történelmi érvekre, melynek alapján Magyarország mégis joggal kér helyet magának az európai népek körében, a korszak irodalmában Eötvös mellett Franz Schuselka utal *Völker-Einigung* (*A népek egyesítése*) című 1851-es röpiratában, melyet, alcíme értelmében, „Ausztria népeinek megbékítése” szándékával írt, világvége-hangulatban, Ezékielt, Jeremiást idézve jövendölvén a birodalom pusztulását. Öt évvel a forradalom előtt Schuselka még azt tette mérlegre: „Mit köszön Magyarország Ausztriának?”, és „Mivé válna az Ausztriától elszakadt Magyarország?”, és válaszában kifejtette, hogy „[c]sak Ausztriával való összeköttetése révén tartja meg Magyarország nemzetközi jelentőségét”.²⁶⁰ Ekkor a honfoglalást még

²⁵⁸ PULSZKY, 1849., I.,. 13–14., 35.

²⁵⁹ PULSZKY, 1850., I., VII. sk.

²⁶⁰ SCHUSELKA, 1843b., *Inhalt* és 27. E nézetet, amint azt az *Ursache und Geschichte der Octoberereignisse zu Wien* (*Az októberi bécsi események oka és története*) című röpirat (szerzője: „egy szemtanú”) szövege bizonyítja, a forradalom nem változtatta meg egy csapásra: „Főként Németországból ered mindaz, amit a lengyelek és a magyarok műveltségben bírnak. Ők voltak azonban Galíciában és Magyarországon mint uralmon levők azok, akik közel hozták a német műveltséget a velük élő törzsekhez.

így értékelte: „Mintegy ezer éve léptek be erőszakosan a magyarok az ázsiai sötétségből Európa történelmébe; ma, majd megszakítatlan százados passzivitás után, megpróbálnak másodsor önállóan fellépni a történelemben, és sajnos ugyanazzal a barbár erőszakossággal”.²⁶¹ Schuselka még 1849-ben is azon a véleményen volt, hogy „Magyarországot és Erdélyt ... meg kell hódítani”²⁶², de két évvel később a kijózanító tapasztalatok birtokában már mérsékeltebb hangot ütött meg: ekkor már szerinte is „[v]alóban a történelem csodás jelensége, hogy a magyarok azon körülmények között, melybe őket a végzet vezette, a mai napig nemzetként fennmaradtak”, és elismeri, hogy „a magyarok az állandó nyugtalanság és harc ellenére a múlt kedvezőbb feltételei mellett elérték volna céljukat, az organikus magyar kultúrállam megalapítását”.²⁶³ Ugyanő a bosszú értelmetlenségére és a méltányos rendezés szükségességére is figyelmeztet: „Amnesztiát a népeknek! Ez legnyomasztóbb szükségletünk és szent kötelességünk. Ez az egyetlen alapja a felépítendő Ausztriának, hiszen ez az egyetlen tiszta forrása az igazi szabadságnak és egyenjogúságnak”.²⁶⁴

Ezért nyelvük részben átment a különböző törzsek nyelveibe, részben azonban ők is, mivel nem rendelkeztek saját műveltséggel, szintén átvettek a sajátjukba ezekből az idegen nyelvekből. Ez főleg Magyarországra vonatkozik.” *Ursache*, 1848., 23.

²⁶¹ SCHUSELKA, 1843b., 1.

²⁶² SCHUSELKA, 1849., 13.

²⁶³ SCHUSELKA, 1851., 18., 21.

²⁶⁴ I. m., 95.

VI. A FORRADALMAK OKNYOMOZÓ TÖRTÉNETE

1. A történetíró Eötvös a forradalom után

A regényíró szerepében rejtőző történetíró Eötvösnek 1848 előtt határozott elképzelései voltak eszmék és történelem viszonyáról, az eszméket kutató történész mozgásteréről, illetve a történetírás esztétikai-erkölcsi mércéjéről. Ezirányú meggyőződése ott munkál még forradalom utáni historikusi műveiben is: e hatások feltárása azért fontos, mert éppen ezek küzdelmes *meghaladása* jelenti az egyik döntő lépést az *Uralkodó eszmék* fogalmi elemzése felé.

„Minden nemesnek süvege vagy kalapja mellett félig zöld, félig sárga toll vala látható, mi a' párt reményeit 's az ellenfél irigységét ábrázoló, 's azon kívül azon practicus haszonra is szolgált, hogy Réty' hivei, tévedésből valamely oly koponyát ne törjenek össze, melly alatt kedvező eszmék uralkodnak.”¹ *A falu jegyzője* (1845) tisztújítási jelenetének eme ironikus mondata mutatja, hogy Eötvös írói szótárában korábban is megtalálható volt az emigrációs évek vizsgálódásainak középpontjában álló kifejezés, mégpedig az állambölcseleti mű szóhasználatával megegyező értelemben: az uralkodó eszmék *a fejekben uralkodnak*. Nagyjából sejthető, mi jár egy leitatott kisnemes fejében: azonban Eötvös forradalom előtti két történeti regényében általában sem tartja összeegyeztethetőnek történetírói (következtesen így nevezi magát) módszerével a nép törekvéseit mozgó eszmék vizsgálatát. Már *A falu jegyzőjében* szükségesnek tartja kijelenteni, hogy „gondolatok mellyek még annak is kit épen eltölte-

¹ EÖTVÖS, 1845., I., 161.

nek, többször urai mint tulajdonai, a' történetíró' birtokához nem tartoznak".²

A *Magyarország 1514-ben* (1847) történetíró Eötvöse minde-
nekelőtt a Sir Walter Scott-féle „régiségbúvári” szerepet veszi
magára: a (történettudomány akkori állása szerint autentikus-
nak tekintett) forrásokból merített historiai ismeretek elenged-
hetetlenek a korfestő motívumok hiteles kidolgozásához, és meg-
szabják azt a játékkeret, amelyen belül az írónak a forrásokhoz
ragaszkodnia kell. Ahol a kútfők hallgatnak, ott szárnyalhat a
fantázia, mint például Lőrinc pap utolsó megjelenésének leírá-
sában, ahol Eötvös épp a források tanácstalanságát használja
ki. Eme „archivárius”, kordokumentáló törekvés *A falu jegyző-
jének* hasonlóképpen osztályrésze: másképpen nem olvasták volna
külföldön – mégpedig sokkal inkább, mint amennyire Eötvös
talán szerette volna – a régi Magyarország megbízható népismei
leírásaként.

Eötvös regényei emellett ahhoz az antik és humanista törté-
netírói eszményhez kívánnak hűek maradni, mely szerint a törté-
neti munkák a hírnév megörökítésére és a nagy tettek bemu-
tatásán keresztül az erkölcsök nemesítésére szolgálnak. *A falu
jegyzője* mondja ki, hogy a „történettudomány” arra való, hogy
olvasója az „erények’ nagy példáiból az embereket szeretni ta-
nulja”.³ A történetíró ne tegyen halhatatlanná aljas, visszata-
szító jeleneteket. A Dózsa-regényben a Telegdi-ház ostromának
leírását e szavakkal rekeszti be Eötvös: „De forduljunk el e’
képtől. Ha valamely nép, melly elnyomói által századokon át
állati aljasságban tartatott, midőn lánczait széttöri, mert nem
neveltetett szabadságra, csak féktelenségben keresi hosszú szen-
vedéseinek pótlékát; ha emlékei erősebbek reményeinél, ’s ha az
első szükség, mellynek kielégítését keresi, mult sértések’ véres
megboszulása: ott az igazságos történetíró, a’ bajnak okait lát-
va mentségeket talál; de hol az emberi természetnek állati része
nemesebb érzelmein diadalmaskodott, hol az, mi nemünk’ méltó-
ságát teszi, vad indulatok’ zajában egészen elnémult: a’
művésznek nincs mit keresnie.”⁴

² I. m., I., 7.

³ I. m., I., 48.

⁴ EÖTVÖS, 1847., II., 143–144.

Az 1848-as forradalmak okait és tanulságait kutató Eötvös bajorországi emigrációjában mintegy magától értetődően folyamodik ismét a történetbúvárlat módszeréhez, jöllehet változatlanul megtartott történetírói önelnevezése ekkoriban már más módszereket, más szerepeket takar. Az *1848iki forradalom történetének* szerzője memoárt ír, míg *A francia forradalom története* (a másod- és harmadkézéből szerzett ismeretek miatt eleve kudarcra ítélt) szaktörténeti munka. Mindkettőnek a regényekkel közös vonása azonban, hogy Eötvös továbbra is az anyagi szenvedésekben és érdekekben keresi az események mozgatóit, és visszaretten a vérengzésbe torkolló népmegmozdulások leírásától. Önnön korábbi szavaihoz híven („Olvasóink’ képzelő tehetségére bizzuk a’ részletek’ leírását”⁵) Lamberg halálának és a Bastille bevételének leírását csak előrejelezte, de nem dolgozta ki.

Eötvös soha nem írhatta volna meg az *Uralkodó eszméket*, ha nem világítja meg elméjét a felismerés, amelyet egy 1849 tavaszán írott kéziratában dokumentált: „[n]em a[z osztrák] birodalom népei közül *néhánynak az érzéseiben*, hanem *valamennyinek az eszméiben* kell felismernünk nagy nehézségeink forrását, és ott keresendő helyzetünk veszélye is”.⁶ E felismerését általánosítja a későbbiekben egész Európára a kultúrtörténeti szintézisterv vázlataiban, majd pedig meg is nevezi a 19. század három uralkodó eszméjét: a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget. Az eszmék vizsgálója a nemtelen tettek megörökítésétől eltekinthet, és a mögöttük meghúzódó – elvont formájukban gyakran rokonszenves – célképzeteket és eszményeket vizsgálhatja. Az eseménytörténet hátraléphet egy szintet a történeti megismerés folyamatában, mivel az eszmék alapján a történelem lényegi folyamatai közvetlenül feltárhatók.

E fordulat következménye Eötvös népfelfogásának módosulása is. A Dózsa-regényben a népet irracionális, öntörvényű erőként írja le: „Illyen volt a’ nép a’ tizenhatodik században, illyen ma; a’ szent ostya előtt is csak akkor hajlik meg, ha az előtte

⁵ I. m., 144.

⁶ EÖTVÖS, 1994a., 163.

fölemeltetett”⁷; „A’ természet’ minden elemeit könnyebb feltartani dühökben, mint az embert, ha, szenvedélyeitől elragadva, bizonyos irányban megindult”⁸; „fellázadt nép’ mozdulatait előre kigondolt terv szerint nem kormányozhatni”⁹ stb.

E fölfogásnak megfelelően a tömegmegmozdulásokat leginkább a fizika körébe vágó hasonlatokkal jellemzi: „A’ piac’ kelet felé fekvő része aránylag üresebbé vált, miután a’ nép, senki sem tudta miért? – mi tömegeknek az anyagi, mint az erkölcsi világban szokása – a’ másik oldalra tolult”¹⁰; „Telegdi, Kassandraként, csaknem örültnek tartaték, midőn a’ veszélynek ezen nemét hozá szóba. Ki lavinát sohasem látott ’s annak hatalmát nem ismeri, ha leirni hallja, mint szakad le, ’s mint zuhan a’ hegyről egy darab hó, mindég nagyobb tömegeket ragadva magával, a’ völgybe: nem fog megjijedni a’ leirástól, nem is jut eszébe, hogy az, mit lehellete alatt annyszor elolvadni látott, örök sirba temetheti őt”.¹¹ Tamás Gáspár Miklós kommentárja jellemzi a legjobban Eötvösnek a „néphez” mint politikaelméleti kategóriához fűződő viszonyát: „Ahol az univerzális osztály (művelt közhivatalnokok, jóakarató reformerek, társadalombírálok, fölvilágosítók; *les philosophes*) a közügyeket képviseli..., ott »a nép« elkerülhetetlenül a magánügyeket testesíti meg (az önző személyes érdeket, amelynek rugója az örömvágy és a halálfélelem, az osztályellentétet, az anyagiasságot, a kötelességteljesítés öröme, elvű elkerülését stb. stb.). Ahol az univerzális osztály testesíti meg az Észet, ott a nép osztályrésze a Szív...”¹² Az eszmetörténeti analízis segítségével Eötvös úgy haladhatta meg, úgy racionalizálhatta a *Magyarország 1514-ben* népfelfogását, hogy nem kellett a népakarat értelmezéséhez a Rousseau- vagy Sieyès-féle absztrakcióhoz folyamodnia.

A kor megértésének érdekében munkálkodó európai politikaelméletben egyedülálló Eötvösnek a történetírói eszközök elég-

⁷ EÖTVÖS, 1847., I., 9.

⁸ I. m., II., 139.

⁹ I. m., II., 170.

¹⁰ I. m., I., 19.

¹¹ I. m., I., 217.

¹² TAMÁS, 1998., 21.

telenségétől a politikai eszmék vizsgálata felé a történeti tapasztalat megtartásával vezető útja. A szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméinek klasszikus vizsgálói közül Alexis de Tocqueville zseniális éleselméjűséggel éppen hogy e tágabb értelemben vett történetírásnak a formai keretein belül maradva, népismei művet író utazóként (*Az amerikai demokrácia*) és levéltárazó történész-ként (*A Régi rend és a forradalom*) alkot emléletes újat, míg John Stuart Mill a mindennapi nyelvhasználat szemantikájából indul ki, és eltekint a történeti tapasztalattól. Hasonlóképpen újszerű és minőségében más Eötvös műve egyéb korabeli megközelítésekhez képest is. Ilyen az erkölcsfilozófia folyománya-ként megírt politikatörténeti vázlat, mely műfajt a Francia Akadémia 1848. évi pályázata kívánta regenerálni. (Paul Janet *Histoire de la philosophie morale et politique dans l'Antiquité et les temps modernes [A morál- és politikai filozófia története az ó- és az újkorban]* című kétkötetes díjnyertes munkája 1858-ban jelent meg.) Szellemiségében igen, de az eszmetörténeti elemzésekhez vezető megfontolások tekintetében nem rokonai az *Uralkodó eszmék*nek a német modernizáció Tamás Gáspár Miklós által megidézett értelmiségi-hivatalnokai, mindenekelőtt Lorenz von Stein báró által alkotott államtudományi szövegek sem.

Eötvös természetesen maga is tisztában volt a munkásságában végrehajtott módszertani fordulattal. Ezt jelzi, hogy az *Uralkodó eszmék* első kötetének megjelenéséről a *Pesti Napló*-ban elhelyezett előzetes hírek nem történeti műről, hanem „a szabadsági eszmék fejlődésének történetét” rajzoló, „az uralkodó eszmék fejlődéséről”¹³ írt munkáról szólnak, s Csengery Antal is arról ír a *Magyar szónokok és statusférfiak* lapjain, hogy Eötvös az *Uralkodó eszmékben* „az eszmék történetei körül tett hosszas tanulmányit”¹⁴ foglalja majd össze. E körülírásokban már határozottan felsejlik a mi modern 'eszmetörténet' terminusunk. Azonban maga Eötvös nagy művét, ha valahogyan, akkor egyszerűen „munkám”-nak, esetleg „politikus munkám”-nak nevez-

¹³ *Pesti Napló*, 1850., 223. sz. (december 4.) és 239. sz. (december 23.) Az adatot ezúton köszönöm Deák Ágnesnek.

¹⁴ CSENGERY, 1851b., 223.

te. Ugyanez a közties fogalomtörténeti állapot jellemzi Eötvös önmeghatározását is. Az *Uralkodó eszmék*ben már egyszer sem nevezi magát történetírónak: viszont másnak sem. Magáról egyszerűen egyes szám első személyben beszél. Az eötvösi pillanatban, a 19. század közepén a többi mellett a politikaelmélet eszmetörténeti iránya is formálódni kezd. Az irányok elkülönítéséhez, az önmeghatározáshoz a szavak azonban még hiányoznak.

Mindezen fejlődéstörténeti sajátosságok mellett más okok is hozzájárultak ahhoz, hogy Eötvösnek e két forradalom utáni, kéziratban maradt történeti műve (*A francia forradalom története* és *Az 1848iki forradalom története*) voltaképpen nem tűnik híven azokat a lehetőségeket, melyek Eötvösben, a történetíróban rejtettek. Könyvtárában a klasszikus és a korabeli történeti irodalom legfontosabb művei mind megvoltak, és a széljegyzetek, aláhúzások bizonyítják, hogy mennyire fontosnak tartotta az azokban foglaltak elsajátítását.¹⁵ Amint arról a későbbiekben részletesen szó lesz, egész életében nagy történeti munkának, a keresztény civilizáció történetének megírására készült: a fennmaradt jegyzetanyag szintén történeti erudíciójának kiterjedtségéről és mélységéről tanúskodik. *Magyarország 1514-ben* című regénye arra vall, hogy a korszak színvonalán mérve¹⁶ fölényesen birtokában volt a forrásgyűjtés és -kezelés módszertanának. Az író, a politikus és a politikai elemző szerepe azonban mindig háttérbe szorította nála a történészt. E két történeti műve írásának közben is más feladatokra tekintett, és – amint azt mindkét tanulmány befejezetlensége tanúsítja – félbe is hagyta a történeti kutatásokat e feladatok kedvéért. *Az 1848iki forradalom története* szerzője, azzal együtt, hogy írása távolságtartásban, kérdésfeltevéseiben messze meghaladja a kor memoárirodalmát¹⁷, és „fejtegetései a magyar és európai 1848-ról korában egyedülálló mélységű gondolatokat tartalmaznak”¹⁸, még-

¹⁵ Könyvtárának katalógusa: GÁNGÓ, 1995b, műveltségének szempontjából való feldolgozása: BÉNYEI, 1972.

¹⁶ Eötvös forrásainak a Dózsa-parasztháború kútfői között elfoglalt helyéről: SZÚCS, 1984.

¹⁷ A legutóbbi áttekintés: HERMANN, 1994.

¹⁸ GERGELY, 1996b., 509.

sem képes elvonatkoztatni a személyes benyomásoktól, és nem tudja leküzdeni a volt köztisztviselő óvatos beidegződéseit. *A francia forradalom története* viszonylag nagy (nyomatott) forrásanyag alapján, de szerkezetében aránytalanul és az önállóság csekély igényével megírt munka. Inkább az eseménytörténet más célokra szánt összefoglalásának tekinthető, mint önálló feldolgozásnak.

E két tanulmányon kívül Eötvös más történetírói törekvéseiről is tudunk az emigráció korából. 1846-ból vagy 1847-ből származó, pusztán június 28-i dátummal ellátott, ismeretlen személyhez írott leveléből¹⁹ az derül ki, hogy Eötvös Bécsben kutatásokat végzett vagy legalább tervezett a Dózsa-parasztfelkelés történetéhez, illetve felvette a kapcsolatot ez ügyben bécsi történészekkel. A levélben köszönetét fejezi ki a számára elküldött munkáért, amely „a parasztfelkelés leírását” tartalmazza, azonban, amint írja, „munkám első részét illetően már annyira el vagyok halmozva forrásokkal, hogy minden további kutatás inkább zavarna, mint segítené”. A levél folytatása megerősít bennünket: Eötvös kétkötetesre tervezte a 16. század magyar történelméről írott regényét. „Amint elkezdem a második részt, személyesen fogok Bécsbe utazni, és az ön tudós barátját [Pfeil urat] megkeresni, részben hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet, részben hogy további segítségét kérjem a mohácsi csata korszakával kapcsolatban, amelyhez Bécsben annyi a forrás”. Csengery Antalnak 1851. január 29-én atyjához írott leveléből tudjuk, hogy Eötvös a forradalom után valóra akarta váltani a tervét. Csengery levelében ez az ez idáig talányos mondat áll: „Eötvös egy regényt is ír. »Mohács«”.²⁰ Nem tudni, vajon a *Mohács* lett volna-e az a regény, melyhez Eötvös, mint Szalaynak írja 1852-ben, hozzáfogott volna, ha az *Uralkodó eszmék* első kötetének nemzetközi visszhangja annak folytatására nem ösztönzi.²¹ A szándéokra csak egy vers emlékeztet: az 1850 végén

¹⁹ Eötvös József – Ismeretlennek, ?, június 28., ÖNB Handschriftensammlung, Autogr. 94.33/1. Közli: ESZTEGÁR, 1904., 503.

²⁰ Csengery Antal – atyjának [id. Csengery Antalnak], Pest, 1850. december 26., in: CSENGERY, 1928., 429.

²¹ Eötvös József báró – Szalay Lászlónak, Velence, 1852. január 24., in: EÖTVÖS, 1976., 223.

írott *Mohács*. A mohácsi csata utáni hónapokra vonatkozó anyaggyűjtésből Eötvös egyetlen művet használt fel: Gévay Antal (1796–1845) bécsi levéltárosnak *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte von Ungern im Jahre 1526 (Oklevelek és hivatalos iratok Magyarország történetéhez az 1526. évben)* című kéziratos munkáját²² *A jogi kérdés* két lábjegyzetében²³, amelyek az *Allgemeine Zeitung*ban megjelent szövegből végül kimaradtak. Ahogy a dilógia tervét korábban semmivé tette a forradalom, úgy a későbbi folytatást lehetetlenné tette a politika: Eötvös az allegorikus beszéd helyett az egyenes szókimondást választotta.

2. A francia forradalom története

Az 1848-as forradalom történetéről írott tanulmány az emlékiratok sorába illeszkedik: ezzel szemben *A francia forradalom története* keletkezésének forrásvidékét nemcsak az 1848-as események megértésének szándékában, hanem azon történeti buzdalomban is keresnünk kell, amellyel a reformkor literátorai az újkor két nagy eseménye, az angol és a francia forradalom felé fordultak. Bajza Józsefnek, Csengery Antalnak és a korszak derékhadának fordítói, recenzensi tevékenységét R. Várkonyi Ágnes már feltárta. Eötvös e tanulmánya az *eredeti művek* hiányára irányítja rá a figyelmet. Trefort Ágostonnak az angol forradalomról írott kéziratot tanulmányának fennmaradt töredéke ismét a kettejük közti munkamegosztásról tanúskodik.²⁴ Az ere-

²² OSzK Kt. Quart. Lat. 2253. A kézirat Gévay halála után Jászay Pálhoz került, akinek hagyatékából a Nemzeti Múzeum Kézirattára megvásárolta. A művet a korban széltében használták: Jászay *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* című könyvében (Pest, 1846), Horváth Mihály a *Geschichte der Ungern (Magyarország története)* (Pesth, 1851–1855) írása közben, Szalay László a *Magyarország történetéhez* (Leipzig, 1852–1854).

²³ EÖTVÖS, 1994b., 761.

²⁴ VÁRKONYI, 1973., II., 44. skk. A Trefort-tanulmány: Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/1.

detiségre törekvésen kívül Trefort szövege, akárcsak Eötvösé, azt mutatja, hogy a levéltári forrásoknak és a tárgyalt korszak politikai nyelvének, belső erővonalainak beható ismerete nélkül az efféle vállalkozás már a 19. század közepén is inkább a tájékozódást, mintsem önálló tudományos eredmények létrehozását szolgálhatta.

„Eötvösnek” – írja Trefort 1883-as visszaemlékezésében – „terve volt a francia forradalom oknyomozó történetét megírni, főleg a magyar közönség számára, szemmel tartva a magyar viszonyokat és az eszmekört, melyben a magyar nemzet mozog, nem annyira a tények elbeszélésére fektette a hangsúlyt, mint inkább kereste és elemezte az eszméket, melyek e tényeket előidézték. ... Eötvös 1850 tavaszán e munkához már egy-két fejezetet meg is írt, sőt hiszem, hogy valamely munkában egy fejezet német fordításban meg is jelent.”²⁵ A szándékot Eötvös félig váltotta valóra. Azon időszak alatt, míg, ahogy az *Uralkodó eszmék* második kötetében írja, „csaknem kizárólag a francia forradalom történetével” foglalkozott²⁶, mintegy száznegyven főlioni kéziratot írt meg, melynek nagyobb része egy bevezetésből és nyolc fejezetből álló összefüggő és befejezetlen tanulmány²⁷: első történeti évszáma 1776 (XVI. Lajos trónra lépése). A részletes eseménytörténet 1787. február 22-ével, az előkelők gyűlésének megnyitásával veszi kezdetét²⁸, és 1789 végéig követi a történeteket. A kisebb részt kitevő jegyzetek között megtalálható a IX–XVI. fejezetek vázlata²⁹, amely időben 1791 szeptemberéig, vagyis az alkotmány elfogadásáig és az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlataásáig terjed. Ezenkívül a forrásokból saját kezű-

²⁵ TREFORT, 1883., 4.

²⁶ EÖTVÖS, 1854b., 159.

²⁷ MOL P 834., 35–176. ff. A ‘Bevezetés’ kéziratának lelőhelye: OSzK Kt. Falk-Analecta Fond IV/1027. Valószínű, hogy az *Ellenőr* című újság Falk Miksától kapta meg közlésre ennek kéziratát, melyet a következő kísérszöveggel tett közzé 1879. május 25-én: „Baráti kézből, egészen hiteles forrásból vettük a mai nap ünnepeltjének egy kiadatlan kéziratát, melyet alább egész terjedelmében, a lehető legnagyobb, még a helyesírásra és pontozásra is kiterjedő hűséggel közlünk...” EÖTVÖS, 1879.

²⁸ EÖTVÖS, 1990., 31.

²⁹ I. m., 181–183.

leg kimásolt idézeteket találunk a kéziratok között, melyeket Eötvös vagy jegyzetként felhasznált a dolgozatban, vagy a későbbi, egészen 1793 februárjáig terjedő időszakra vonatkozóan tartalmaznak adalékokat.

A kézirat keletkezésére nézve Trefort visszaemlékezése az egyetlen elbeszélő forrásadat. Az általa említett terminus – 1850 tavasza – mint lehetséges legkésőbbi időpont elfogadható. Végleges formáját 1848 előtt semmiképpen nem nyerte el, hiszen Eötvös felhasználja benne Chateaubriand *Sírontúli emlékiratainak* első kötetét, amely 1848 második felében jelent meg: „Chateaubriand memoirejaiból látjuk milly korlátolt viszonyokban éltek még nagyobb családok ivadékai is azon korszakban melly a' forradalmat megelőzte”.³⁰ Egy másutt olvasható kitérője („Alkotmányokat lehet octroyirozni[:] királyi hatalmat – soha”³¹) minden bizonnyal az 1849. március 4-i oktrojált osztrák birodalmi alkotmányra utal.

A *francia forradalom történetének* (a kéziratot az 1990-es kiadás során általam adott címen említtem) tartalma, a tárgyhoz való közelítés sajátosságai és az eszmefuttatások végkövetkeztései a tanulmányt az 1848/49 fordulóján elkezdett művel, *Az 1848iki forradalom történetével* rokonítják. A két kézirat keletkezésének sorrendjét nem lehet egyértelműen meghatározni. Az is elképzelhető, hogy Eötvös egyidejűleg dolgozott rajtuk. A történeti logikához tartom magam, amikor *A francia forradalom történetét* tárgyalom elsőként. A szerzői szerep önmeghatározása mindkét tanulmányban ugyanaz: Eötvös magát többször és hangsúlyozottan történetírónak nevezi³², és itt is, akárcsak ott, a történész tárgyilagos pártatlanságának szükségességét mondja ki: „Ha a' francia forradalomnak olly történetét kívánjuk mellyből valamit tanulhatni, akkor hogy ugy mondjam csaknem anatomicus rajzát kell adnunk az egésznek, abstrahalva amenyire lehet párti előítéletektől”.³³ *A francia forradalom történetében* Eötvös visszalép ahhoz a feladatmeghatá-

³⁰ MOL P 834., 116. v. és I. m., 173.

³¹ I. h., 65. v. és I. m., 77.

³² I. m., 127., 156.

³³ I. h., 67. v. és I. m., 80–1.

rozáshoz, melyet a *Magyarország 1514-ben* szerzőjeként vállalt magára még a forradalom előtt: a történelem népszerűsítéséhez, a példák és tanulságok megőrzéséhez és felmutatásához. Illetve csak visszatérne, ha a francia forradalom története követendő példákat közvetítene a számára: „A történetíró előtt” – összegzi az 1789. október 6-i, nép és király közötti kibékülés felszabadult hangulatának leírását – „mind ez kevés érdekléssel bír főképp miután, a’ cselekvő személyek maga viseletében sem találni semmit mi lélekemelő hatást gyakorolhatna”.³⁴

Eötvös művének szerkezetére, kérdésfeltevéseire és felhasznált adataira döntő hatást gyakorolnak a tanulmány írásához felhasznált elbeszélő források és történeti összefoglalások. A Trefort által említett „igen sok memoire”-ből³⁵, amelyeket Eötvös olvasott volna, csak egy az, amelynek felhasználása kétségtelen: Beaulieu-é. Claude-François Beaulieu 1801 és 1803 között Párizsban megjelent hatkötetes műve, az *Essais historiques sur les causes et les effets de la Révolution de France* (Történelmi esszék a franciaországi forradalom okairól és hatásáról) a legfontosabb forrása Eötvös tanulmányának. Beaulieu-t nem véletlenül választja ki Eötvös: stílusa világos, ítélőképessége az átlagos memoárirókéknál fejlettebb, megállapításai elfogulatlanabbak. Beaulieu nézeteivel is szívesen azonosul Eötvös, mivel mindketten az alkotmányos monarchia hívei. Történetfelfogásuk is hasonló. Művének bevezetőjében Beaulieu – akárcsak Eötvös – a forradalmak öntörvényűségébe, a történelem végzetszerűségébe nyugszik bele: „Nem áll az emberek hatalmában, hogy megállítsák a forradalmakat, melyeket a századok egymásutánja hoz magával. Ami elkezdődött, fejeződjék be; így szól a világegyetem általános törvénye”. Eötvös e művében maga is annak a véleményének ad hangot, hogy a forradalmakban cselekvő ember igen csekély mértékben tudja befolyásolni a dolgok előre megszabott rendjét: „Egy pár nappal elébb vagy később történik e’ valami, ez a legnagyobb emberi erőnek, lehető legnagyobb eredménye”.³⁶

³⁴ I. h., 93. v. és I. m., 127.

³⁵ TREFORT, 1883., 4.

³⁶ MOL P 834., 174. v. és EÖTVÖS, 1990., 33. A Beaulieu-idézet: BEAULIEU 1801-1803., I., V-VI.

Ezzel együtt nincs okunk kételkedni abban, hogy Eötvös valóban olvasmányélményeire hivatkozik, amikor bizonyos események kapcsán az emlékirat-irodalomhoz utasítja az olvasót: „Mind ez számtalan memoirokban a’ legnagyobb részletességgel feltalálható”.³⁷

Beaulieu munkája mellett Adolphe Thiers forradalomtörténete a másik mű, melyre Eötvös tanulmánya épül. Trefort állítása, miszerint Eötvös „ujra tanulmányozta Thiers nagy munkáját”³⁸, helytálló. Az *Histoire de la Révolution française* (A francia forradalom története) 1838-ban Brüsszelben megjelent második kiadása megvolt Eötvösnek³⁹: nemcsak a feltüntetett helyeken használta Thiers munkáját, hanem az egész eseménytörténet is azt követi. Ugyanakkor helyenként vitatkozik is vele: főként a túlzásba vitt – ám gyakran mégis hiábavaló – „oknyomozást” nem tudja elfogadni. Thiers művének e vonására – a szerző érdemeit elismerve, ám némi iróniával – az *Uralkodó eszmékben* is visszatér: „Kitűnő írók egész sora – kik között Thiers áll az első helyen – a legragyogóbb színekben festé előttünk az újkor eme legragyogóbb eseményét. Az utóbbi bámulatot világossággal – mely egyébíránt csak arról győzött meg, mikép sok látszik világosnak, anélkül hogy igaz lenne – bizonygatá mindannak szükségességét, ami a forradalom alatt történt”.⁴⁰

E műveken túlmenően Eötvös tanulmányához a nagy összefoglaló művek közül Friedrich Christoph Schlosser sorozata, a *Geschichte des achtzehnten Jahrhunderts und des neunzehnten bis zum Sturz des französischen Kaiserreichs* (A XVIII. század története és a XIX-é a francia császárság bukásáig)⁴¹ megfelelő köteteknek adatait használta még fel, többször, mint ahányszor azt jegyzetben feltünteti.

Külön vizsgálatot igényelne, hogy a külföldi memoár- és szakirodalom eredményeire támaszkodó Eötvös mennyiben folytatója egyben a francia forradalom magyarországi historiográfiájá-

³⁷ I. h., 93. r. és i. m., 127.

³⁸ TREFORT, 1883., 4.

³⁹ A címléírás: GÁNGÓ, 1995b., 250.

⁴⁰ EÖTVÖS, 1851., 408. A fordítást átvettem: EÖTVÖS, 1981., I., 240.

⁴¹ A címléírás: GÁNGÓ, i. m., 227–228.

nak.⁴² Szalay László Mirabeau-portréja mindenképpen fontos párhuzam e tekintetben: Szalay forrásai, kérdésfeltevései, művének az eseménytörténet szerinti tagolása sok tekintetben rokoníthatók Eötvös munkájával. És viszont: Eötvös tanulmányának is – bizonyos értelemben – Mirabeau a főhőse, s *A francia forradalom történetéből* róla kibontakozó jellemzés talán sokat köszönhet Szalay értékelésének: „Magas célt tűzött ki magának: a forradalmat eszközésbe venni és az alkotmányos monarchia érdekében megállapítani ... Ő rontott, mert építeni akart; s az épület nem »ellenforradalom«, hanem »egészséges alkotmány« akart lenni”.⁴³

Eötvös viszonyát a tárgyalt eseményekhez nem lehet egyértelműen meghatározni: a tanulmányon belül mutathatók ki lényeges szemléleti változások. Történetírói felfogását tekintve az első és a második négy fejezet élesen elkülönül egymástól. Oly nagy a különbség, hogy a két rész írása között hosszabb-rövidebb kihagyott idő is feltételezhető. *A francia forradalom története* első felében Eötvös ugyanis az eseményekről ír, szoros időrendben, XVI. Lajos trónralépésétől a Bastille bevételéig. A történetekből elsősorban az *Etats généraux* összehívásának előzményei, illetve ezután a rendi gyűlésen, valamint a Nemzetgyűlésben elhangzottak kötik le figyelmét. Ezekben a fejezetekben Eötvös a forradalmat harcnak tekinti az abszolutizmus és a parlamentarizmus hívei között, és az utóbbiakról határozott rokonszenvvel ír. Az események sorrendje nem a kronológia szolgai követezése; egymásutánjuk az önkényuralomtól az alkotmányosság felé vezető történeti fejlődés útját jelöli ki.

A Bastille ostromához érkezve az elbeszélő megtorpan. Olyannyira, hogy a július 14-i események leírását – amint az a szövegből látszik – Eötvös későbbre halasztotta (és soha nem készítette el). A *nép*, mely eddig elvont fogalom volt, olyasvalami, amelynek feladata, hogy „szenvedéseivel” a forradalom egyik előidézője legyen, a Bastille bevételénél testet ölt, rombol, lincsel, *tömegként* részt vesz a történésekben.

⁴² A recepciótörténetre vonatkozó feldolgozások: ECKHARDT, 1941 (a 18–19. sz. fordulójáról); LUKÁCSY, 1995a. (1810–1849-ig).

⁴³ SZALAY, 1864–1865., I., 217.

A következő, ötödik fejezettől már e felismerés jelenti Eötvösnek a forradalom legmeghatározóbb sajátosságát: „a’ *francia forradalom valóságos absolutismus*, absolutismusa a’ parisi népnek, mellynek pillanatnyi nézetei és szenvedélye a’ törvényhozás tanácskozásaira sokkal több befolyást gyakorolt, mint ezek reá... A francia forradalomnál fontosságra nézve tehát *első helyen* állnak, a’ *népnek*, – *’s pedig nem a’ francia hanem a’ parisi népnek – mozdulatai*”.⁴⁴

Az ötödik fejezet eleji hosszú eszmefuttatásokban Eötvös kritizálja azokat a történetírókat, akiknek írásaiban a „parlamentaris discussioknak nagyobb fontosság tulajdonított, mint azokat tulajdonkép illeti”⁴⁵; ugyanakkor tanulmányának első felében szinte kizárólag ezeket a vitaközvetéseket tárgyalta. Ettől a ponttól már azon meggyőződését követi, miszerint „[a] parlamentaris többség ’s a’ monarch[á]nak mindenhatósága a’ nép elismerésétől függ, ’s azért valoban forradalmi állapotban a’ parlamentaris pártok története vajmi haszontalan dolog”.⁴⁶

A forradalomról ettől kezdve érezhetően rosszabb kedvvel, helyenként kesernyés iróniával ír. A francia államfejlődés – itt kifejtett véleménye szerint – már elméleti alapjaiban elhibázott, ugyanis „...positivumot a’ 18[.] század nem állított fel. – Montesquieu tanjai, mellyek az Angol alkotmány apotheosisát foglalják magokban, a’ 18[.] század philosophiájával némiként ellentétben állnak; az egyetlen politicalai tan melly rájuk épült Rousseau közállományi poesissében található. Ki tagadhatja hogy ezen eszmék arra hogy velek egy közállomány felépíttessék, alkalmatosak nem voltak...”⁴⁷ Eötvös átmenetileg olyannyira leértékeli a forradalmat, hogy abban csupán „az emberi nem történetének egy phasisát” látja, „hasonlót a többiekhez”.⁴⁸

A tanulmány e második felében felbomlik az időrend: Eötvös már nem az eseményekről ír, hanem az események ürügyén a szöveget – az első fejezetekből még szinte teljesen hiányzó –

⁴⁴ MOL P 834., 68. r. és EÖTVÖS, 1990., 82.

⁴⁵ I. h., 68. r. és I. m., 81.

⁴⁶ I. h., 96. r. és I. m., 130.

⁴⁷ I. h., 74. v. és I. m., 91–92., olvasati hibákkal.

⁴⁸ I. h., 67. r. és I. m., 81.

reflexiókkal, illetve anekdotisztikus leírásokkal tölti ki. Az utolsó fejezetekben megszaporodnak – holott korábban óva intett ettől – az aktualizálások is.

A nyolcadik fejezetben újabb szemléleti változás történik: Eötvös a népfelségről, mely az előző fejezetekben még valóságos erőként volt jelen, itt azt írja: az „egy fictio jurisnál nem egyéb”⁴⁹, s a hatalmat valójában nem a nép, hanem a nép nevében egy „factiosus kissebbség”⁵⁰ gyakorolja. Ezen a ponton közelít Eötvös ahhoz a népszuverenitás-értelmezéshez, amellyel az *Uralkodó eszmék* első kötetében dolgozik: ott fejt ki részletesen, hogy a népfelség eszméje a nép hatalma helyett szükségképpen a nép nevében kevesek által gyakorolt és a nép egyes tagjai egyéni szabadságának korlátozása érdekében felhasznált hatalomhoz vezet.

Eötvös *A francia forradalom történetének* írása idején még nem tartott ott, hogy tanulmányainak eredményeiből a Habsburg Birodalom jövőjére nézve vonjon le következtetéseket. (Avagy talán a szabadságharc eseményei nem jutottak még annyira szilárd nyugvópontra, melyről a további közös jövőt szemlélni lehessen.) A tény, hogy a szöveg magyar nyelvű, bizonyítja, hogy Eötvös – ha egyáltalán gondolt a publikálásra – mindenképpen a hazai olvasóközönségnek szánta a tanulmányt. Eötvös valóban kísérletet tett arra is, hogy a franciaországi eseményekkel párhuzamba állítsa „a magyar viszonyokat és az eszmekört, melyben a magyar nemzet mozog”⁵¹, azonban e kísérletek jobbára csak a felszín hasonlatosságaira hívják fel a figyelmet: „Valyon nem emlékeztet e’ ez cassinoinkra...”⁵² stb. Egyetlen esetben mutat ki Eötvös mélyebb párhuzamot a francia- és magyarországi események között. A francia Constituante politikai csoportosulásait ugyanúgy a megvalósíthatatlan szélsőségek híveiként jellemzi, mint a magyar reformkor politikai erőit *Az 1848-iki forradalom történetében*: „Érdekes e’ pártoknál: hogy közöttök egyet sem találunk mely kivihető czélt tűzött volna ki

⁴⁹ I. h., 112. v. és I. m., 166.

⁵⁰ I. h., 113. r. és I. m., 167.

⁵¹ TREFORT, 1883., 4.

⁵² MOL P 834., 47. r. és EÖTVÖS, 1990., 189.

magának”.⁵³ Továbbá létezik egy mélyebb strukturális azonoság a francia forradalom tárgyalt időszakára és az 1848 nyári magyarországi események között. Urbán Aladár foglalja össze vonatkozó tanulmányaiban azon legitimitációs problémát, amelyet Eötvös, mindenképpen kimondatlanul, de talán mégis szemmel tart a francia forradalom népmozgalmainak tárgyalásakor: „Szeptemberben tehát minden két alapelv: a *népfelség* és a nemzeti érdek, valamint a *monarchikus elv*, a királyi jogkör érvényesítése körül forog...”⁵⁴ Az udvarral való szakítás után „a magyar országgyűlés – bár fenntartotta az alkotmányos magyar királysághoz való hűség fikcióját – a *monarchikus elv* gyakorlati megtagadására kényszerült és a népfelség elvi alapjára helyezkedve hozta létre az ország új kormányát, az Országos Honvédelmi Bizottmányt, amely megbízatását az országgyűléstől nyerte el”.⁵⁵

A *francia forradalom történetében* Eötvösnek még nem jut eszébe a felismerés, hogy az európai történelmet bizonyos kitüntetett eszmék megnyilvánulási formáin keresztül vizsgálja. Éppen ellenkezőleg (és ez a tanulmány legfontosabb fejlődéstörténeti jellegzetessége): tagadja az elvont politikai posztulátumok hatását a hatalomért folyó harc kimenetelére: „A népet mely minden forradalomnak eszköze a’ miveltség azon fokán mellyen azt most látjuk eszmékért lelkesíteni nem lehet. Csak ha anyagi szenvedései türhetetleneké váltak, akkor támad fel, akkor lép harczra a’ fenálló rendszer ellen”.⁵⁶ A műben később – két helyen is – újra kimondja meggyőződését, hogy a népet a „panem” felől kell a „circenses” (a társadalmi felfordulások) érdekében mozgósítani: „Mindenek előtt régi tapasztalásból tudjuk a’ néptisztán politicus okokból nem könnyen lázad fel. Ha valamely kormányi rendelet által az élelmi szerek vagy szesz italok ára megdrágúl, a’ lázadás készen van; de nem úgy midőn politicalai jogok, a’ törvényhozó testnek feloszlatása vagy más ehhez hasonló dolgok forognak kérdésben: ilyenkor nyugtalanság elő-

⁵³ I. h., 97. v. és I. m., 133.

⁵⁴ URBÁN, 1981a., 463.

⁵⁵ URBÁN, 1981b., 591.

⁵⁶ OSzK Kt. Falk-Analecta Fond IV/1024., [1.] és EÖTVÖS, 1990., 23.

idézésére vagy az szükséges hogy a' népnek ezen kérdések 's anyagi jóléte közötti öszveköttetés megmagyaráztassék, 's ekkor a' nép ismét materialis jólétéért küzd, vagy hogy csak általján véve nyugtalanságok – valami veszekedés idéztessék elé'⁵⁷; „e' hír [ti. hogy a király Versailles-ban marad, és szentesíti Az *emberi és polgári jogok nyilatkozatát*] mind a' követek, mind a' kar[z]atok által hasonló örömmel fogadtatott, ámbár az utobbiak talán nem egészen láták át az öszveköttetést melly a' droit-de-l'homme sanctioja 's olcsó kenyér között létezik. Mounier e' homályos pont felvilágosítására minden Versaillesban található kenyeret osztata ki a' tömeg között, 's talán legalább estére sokakat capacitált; – azoknak, kik a' szent irás ellenére »*ex solo pane* vivunt«, illy segítség nélkül nehéz lenne politicus elvek kivívásának hasznait bébizonyítani”.⁵⁸

Eötvös úgy véli, a francia forradalom fő tétje és fő küzdési területe nem az eszmék, hanem az *intézmények* voltak. A forradalom fősodrának azt a folyamatot ábrázolja, melynek során a párizsi nép megszerzi az uralmat a parlament fölött: „Nem tudom a' kigyoknak melly neméről beszélnek, hogy ha valakit halálosan megmártak, ezután magok is elvesznek, ilyen a' királyi hatalommal ellentétben állt testületek sorsa. Veszniek kell e' lenekkel együtt. – A' nép mellyért küzdöttek éppen mert eddigi működéseiket nem felejtí el, a' hatalmat mellyet nekik köszön először is arra használja, hogy saját souverainitását veszélyeztethető befolyásokat megtörje”.⁵⁹ Ezért idézi Eötvös Beaulieu leírását arról, hogyan özönlötték el a párizsi asszonyok az alkotmányozó nemzetgyűlést: „Más asszonyokat bevezettek a terembe, ahol a képviselők helyére ültek, és rettentő lármát csaptak. ... Te beszélj, képviselő, mondták a nemzetgyűlés ama tagjának, akit hallani akartak. Hallgass, kiáltották egy másiknak stb.”⁶⁰, és ugyanezért kommentálja ironikusan a „Mirabeau által Dreux[-]Brézének adott válasz”-t, „hogy az assemblée együtt van [»]par la puissance du peuple«”: „Miolta a' bayonettek

⁵⁷ MOL P 834., 63. v. és I. m., 74.

⁵⁸ I. h., 91. v. és I. m., 124.

⁵⁹ I. h., 106. r. és I. m., 149.

⁶⁰ I. m., 123.

puissancea lehetetlené vált, a' törvényhozás e' helyzete által az udvar irányában mindenhatóvá vált, de egyszersmint az anyagi erőnek zsarnoksága alá jutott. Soha pápa nem decretált inkább csalhatatlanságának érzetében, mint az[t] e' gyülekezet tevé; csuda, hogy pápaként servus servorumnak nem neveztetett valaki által, e' név legjobban illett volna reá".⁶¹

A francia forradalom történetének más Eötvös-művekkel való összevetése során ki kell térni nemcsak a későbbi, de a korábbi művekkel, elsősorban A karthauzival kimutatható rokon vonásokra is. Úgy tűnik, az azonos színhely és a korábbi személyes tapasztalatok Eötvöst a tíz év után később írott műben sok tekintetben ifjúkori regényének eszmefuttatásaihoz hasonló megállapításokra vezették. Nemcsak olyan motívumegyezésekre gondolok, mint Camille Desmoulins és a Palais-Royal hársainak története⁶², hanem bizonyos szemléleti sajátosságokra is, melyek A karthauzi után itt bukkannak fel újra Eötvös életművében. E helyütt csak a párhuzamok tényére utalok: a tartalmi kérdések tárgyalására később keríték sort.

Ilyen közös motívum például Eötvösnek az a meggyőződése, amelynek értelmében a felvilágosodás legfőbb fonákságának a középkori vallásos érzület meggyengülését tekinti, s melyről itt mint a forradalom egyik fő kiváltó okáról emlékezik meg: „S így a' francia forradalom okait keresve az anyagi szenvedéseken kívül [találhatók]: 1ször Azon okok mellyek által a' nép vallásos érzelmei meggyengültek. 2szor Azok mellyekért a' világi hatóság hatalma és ereje megszűnt”⁶³; „[a] 18[.] század tudományos m[ű]ködése, theoriában rég elosztatá a' multnak csalogódásait. Minden, mi a' vallásból, az erkölcsökből, az [á]llományi életből a' középkorból fenmaradt, bonczkés alá vétetett, 's alig maradt valami, [mi] mint elavult vagy éppen észelleni férc [el] nem dobatott volna, de positivumot a' 18[.] század nem állított fel”.⁶⁴

⁶¹ MOL P 834., 82. v. és I. m., 107.

⁶² I. m., 72. és EÖTVÖS, 1996b., 55., 129.

⁶³ OSzK Kt. Falk-Analecta Fond IV/1024., [2.]. és EÖTVÖS, 1990., 24.

⁶⁴ MOL P 834., 73. v. és I. m., 91.

A későbbi művekkel, elsősorban az *Uralkodó eszmék* szövegével való megegyezések azt mutatják, hogy Eötvös idézettár és segédlet gyanánt használta kéziratot munkáját. Ismeretesen az *Uralkodó eszmék*ben is megtalálható az eszme-futtatás a forradalom történetíróiról, a népfelség mint *fictio juris* meghatározásáról, illetve az angol és francia forradalom összehasonlításáról. A *francia forradalom történetéhez* gyűjtött cédulákból Eötvös felhasználja a *Francia forradalom okok* című feljegyzésen olvasható Beaulieu-idézetet a forradalom előtti állapotokról, megemlékezését a *Républicain* című folyóirat alapításáról Sieyès abbnak a monarchiáról vallott szavaival együtt, továbbá Thouret „jogi okoskodását” a testületek tulajdonjogáról.⁶⁵

3. Az 1848iki forradalom története

Az *Allgemeine Zeitung*ban 1848. december 9-én közzétett *A jogi kérdés* után a következő terjedelmesebb írás, melybe Eötvös belefogott, valószínűleg az a kézirat volt, amelyik a kritikai kiadás során *Az 1848iki forradalom története* címet kapta⁶⁶. Az

⁶⁵ I. kötet, 11. fejezet, 7. sz. jegyzet. EÖTVÖS, 1851., I., 433.

⁶⁶ MOL P 834., 177–232., 242–5. ff. Kiadva: EÖTVÖS, 1993., 21–81. Az *1848iki forradalom története*, az első politikai-filozófiai szintézistervből elkészült három fejezet és a *Müncheni vázlat* egymáshoz való viszonyát és relatív kronológiáját másutt tárgyalom (EÖTVÖS, 1993., 5. skk.). Végkövetkeztetésem az, hogy *Az 1848iki forradalom története*nek és az első szintézistervből elkészült három fejezetnek a keletkezési ideje megközelítő pontossággal megállapítható. A szövegek adataiból kikövetkeztethetően az előbbihez való hozzákezdésnek, a kérdésfeltevések megfogalmazásának dátumát 1848. október–decemberre, az utóbbiét (amely *Az 1848iki...* első fogalmazványának ceruzás átjavításával járt együtt) 1849. május–júliusra tehetjük. Ugyanakkor – és e tekintetben Gergely András megjegyzéseinek nyomán korábbi álláspontom megváltoztatása szükséges – *Az 1848iki...* teljes szövegének megalkotása minden valószínűség szerint hosszabb folyamat eredménye. A szöveg egyes utalásai arra engednek következtetni, hogy Eötvös még 1849 tavaszán is dolgozott *Az 1848iki forradalom története*nek kéziratán. Ennek alátámasztására elégséges itt Gergely

1848iki forradalom története, minden forrásértéke és a kor memoáirodalmában betöltött kiemelkedő helye mellett eszmeileg nem tartozik az emigrációs időszak legjobb Eötvös-művei közé. Érvelésében a szerző inkább a korábbi művekben fellelhető fejtegetéseket ismétli, mintsem újakat hozna, az új témák tekintetében pedig – mint például a nemzetiségi kérdésben – általa is rövidesen meghaladott, átmeneti álláspontot képvisel.

A kézirat két első⁶⁷ fejezete, valamint 'A birodalom főkép M[agyar] O[rszág] Ferenc halála után' című szövegegysége Ausztria és Magyarország közös múltjával foglalkozik. Eötvös *A jogi kérdésben* elfoglalt perszonaluniós alapra helyezkedik, mondván, „[a] Magyarország s az örökös tartományok között 848 előtt létezett öszveköttetés, jogilag csak a fejdelem egységén alapszik”⁶⁸, s a továbbiakban e helyütt is összefoglalja az 1711-

András vonatkozó érvelését idéznem: „Az *1848iki* kézirat a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor arról beszél, hogy »A Szerb követelések jogszerűségének felvilágosítását a monarchia ezentúli kormányaiba bízhatjuk kiknek a Vojvodina definitív alakításánál erre alkalma leend« (68.). Márpedig a Vajdaságot tartományként, amelynek kialakítása a központi kormányra vár, az 1849. március 4-én kiadott olmützi oktrojált alkotmány hozta létre. Néhány bekezdéssel később Eötvös megint »az újabb Ausztriai alkotmány kihirdetése olta« folytatott nyíltabb délszláv követeléseket említi egy zárójeles szöveggözi kitérőben, s ez megint csak az 1849. március 4-én kiadott alkotmányra vonatkoztatható (69.). Ugyanez a kézirat utolsó mondataiban említi név szerint Kossuthot, s itt elhatárolja magát attól a nézettől, hogy »mi az utolsó időben történt kizárólag Kossuth Lajosnak tulajdonítani« (értsd: tulajdoníthatni) (81.). Márpedig a Kossuthot (diktátorként, illetve karizmatikus népámítóként) a középpontba állító, a tavaszi hadjárat kudarcaiért, vagyis a magyarok sikereiért kizárólag őt okoló-kárhoztató publicisztika csak 1849 áprilisától vett nagy lendületet. (Eötvös utólag, ceruzával toldja be azt is, hogy Kossuth talán már 1848 tavaszától tudatosan az erőszakos konfliktust akarta – ez a vád is csak 1849 tavaszától fogalmazódik meg a német publicisztikában (80.).] Véggül: a szöveg tagolásában annak derekán a római számok elhagyása és az egy-két szavas alfejezetek bevezetése formai szempontból arra utal, hogy az utolsó rész később, nem egy megírású lendülettel készült” (GERGELY, 1996b., 509–510.).

⁶⁷ A fejezetek rekonstrukciójáról l. a szöveggöklést kíséző *Az 1848iki forradalom története kéziratáról és sajtó alá rendezésének elveiről* című fejezetet: EÖTVÖS, 1993., 85. skk.

⁶⁸ I. m., 31.

es szatmári békén és a Pragmatica Sancti6n mint a viszonyt szabályzó szerz6déseken alapul6 6rvel6s6t. Ennek megfelel6en az osztr6k birodalmat, e t6rt6neti k6pz6dm6nynt nem szerves organizmusnak l6tja, mint k6s6bb az 6sszbirodalmi gondolat sz6vegk6rnyezet6ben keletkezett m6vekben, hanem h6zass6gi 6s egy6b mag6njogi szerz6d6sek 6tj6n szerzett ter6letek puszt6 halmaz6nak: „Ha kiterjed6s6t s n6psz6m6t tekintj6k, roppant monarchia, de mellyben mind az hib6zik, mi az egys6gnek alapja lehetne”.⁶⁹ S f6k6nt: nem jut el a felismer6sig, hogy az osztr6k birodalom soknemzetis6g6 volt6t meg6rzend6 6rt6knek 6s teremt6 er6nek fogja fel. „E birodalomban hib6ztak mind azon t6nyez6k, mik m6s birodalmokban, ha az egyes tartom6nyok k6z6tti k6l6mbss6geket nem is t6r6lhett6k eg6szen el, legal6bb azt id6zt6k el6, hogy a k6l6nv6lt tartom6nyi egyedis6gek mind a mellett 6szvetartsanak. – A birodalomnak nem volt egy nemzetis6ge, s azon nemzetis6gek mellyekb6l 6llt nem voltak olly csek6lyek, vagy rokonok egym6shoz, hogy azoknak tellyes absorbtioja vagy assimilatio rem6lhet6 vala, s nem volt k6z6tt6k egy olly tulnyom6 melly a t6bbieket mag6ban felolvaszthatn6. – A monarchia nagy nemzetis6gek hat6rain 6llva fel – a magyart kiv6ve – nem bir nemzetet mellynek egy s pedig nagyobb r6sze nem 6llna hat6rain kiv6l[:] illy viszonyok alatt a nemzetis6gek assimilatioja lehetetlen.”⁷⁰ Mindezen gondolatok a k6s6bbi m6veknek, mindezekel6tt az *Ausztria nemzetis6geinek egyenjog6s6t6s6r6l* 6rott r6piratnak a f6ny6ben v6lnak fejl6d6st6rt6netileg 6rdekess6: E6tv6s e tanulm6ny6ban ugyanis Ausztria 6s Magyarország viszony6t l6tnival6an m6g alapvet6en 6llamjogi viszonymnak tekinti, 6s nem az 6sszbirodalom nemzetis6gi problematik6j6nak 6sszef6gg6s6ben vizsgálja.

A [III.] 6s a IV. fejezetben E6tv6s az 1825 6s 1848 k6z6tti magyar politikai viszonyokat elemzi. „E6tv6s itt felv6zolt reformkori politikai helyzetk6pe” – 6rja Gergely Andr6s – „minden kort6rs6t6l 6s k6s6bbit6l elt6r, ilyen v6lem6ny a korszakr6l tudom6sunk szerint nem fogalmaz6dott meg. S ez nem is meglep6, mert elemi t6nyeknek nem felel meg. E6tv6s p6ld6ul egybe-

⁶⁹ I. m., 30.

⁷⁰ I. m., 27.

mossa, folytonossá teszi az egész 1780–1848 közötti időszakot. A konzervatívokat, akik legalábbis igényük szerint *magyar konzervatívok* voltak, a *birodalom magyarországi konzervatívjaivá* minősíti át, a birodalomba való olvasztás (abszolutista) szállás-csinálóivá – a kép velük szemben nyilván igaztalan. A liberálisok pedig csak taktikából, népszerűségelhajzás okán lettek volna liberálisok, amikor a jobbágyfelszabadítás, köztehervisezés köztudottan nem váltott ki osztatlan lelkesedést a nemesség köreiből, sőt szűkítette a reformerek politikai bázisát? Eötvös politikai helyzetképe illogikus és töredezett”.⁷¹ Eötvös értékelését nem utolsósorban a francia példa párhuzamainak keresése határozza meg: „Ha a 789iki francia forradalom kezdetét tekintjük, közte s a között mi 848ban Magyarországon történt nagy hasonlóságot találunk”.⁷² Akárcsak *A francia forradalom történetében*, Eötvös itt is irreális programot tulajdonít mindegyik politikai pártnak: „Itt a pártok mindegyike, ellenkező irányban bár de egyenlőn gyökeres változást kívánt. Az egyik csak a birodalom egységének s hatalmának érdekeit, a másik csak Magyarország törvényszerű függetlenségét tartá szembe előtt, amaz a törvényekkel ez a dolgok való állásával ellentétbe állt, s ha a felforgatási párt címével élni akarnánk nincs közöttük melyt az a másikonál kevésbé érdemlené”.⁷³ További rokon vonás a két mű között, hogy Eötvös a magyar forradalomról írott tanulmányában is tagadja az eszméknek a politikai mozgalmakra gyakorolt hatását: „Tisztán politicalai kérdések, az emberek többsége előtt soha nem bírnak anyai érdekek; hogy azon párt mely kizárólag illyeknek kivívását tüzi ki céljául győzelemre számolhatna. ... A hit s az anyagi érdekek ez két nagy emeltyűje minden mozgalomnak...”⁷⁴

A Forradalom után Kemény Zsigmondja sok tekintetben hasonló kérdésekre keresi a választ: Kemény is nagy teret szentel a pártküzdelmeknek, akárcsak Eötvös; a március utáni esemé-

⁷¹ GERGELY, 1996b., 511–512.

⁷² EÖTVÖS, 1993., 77.

⁷³ I. m., 34.

⁷⁴ I. m., 38.

nyek kényszerpályájának hatóerőit is hasonló okokban látja: Magyarország elszigeteltségében, a nemesség látványos áldozatvállalásában, a felelős kormány túlnyomó parlamenti többségében és a konzervatívok visszavonulásában. Kemény mindazonáltal mélyebb önvizsgálatra vállalkozik: például a centralisták '48 előtti tevékenységét illetően. Ezzel szemben Eötvösnél e politikai csoport – saját köre – teljesen eltűnik a színről: a reformellenzék működését egyértelműen Kossuth törekvéseivel azonosítja. A kérdés, ami itt felmerül, és amelyet Gergely András is feltesz, az, miért „nem talált rá [Eötvös] az okok és okozatok szövevényében azokra a meghatározókra, amelyek köré szervezve gondolatmenete meggyőző, világosabb lehetett volna”.⁷⁵ Eötvös e teljes gondolati rövidzárata nézetem szerint összefügg a kézirat önvizsgálatot és önértékelést messzemenően kerülő sajátos jellegével. Eötvös látnivalóan képtelen arra, hogy a centralisták helyét (és bizonyos értelemben Széchenyiét is) visszamenőleg kijelölje a reformkor politikai pártjai és programjai között. Ennek okához, úgy vélem, azon helyzetelemzés nyomán lehet eljutni, melyet Kemény Zsigmond végzett el a *Forradalom után*ban, a centralisták követeléseit és az 1848 áprilisa után előállott politikai viszonyokat szembesítvén egymással. A reformkorban következetesen a felelős kormány eszméjét hirdető centralisták „meggondolták-e” – kérdi Kemény – „hogy a két felelős kormányzat, ti. Magyarországé és az örökös tartományoké, a birodalom belerejét és küljelentőségét egészen más alapokra fektette volna?” És amennyiben a parlamentáris berendezkedés a birodalom erejét meggyengíti, „akkor hihető-e, hogy a föderalizmus föloszlató ereje csak az örökös tartományokban fog mutatkozni? Hihető-e, hogy a magyar korona birtokait érintetlenül hagyandja, és sem az oláh, sem a déli szláv nemzetiség nem lelkesítették általa oly állami formák szeretetére, melyek mellett Magyarország történeti jogait s territoriál épségét megóvni egyaránt volna lehetetlen, mint gyűlöletes kísérlet?”⁷⁶ Eötvös az első kérdésben, Ausztria jövőbeni erejét és feladatait illetően Az

⁷⁵ GERGELY, 1996b., 509.

⁷⁶ KEMÉNY, 1982a., 257–258.

1848iki forradalom történetének írása idején még nem lát tisztán. Erre vonatkozó gondolatai akkor fognak – szemléleti fordulata után – határozott formát ölteni, miután az események nyugvópontra jutottak. A Kemény felvetette másik problémát – a történelmi Magyarországot a nemzetiségi törekvések felől fenyegető veszély kérdését – Eötvös (akire mint közhivatalnokra e törekvések egy részének adminisztratív kezelése tartozott) semmiképp nem kerülhette meg.⁷⁷

A kézirat VII. és két VIII. fejezete szól a nemzetiségi kérdésről. Ezek alapján úgy tűnik, hogy Eötvös, a politikai gondolkodó világosan látja, hogy a polgári alkotmánnyal, nemcsak az örökös tartományokban, de a magyar korona országaiban is, szükségszerűen együtt járna a perszonáluniós államberendezés. „Austria tudta; hogy ha Magyarország constituálása sikerül, benne egy magában kiegészített alkotmányos monarchia fog felállni, melly a magyar koronához tartozó minden tartományokat magába foglalja, s a feloldhatatlan szövetségen kívül mellyben Austriához áll, minden más tekintetben önállolag rendezi dolgait”.⁷⁸ Azt is felismeri, hogy ennek az államformának az életképességét csak az egész monarchia alkotmányossága szavatolhatja: „Az örökös tartományok részéről Magyarország biztosságát a tartományok alkotmányosságában látá, s azon meggyőződésben, hogy Austria népei Magyarország függetlenségét nem támadhatják meg annélkül hogy saját szabadságokat veszélyeztetnék”.⁷⁹ Érthető beszéd: és az exminiszter Eötvöst mégsem viszi rá a lélek, hogy ezt az alapelvet, amit maga állított fel, a „birodalom tükör képé”-ben⁸⁰, vagyis a magyar koronához tartozó területek esetében is elismerje. „Egy szóval a nemzetiség címe alatt olly alkotmányos változások követeltettek mellyek által a magyar közállomány, egy országból, több országok foederatiójává alakult volna által. ... Ezen követelések kielégítésére a 848iki törvényhozás nem tett semmit. [K]ülönállási követelései-

⁷⁷ A miniszter Eötvösnek a nemzetiségekre vonatkozó 1848-as intézkedéseiről: HAJDU, 1933.

⁷⁸ EÖTVÖS, 1993., 52.

⁷⁹ I. m., 72.

⁸⁰ I. m., 30.

ket sem a történeti jog sem a dolgok helyzete által igazolva nem látá”.⁸¹ Ennek oka, hogy mivel „a magyart kivéve nem találunk népfajt, mellynek tetemes része nem laknék a birodalom határain kívül”⁸², a nemzeti önrendelkezés biztosítása óhatatlanul a történeti Magyarország széthullásához vezetne.⁸³ (Amit más népektől megtagad, azt Magyarország esetében viszont természetesnek veszi: „A magyarságnak ügye s az alkotmányoságé anyi időtől olta identicusoknak tartattak hogy most midőn az utobbi győzött, ez egyszersmint a magyar nemzetiség tökéletes győzelmének tekintetett”⁸⁴.) Eötvös az önrendelkezési jognak a rend érdekében történő megtagadásához az erkölcsi igazolást Thomas Hobbes *bellum omnium*ának a nemzetiségekre való alkalmazásában találja meg. „Nem egészen osztjuk azon status philosophnak nézetét; ki az emberek természetes állapotját háboru állapotban találta – ... áll egyébbiránt ott hol nemzetiségeket látunk egymással érintkezésben”.⁸⁵

A horvát, szerb, román nemzeti mozgalmak értékelésére kétségkívül erősen rányomja bélyegét a nemzetiségi többségű egyházakkal való egyezkedések eleven emléke, és a magyar nemzeti mozgalom reformkorban kivívott eredményeinek féltése. Ez lehet a magyarázata annak, hogy *Az 1848iki forradalom történetében* Eötvös még a magyar nacionálliberalizmus álláspontját képviseli a nemzetiségi kérdés tekintetében. Tanulmányának elején, a nemzetiségi kérdés történeti áttekintése során a nem magyar népek korábban elmulasztott asszimilációját sajnálja: „Ez az [a „közállományi lét, s a vallás”] minnek feltartására minden gond fordítatott. S anyi század után mellyek alatt a magyar faj uralkodott, csak nem olly nép keverék lakta hazáját, mint mikor azt először elfoglalá”.⁸⁶ A kérdés ugyanolyan felfogásával

⁸¹ I. m., 63–64.

⁸² I. m., 41.

⁸³ A szláv népeket, köztük a cseheket, szlovákokat, amelyek ugyancsak kizárólag a birodalom területén belül laknak, Eötvös a nagy szláv népcsalád tagjainak tekinti.

⁸⁴ I. m., 64.

⁸⁵ I. m., 59–60.

⁸⁶ I. m., 24.

találkozunk itt nála, mint amit *Magyarország 1514-ben* című regényének egyik mondatában elejtett, átoknak nevezvén Szent István óhajításának beteljesedését a többnyelvű nemzetről. Kemény Zsigmond forradalom utáni röpirataiban egyébként Eötvöshöz hasonló következtetésre jut: „[A] középidőben [középkorban] senki nem törődött azzal, hogy az etnográfiai tekintetet a tartományok fölosztására és közkezelésére nézve kiváló figyelem alá vegye; a magasabb kormányzás nyelve pedig a latin lévén, és az alsóbb igazgatási rétegekben ki-ki úgy kívánván működni, ahogy leginkább megértetett, azon okoknál fogva igen természetes vala, miként egész Európában az állam a nyelvterjesztés szerepét sehol nem vállalta el, s legkevésbé fáradott a meghódított vagy vegyesen lakó népek egyajkúvá alakítása körül. Magyarországon is ily szempontból fogatott föl az állam viszonya a népiségekhez, s miután nyelvünknek a többi bennlakó fajtoktól egészen különböző szerkezete volt, alig hihető, hogy az átmagyarosítás valaha nagy arányokban került volna elő”.⁸⁷ E nézeteknek a korban való elterjedtségére még számos példát lehetne felhozni: a *Balítéletekről* Wesselényije például ugyanígy sajnálkozik a korábbi elmagyarosítás elszalasztott lehetőségé felett.⁸⁸

Eötvös ugyanezen elv alapján vizsgálja a birodalom nemzeti-ségpolitikáját is. Azon okokat veszi sorra, amelyek miatt „az assimilatio az Austriai monarchiában nem történhetett, – sőt mellyért tulajdonkép meg sem is késértethetett”.⁸⁹ A legfontosabb ezek közül: „A monarchia nagy nemzetiségek határain állitva fel – a magyart kivéve – nem bir nemzetet mellynek egy s pedig nagyobb része nem állna határain kívül[:] illy viszonyok alatt a nemzetiségek assimilatioja lehetetlen.”⁹⁰

Eötvös a forradalom 1848 őszi eszkalációjáért elsősorban a magyarországi nemzetiségeket teszi felelőssé. Itt kifejtett nézetei a nemzetiség lényegéről és a nemzetiségi kérdés lehetséges megoldásáról még a magyar nacionalizmus szokásos érveit vissz-

⁸⁷ KEMÉNY, 1982b., 495.

⁸⁸ WESSELÉNYI, 1974., 24–26.

⁸⁹ EÖTVÖS, 1993., 27–30. Az idézet: 28.

⁹⁰ I. m., 27. ugyanezt megismétli: 41. skk.

hangozzák: „Nemzetiségek nem anyira pozitív tulajdonok, mint azon negatív által állnak fel mellybe más nemzetiségek irányában lépnek. Nem anyira a vonzó, mint az ellökő erő az mi öszvetartásokat feltételezi. Nem mert központja, hanem mert határai vannak ez akadályoztatja feloszlását.”⁹¹ „Midőn minden politikai jog mellyel eddig kizárólag a nemesség – az az egy többségében magyar terület birt – az ország minden lakóira – és pedig igen csekély census mellett kiterjesztetett; a felsőbbség, mellyel a magyar nyelv birt csak addig tarthatott, míg az országban lakó egyéb népfajok annak fentartását magok is ohajták. – Hol az országnak minden polgárai nemzeti külömbőség nélkül hasonló politikai jogokkal bírnak, ott egy faj – főképp ha az mint nálunk a Magyar még a polgárok többségét nem képezi – a többiek elnyomásával nem vádoltathatik. Az egyes nemzetiségeknek pedig panaszra okok nincsenek miután szabad kifejlődéseknek minden eszközeit bírják.”⁹² Eötvös e kéziratában látnivalóan még a létét is tagadja a nemzeti sajátosságoknak és a nemzeti érzés alapjául szolgáló vonzalmaknak, vagyis mindannak, aminek rövidesen egyedülállóan kiváló elemzését fogja nyújtani a nemzeti kérdésről írott röpiratában.

A nemzeti ellentétek történeti gyökereinek felkutatását, a kormány nemzetiségekkel szembeni magatartásának vizsgálatát 1848 után a magyar minisztérium tagjai közül Eötvösön kívül Szemere Bertalan is elvégzi: 1853-as, életében kéziratban maradt *Emlékiratai az 1848/49-es magyar kormányzat nemzeti politikájáról* adatgazdagságában túlszárnyalják ugyan Eötvös munkáját, azonban Szemere az objektivitásról gyakran lemond az argumentáció érdekében. Európa újjáalkotását célzó javaslata, mely az államok határait az egyes folyamatok vízgyűjtő területei alapján jelölné ki, nélkülöz minden valóságérzéklet.⁹³

⁹¹ I. m., 60.

⁹² I. m., 63.

⁹³ SZEMERE, 1941., 112–119.

VII. AZ ÖSSZBIRODALOM ÉRDEKEINEK VÉDELMEBEN

1. Eötvös, a birodalmi patrióta

Az 'összbirodalmi gondolat (vagy eszme)' kifejezés az osztrák történetírás sokat használt terminusa: meghatározása a kutatás állandó tárgyát képezi. A szó megalkotójának Hermann Ignaz Bidermann, a *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1804* (Az osztrák összbirodalmi gondolat 1526–1804) című kétkötetes munka szerzőjét tartják. Bidermann munkája már korszakhatárainál (de irányánál) fogva sem, s követőjének, Josef Redlichnek nagy szintézise, az *Österreichische Staats- und Reichsproblem* (Az osztrák állam és birodalom problémája) is csak részben foglalkozik azokkal a kérdésekkel, melyeket ma a kutatás érinteni szokott. Nem annyira a birodalmi kormányzat- és hivataltörténet tanulságai alkotják az összbirodalmi gondolat tartalmát, mint sokkal inkább azon (főleg 19. századi) nézetek, melyek a soknemzetiségű birodalom önazonosságának kérdését, az egységét fenyegető veszélyeket, illetve az egység megőrzésének különféle módozatait érintik.⁹⁴

Az összbirodalmi gondolat háttérében meghúzódó alapdilemmának talán legtömörebb és leglényegretörőbb megfogalmazása František Palackýnál⁹⁵ található meg *Österreichs Staatsidee*

⁹⁴ Az összbirodalom történetéről és a birodalmi gondolat problematikájáról: BIBL 1922, CHARMATZ, 1918., FRIEDJUNG, 1908., HANÁK, 1978., HANTSCH, 1933. és 1947–1950., HÄUSLER, 1995., KISZLING, 1948., LORENZ, 1967., NYÍRI, 1986b., OGRIS, 1990., SKED, 1989., VALJAVEC, 1941., WENTZCKE, 1959.

⁹⁵ Palackýról: HAMZA, 1948., 1848-as tevékenységéről különösen: 36–104.; az osztrák államról alkotott nézeteiről: PLASCHKA, 1985.; KORÁLKA, 1986., MORAVA, 1990.; történelemszemléletéről: ZACEK, 1970.

(*Ausztria állameszméje*) című kötetének legelején: „Van-e saját célja, saját rendeltetése és saját hivatása ennek az államnak? ... Élő szervezet-e, amelynek bizonyos mértékű erőre, hatalomra és a maga belső berendezkedésére van szüksége az élethez? – avagy csupán országok és népek puszta konglomerátuma, amely véletlenül, a hadiszerecsse vagy szerencsés házassági szerződések által létrejött, és amelyet csak a kard tart össze?”⁹⁶

A Habsburg Birodalom belső helyzete legalább annyira politikai elemzések tárgya volt a múlt században, mint Európa másik széthullófélben levő államalakulatának, a török birodalomnak a sorsa. Az utolsó osztrák birodalmi patrióták egyike, Jászi Oszkár⁹⁷ gyűjtött össze számos olyan politikai helyzetelemzést *A Habsburg-Monarchia felbomlása* című nagy munkájában, melyek a birodalom válságának okait tárják fel. Jászinál olvashatók Mickiewicz, Mazzini vagy Marx azon szövegeinek kivonatai, ahol kíméletlen szókimondással jövendőlik a birodalom végének hamaros bekövetkezését.⁹⁸

Azok a politikai írók, akikről itt az alábbiakban szó fog esni – Eötvös is közéjük tartozik –, korántsem apologétái a monarchiának. Írásaikban a fent említett szerzőkhöz hasonlóan kísérletet tesznek a válság tényének kimondására és okainak elemzésére. Abban viszont különböznek a többi kritikustól, hogy igennel vagy feltételes igennel válaszolnak a Palacký feltette kérdésekre. Nem a birodalom felbomlasztásán munkálnak, nem várják be szenvtelen nyugalommal a minden létezőnek egyszer végét vető örök természeti-történeti törvény beteljesedését, hanem *felelősséget vállalnak* a birodalom jövőjéért, és megóvása érdekében tervekkel, javaslatokkal állnak elő.

Ausztria fennállásának céljára, Ausztria rendeltetésére nézve 1848 mozgalmainak publicistái azokat a válaszokat szokták hagyományosan megfogalmazni, melyeket Joseph Alexander Helfert az osztrák történelemről írott munkájában (*Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich [Ausztria nemzeti történelméről és gondozásának je-*

⁹⁶ PALACKÝ, 1866., 1.

⁹⁷ Jászi regionális patriotizmusáról: HANÁK, 1985.

⁹⁸ JÁSZI, 1983., 76–82.

len állapotáról]) 1853-ban mintegy összefoglalásként így ismételi meg: „végül mindig ama nagyszerű történeti tény nyilvánul meg győzedelmes igazsággal, hogy Nagy-Ausztria a Gondviselésből eredő szükségszerűség, nemcsak az európai erőegyensúly rendszerében, nemcsak mint a nyugat- és kelet-európai műveltség, északi és déli erkölcsök, a román-germán és görög-szláv elemek kapcsolódási és kiengesztelődési területe, hanem éppígy azoknak az egyes különböző alkotórészek érdekében, javára és boldogulásáért is, amelyekből az idők folyamán hatalmas közös szervezetté kifejlődött”.⁹⁹

Az összbirodalmi gondolat hívei Ausztria nemzetiségi és kulturális heterogenitásban nem sorscsapást látnak. Ellenkezőleg: annak a jelét, hogy Ausztria a Gondviselés kiválasztotta ország, amelynek küldetése van. „Ausztria hatalma és egész küldetése három alappilléren nyugszik” – írja Joseph Chwanetz *Österreichs Mission als katholische Weltmacht und als europäische Völkermonarchie (Ausztria küldetése mint katolikus világhatalom és európai népbirodalom)* című 1850-es röpiratában. „Az első a katolicizmus, a második a monarchia, a harmadik a népek ügye. Ez egyidejűleg foglalata egy igazi nagy államnak, s erre senki más nem hivatottabb Ausztriánál. Mintaállamnak, a többi állam példájának akarta teremteni a Gondviselés, ezért egyesített benne minden elemet, amelyből az államok felépülnek, és ezért helyezte Európa közepébe”.¹⁰⁰

A Gondviselés kiválasztotta Ausztria erős, de nem használja ki erejét. „Szükségszerű-e, hogy egy állam, amely az erő, a fejlődés oly sok elemével rendelkezik, mint Ausztria, örökké arra legyen kárhozható, hogy annyi nagy, pompás eredmény láttán saját sehova nem vezető érzéseivel vesződjön?” – teszi fel a később sokszor ismételt kérdést Victor Andrian-Werburg báró híres könyve, 1848 szellemi mozgalmainak egyik előfutára, az *Österreich und dessen Zukunft (Ausztria és jövője)*.¹⁰¹ Ha Ausz-

⁹⁹ HELFERT, 1853., 53.

¹⁰⁰ CHOWANETZ, 1850., 3–4.

¹⁰¹ Andrian-Werburg, 1843., 16. Andrian-Werburg összbirodalmi patriotizmusáról: HANÁK, 1978., 155. Andrian-Werburg báró és Eötvös személyes megismerkedésének körülményeit Deák Ágnes tárta fel. DEÁK Á., 1997c., 144. ssk.

ria kihasználja erejét, mintaállam lehet Európában. „Német-Ausztria legyen rá méltó, és ne rettenjen vissza feladatának nagysága előtt, mely nem más, mint hogy hű szövetségben egyformán szabad, egyenjogúsított néptörzsekkel, Ausztria különböző népeinek egységes fejlődése által megtestesítse Európa népeinek szellemét, az emberi nem legfenségesebb megjelenését, legtisztább virágzását”.¹⁰² Chowanetz is e mintaállam alapjainak lerakása érdekében értekezik Ausztria küldetéséről: „Egy korábbi munkában¹⁰³ már megmutattuk, hogyan kell véleményünk szerint berendezni valamely államot. Most ugyanezt különösen az osztrák államra akarjuk vonatkoztatni, ahol feltételek és elhivatottság oly mértékben vannak jelen, mint sehol másutt, és ahol először kell alkalmazni az eljárást – a többi érdekében”.¹⁰⁴

Ugyanis Ausztria nagysága nem önmagáért való cél: az erős Ausztriának Európa érdekében is munkálkodnia kell, s pedig hármas missziót kell betöltenie Európában:

1) *Ausztria fennállásának célja az európai erőegyensúly megőrzése.*

„Ausztria fenntartása, egysége és erősödése magasztos és fontos ügye, és ügye kell hogy legyen nemcsak népemnek, hanem egész Európának, sőt az emberiségnek és a kultúrának”: már Palacký 1848. április 11-i lemondólevelében (*Eine Stimme über Österreichs Anschluß an Deutschland [Vélemény Ausztriának Németországhoz való csatlakozásáról]*) olvasható e kitétel¹⁰⁵, melyet a forradalom publicistái megannyiszor elismételnek. Például Carl Möring¹⁰⁶ a Szibilla-könyv első mondatában („Az osztrák államnak mint többnemzetiségű államnak és monarchiának fennmaradása Európa nyugalmanak fenntartásához, a németországi polgári intézmények uralmához és virágzásához, s a kelet civilizálásához történetileg és morálisan egyaránt szüksé-

¹⁰² JORDAN, 1849., 39.

¹⁰³ A *Machiavel für unsere Zeit (Korunk Machiavellije)*, (Aachen, 1850) című írásról van szó.

¹⁰⁴ CHOWANETZ, 1850., 8. A problémához vö. EVANS, 1994., 136. skk.

¹⁰⁵ PALACKÝ, 1874., 151.

¹⁰⁶ Möring publicisztikájának korabeli recepciója: PIPITZ, 1848., 216. skk.

ges”¹⁰⁷), vagy Franz Schuselka *Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Oesterreichs (Német vagy orosz? Ausztria létkérdése)* című 1849-es röpiratában: „Az akarát, hogy »egy szabad, nagy és egységes Ausztria örökkön fennmaradjon« nagyszabású világtörténeti akarát. Természetes, hogy az osztrák uralkodót és tanácsosait, hogy a birodalom több és legfontosabb részei lakosságának túlnyomó részét ez az akarát tölti el. Minden elfogulatlan politikusnak el kell ismernie, hogy ez Európa akarata. Az európai államrendszer számára szükségszerűség ... egy nagy, egységes, szabad Ausztria”.¹⁰⁸

Schuselka iratának címéből már következtetni lehet a birodalom másik nagy feladatára:

2) *Ausztria fennállásának célja az orosz veszély elhárítása.*

Palacký is emlékezteti olvasóit (a frankfurti nemzetgyűlés elnökét és tagjait) „mely hatalom lakja földrészünk egész óriás keleti területét”, s hogy „e hatalom, amely már most kolosszális méretűvé növekedett, saját erejéből minden évtizeddel nagyobb mértékben erősödik és emelkedik, mint az a nyugati országokban végbemegy és végbemehet”¹⁰⁹, bár a pánszláv veszélyre már korábban figyelmeztettek hangok a birodalomban.¹¹⁰ Az orosz terjeszkedés rémével a közép-európai föderációt szorgalmazó demokraták is riogatják a kormányt 1848-ban: „Ha nem akar Bécs az orosz határra kerülni” – olvashatjuk Julius Fröbelnél – „akkor középpontjává kell válnia egy szövetségi államrendszernek, amely a Rajnától a Duna torkolatáig terjed”.¹¹¹ E vélemény néha úgy is megfogalmazódik, hogy nemcsak az orosz, hanem a mindenkori keletről jövő támadások kivédése Ausztria történeti feladata: „Németország szabadságáért és hanyatló kultúrájáért száz csatában ontotta hősi vérért e kis ország [Ausztr-

¹⁰⁷ MÖRING, 1848a., 1.

¹⁰⁸ SCHUSELKA, 1849., 5.

¹⁰⁹ PALACKÝ, 1874., 151.

¹¹⁰ WESSELÉNYI, 1992., SCHUSELKA, 1843. Deák Ágnes Wesselényi-dolgozata (DEÁK Á., 1997a.) az itt tárgyalt kérdéseket részben azonos, de mindenképpen bővebb forrásbázis alapján érinti. A magyaroknak a pánszlávizmustól való (eltűzött) félelmeiről VARGA, 1982., 93–114. idézi: GERGELY, 1995., 6.

¹¹¹ FRÖBEL, 1848b., 12., vö. még FRÖBEL, 1848a., 7–8.

ria], amikor számára a magyarok és mongolok megújult népvándorlása véres sírt készített. Később Ausztria csapott össze a félholdas barbár áradattal”.¹¹²

És végül, harmadsorban:

3) *Ausztria fennállásának célja a Nyugat műveltségének Keletre való terjesztése.*

„Németország és Ausztria képezik a hidat az Északi- és a Földközi-tenger között, a Rajna és a Volga között” – összegez Carl Möring 1848-ban¹¹³, s ennek megfelelően jelöli ki Ausztria terjeszkedésének irányát: „Galíciát és Észak-Itáliát Ausztria soha nem fogja megtartani; ellenben annál nagyobb erővel követheti hivatását, mely Magyarország révén osztályrésze lett, hogy a Duna mentét politikai, gazdasági és katonai tekintetben sajátjává tegye, és a civilizáció áldásait elvigyve a Balkánra”.¹¹⁴

A missziós szerep birodalmon belüli megosztását illetően a vélemények természetesen eltérhetnek. Egyfelől a kultúraközvetítés vállalása gyakran együtt jár Ausztria elsődlegesen német jellegének hangoztatásával: „Ausztria eredetét nézve német” – jelenti ki például Eduard Bauernfeld, majd így folytatja: „Korábbi feladata az volt, hogy harcoljon a barbárok ellen, később pedig az, hogy kiművelje azokat”.¹¹⁵ Másrészt akadtak olyan gondolkodók, akik a Habsburg Birodalom részét képező Magyarország szerepét látták kulcsfontosságúnak e tekintetben. Széchenyi e törekvését Kemény Zsigmond emeli ki a *Még egy szó a forradalom után* lapjain: „Széchenyi hitte, miként nem erőszakos nyelvtérjesztés, de az értelmi felsőség olvasztó és kibékítő, hódító és megnyugtató ereje által nemzetiségünket oly magas tökélyre lehet emelni, hogy valamint az európai polgárosodást magába átveszi, s keleti sajátságai szerint önállólag reprodukálja, szintűgy alkalmassá fog válni közvetítőnek kelet és nyugot közt, alkalmassá szellemével keletre hajtva, nagy európai hivatást tölteni be, mert származása és fajrokonsága az elő-ázsiai népekhez közelebbi bejáratot nyit, mint a többi nyugoti

¹¹² F. K., 1848.

¹¹³ MÖRING, 1848a., 3.

¹¹⁴ MÖRING, 1848d., 13.

¹¹⁵ Idézi: CSÁKY, 1996., 223. és DEÁK Á., 1997a., 22. Deák Ágnes fordítása.

nemzeteké, s mert másfelől, nem lévén a szlávoknak a hatalom miatti természetes vetélytársa, mint a germán elem, erkölcsi befolyása kevesebb féltékenységet, gyűlöletet és ellenhatást fejtend a keleti szláv népességnek ki”.¹¹⁶

A másik fő kérdés, mely az összbirodalmi gondolat tartalmának vizsgálatakor felmerül: államnak és polgárainak viszonya. A birodalmi patriotizmus hiányára az elsők között Carl Möring mutatott rá már többször idézett röpiratában: „A császárságnak 38 millió alattvalója van, de nincs egyetlen politikai értelemben vett polgára, nincs benne egyetlen ember, aki morális vagy történelmi okokból mint osztrák büszke volna, aki tudatában volna önállóságának, örülhetne ezeknek és dicsekedhetne ezekkel”.¹¹⁷ Nemcsak a népre igazak az elmondottak, hanem az állam vezetőire is: „Az osztráknak nincs hazája! Csak az állam mint monarchia fogalmát ismeri, ha a karrierjében a bráminságig eljutott, amelyet azonban *saját magára* alkalmaz. ... Az állam államjogi fogalmáról halvány sejtelme sincs”.¹¹⁸ Olyan szkeptikus osztrák alattvalók nézeteivel szemben fogalmazzák meg e publicisták a birodalmi patriotizmus megteremtésének szükségességét, mint például Josef Mathias Thun gróf, aki *Der Slawismus in Böhmen* (A szlávizmus Csehországban) című, 1845-ben megjelent röpiratában kijelenti, „a népek nem válhatnak világpolgárokká – Isten őrizzen tőle! A világpolgársághoz hasonlóan agyrem az osztrák nemzetiség...”¹¹⁹

Tanulmányomban az eddigiek során ahhoz az összehasonlító módszerhez tartottam magam, melynek értelmében Eötvös szövegeit állítom a tárgyalás középpontjába, s azok megfelelő helyeihez rendeltem hozzá az azokkal rokonítható vagy az azokat kiegészítő más forrásokat annak érdekében, hogy következtetéseket vonhassak le az eötvösi megállapításoknak a kortársak színvonalát meghaladó jellegzetességeire: eredetiségére vagy ala-

¹¹⁶ KEMÉNY, 1982b., 439. Magyarország ezen kitüntetett közvetítő szerepét vallotta például E. G. G. v. Bülow-Cumerow is. Vö. GERGELY, 1995., 2. A kérdéshez lásd még KOSÁRY, 1981., 7–58., DEÁK Á., 1997b., 36.

¹¹⁷ MÖRING, 1848a., 18.

¹¹⁸ I. m., 26.

¹¹⁹ THUN J., 1845., 10.

posságára vonatkozóan. A jelen esetben más a helyzet: az összbirodalmi eszme hagyományának tükrében szemlélem Eötvös erre vonatkozó nézeteit, mivel ez esetben Eötvös gondolatai szinte minden eredetiséget nélkülöznek. Alább tárgyalandó kéziratos műveiben található megállapításai pusztán az osztrák röpiratirodalomban széltében elterjedt vélemények ismétlésének tekintethetők. Meg is maradtak a kéziratok között: a tárgyalt korszakhoz kapcsolódó kiadott művekben nem esik szó róluk, és lenyomatuk is csak igen közvetetten volna kimutatható. Az igazi kérdés ez esetben a recepció csatornáira: az eszméknek az osztrák politikai gondolkodásban való áramlására vonatkozhatna. Azonban az efféle kérdések megválaszolásához nincs eléggé feldolgozva a forrásanyag. A kutatás e tekintetben nem haladta meg Erich Voegelin álláspontját a harmincas évekből, aki először figyelmeztetett arra, hogy „a politikai alaptartalmakról alkotott nézeteinek nagy része nem Eötvös báró személyes kiváltsága. Ha ő vette is a fáradságot, hogy a politikai helyzetet a lehető legszélesebb mértékben elemezze és kutatásait publikálja, akkor is megtaláljuk a kortársaknál ugyanezen nézeteket. Ezek nem egyetlen ember felismerései, hanem egy politikai és államtudományi kultúráéi...”¹²⁰ Részeredmények arra utalnak, hogy még a legfrappánsabban eredetinek tűnő gondolatok is több helyütt bukkanhatnak elő az irodalomban. Ilyen például Palacký lemondólevelének híres Voltaire-parafrázisa, a „Gesamtstaatsidee” egyik leggyakrabban idézett szemléltető szövege: „Kétségtelen, hogy ha az osztrák állam nem létezne oly hosszú idő óta, Európa, sőt valójában az emberiség érdekében állna, hogy erőfeszítéseket tegyünk mielőbbi létrehozására”.¹²¹ Az újabb irodalomban C. A. Macartney és Jiří Kořalka emlékeztet ismét arra, hogy a formula („daß es geschaffen werden sollte, wenn es nicht da wäre”) már 1848. március 28-án olvasható a *Wiener Zeitung*ban Hans Perthaler tiroli jogásznak (a későbbi Johann von Perthaler

¹²⁰ VOEGELIN, 1936., 65. Tágabb kultúrtörténeti összefüggésben vö. CSÁKY, 1995. és CSÁKY, 1996.

¹²¹ Urbán Aladár fordítása. A fordítást átvettem: HERMANN, 1996., 92. Az idézet a lemondólevél német kiadásában: PALACKÝ, 1874., 152.

lovagnak, Schmerling közeli munkatársának) a cikkében, de kapcsolat mutatható ki Carl Möring *Sibyllinische Bücher aus Oestreich (Szibilla-könyvek Ausztriából)* című 1848-as röpiratának első mondatával is.¹²²

2. Három fejezet az első politikai-filozófiai szintézistervből

Az első politikai-filozófiai szintézistervből elkészült három fejezet¹²³ azt jelzi, hogy Eötvös fordulóponthoz érkezett 1848 utáni gondolkodói útján. Mindenekelőtt megváltozik a megcélzott olvasóközönség: a tény, hogy Eötvös *Az 1848iki forradalom történetének* egyik magyar nyelvű fejezetét egy német nyelvű munka töredékébe fordítja le, mutatja, hogy immár nem annyira a magyar, hanem sokkal inkább a birodalmi közvéleményhez kíván fordulni. Bevallotta a birodalom jövőjét tekintő a legfontosabb kérdésnek: „Mindama nagy kérdések között, melyek megoldása a jelent foglalkoztatja, nincs egy sem, mely a jövőre nézve fontosabb volna, mint az, hogy az osztrák birodalom miként alkottassék újjá az utóbbi idők nagy megrázkódtatásai után”.¹²⁴

A kérdés fontosságának bizonyítására ugyanazon érveket sorakoztatja fel, amelyeket a birodalmi publicisztika Ausztria feladatáról hangoztatni szokott: „az osztrák birodalom földrajzi

¹²² MACARTNEY, 1971., 353. és KOŘALKA, 1986., 24. „[A] gondolat »ősatyjának« személyét nem lehet, de talán nem is érdemes meghatározni, mivel általánosan vallott elvet öntött formába.” DEÁK Á., 1997b., 10. További adalékok: uo., 10. sz. j.

¹²³ Kézirata: MOL P 834, 246–255., 281–285., 297–298. ff. Magyar fordítása: EÖTVÖS, 1994a. Németül megjelent: GÁNGÓ, 1994c. A *Három fejezet...* keletkezésének időpontjára és körülményeire vonatkozó adatokat és az azokból levont következtetéseket *Az 1848iki forradalom történetének* keletkezését tárgyaló fejezetben ismertettem, mivel a két szöveg keletkezése szervesen összefügg: ez utóbbi az előbbinek továbbgondolása és részben fordítása.

¹²⁴ EÖTVÖS, 1994a., 160.

fekvése mellett nincs állam Európában, amelynek viszonyaira az állás, melyet e birodalom elfoglal, közvetlen hatást ne gyakorolna. ... Az európai műveltség, továbbá a polgári szabadság határain ... az osztrák birodalom népeinek magasabb feladata van, mint csupán önnön érdekeik igazolása. Ausztriának nagy küldetése van Európában. ... Ausztria nagy feladata lett, hogy a műveltség emelését azoknál a népeknél elősegítse, amelyek erre oly fogékonyak, és azt oly régen nélkülözték, és kizárólag az az állam, amely minden népet magában foglal, amelyből az osztrák birodalom áll, tudná e feladatot megoldani. Ausztriának kell a nyugat szabadságát az északkeletről fenyegető, túlerőben levő hatalom ellen megvédeni. ... Ha Ausztria feladatát meg akarja oldani, *akkor mindenekelőtt erősnek kell lennie*, és ki kendőzhetné el a szomorú igazságot, hogy pillanatnyilag nem az”.¹²⁵ Eötvös e művében szükségszerűségnek fogja fel az osztrák birodalom létét, amelyet még a forradalom előtt Magyarország fejlődésének szempontjából kedvező, de nem elengedhetetlen feltételnek tartott: „Oroszországnak szomszédsága egyrésztől, másiktól saját helyzetünk s a szétfoslási hajlam, mely külön nemzetiségeinkben rejlik, engem meggyőztek, hogy a monarchiának fennállása nem létünk feltétele ugyan, de olyvalami, mit nyugodt kifejlődésünk érdeke igényel...”¹²⁶

Az előzetes megállapítások, melyekből Eötvös kiindul, nem önálló gondolatok. Eredetiségre és a korabeli nézetek elméleti meghaladásának kísérletére vallanak azonban a további szövegrészek. Eötvös arra törekszik, hogy e kétrészesre tervezett munkájában szerves egységbe foglalja a múltat és a jövőt, a múltra vonatkozóan a szokásosnál elmélyültebb történeti rekonstrukcióval, a jövőt illetően tisztább fogalmisággal. IV. Henrik népszövetségi tervének vagy Guizot Római Birodalomról el ejtett megjegyzésének említése a felhalmozott történeti háttéranyag fokozatos aktivizálódására utal.

A fogalmi elemzés felé vezető úton a *Három fejezet...* több szempontból is előre halad. Eötvös túllép *Az 1848iki forradalom*

¹²⁵ I. m., 160–161.

¹²⁶ Eötvös József báró – Széchenyi István grófhhoz, Pest, 1848. február 28., in: EÖTVÖS, 1976., 205–206.

történetének és *A francia forradalom történetének* történetírói módszerein. Ott még tagadja az eszméknek a történésekre gyakorolt hatását, és az oknyomozás helyes útjának a különböző anyagi érdekek szerepének felkutatását, az eseménytörténet adekvát rekonstrukciójának pedig a politikai intézménytörténetet tartja. Ezzel szemben e szövegében már az a felismerés munkál, miszerint „[n]em a birodalom népei közül *néhány*nak az *érzéseiben*, hanem *valamennyinek az eszméiben* kell felismerünk nagy nehézségeink forrását, és ott keresendő helyzetünk veszélye is”.¹²⁷ Jelentős fordulat, még akkor is, ha Eötvös eredményeinek a történelemben uralkodó eszmék fogalmi elemzését illetően csupán mint a törekvést jelző próbálkozásoknak van jelentőségük: az itt leírtakon hamarosan túl fog lépni.

Eötvös „az osztrák birodalomban *uralkodó politikai eszmék felé*” kívánja fordítani figyelmét.¹²⁸ Feltűnik terminusként az elkövetkezendő elemzések központi kategóriáját képező fogalom, az „uralkodó ... eszmék”. Ugyanitt megtaláljuk definícióját is: Eötvös meghatározásának értelmében – s ez politikai írásaiban lényegében mindvégig érvényben marad – az uralkodó eszmék a közvéleménynek, illetve az állam vezetőinek körében általánosan elterjedt axiomatikus érvényű kijelentések, amelyek politikai meggyőződésük értékpreferenciáinak és a gyakorlati politikai döntéseknek a hátterében állnak: „Mivel az emberek szükséglete nem annyira az, hogy *helyes*, sokkal inkább az, hogy *bármilyen* meggyőződésük legyen, és ezért, ha egyszer elhiszik, hogy valamiről meggyőződtek, és nézeteik rendszerét a végkövetkeztetésig felépítették, nehéz, sőt majdnem lehetetlen nekik a kiindulási pont helytelenségét bebizonyítani. Ezért az eszmék már az államok kifejlődése során nagy fontosságúak: mivel politikai szenvedélyek – a legnagyobb felbolydulás ritka pillanatait kivéve – mindig csak a nép viszonylag kis részében munkálnak, amíg bizonyos eszmékre többnyire mint közkincsekre tekintenek, és az a tévedés vagy igazság, amely a magasabban állók esetében politikai rendszernek, illetőleg tudománynak alapját képezi, a

¹²⁷ EÖTVÖS, 1994a., 163.

¹²⁸ Uo. Az én kiemelésem.

tömeg számára politikai meggyőződésének fundamentumát alkotja”¹²⁹

Ennek megfelelően jelöli ki írásának új feladatát: „[S]zilárdan meg vagyok győződve arról, hogy Ausztriában csupán az eszmék és nézetek körül uralkodó zűrzavart kell megszüntetnünk, hogy a bennünket körülvevő bonyodalmak nagy részét megoldjuk”¹³⁰

Eötvös e munkájában felmerül a fogalmi elemzéshez kapcsolódó módszertani kérdések tisztázásának igénye is. A definicionális, nyelvhasználati és szemantikai problémákkal összefüggésben megemlíti Bacont, akinek az *Uralkodó eszmék* első kötetében egész fejezetet fog szentelni: „Már Bacon a maga korában azt a megjegyzést tette a tudományokra, hogy van, miszerint ugyanarra a dologra több szavunk van, de vannak olyan szavak is, melyek mellől hiányoznak a dolgok, melyeket jelölniük kell. A politikában ma is igaz e megállapítás, mivel minden politikatudomány inkább szavakkal, mint a jelölni kívánt fogalmakkal foglalkozik...”¹³¹ Itt váltja fel Eötvös tudományos referenciával a probléma aforisztikus megközelítését, melyet Goethe *Faustjából* vesz át, még a *Reformban*: „...Mefisztó híres tanácsa szerint, »denn eben wo euch die Begriffe fehlen, da steht das Wort am rechten Ort«”¹³²; a kérdés állandó jelenlétére utal, hogy már 1841-ben, *Kelet népe és Pesti Hírlap* című röpiratában megemlíti: „Tökéletlen nyelveinkben a szók száma nem felel meg a fogalmak különbségeinek; évről évre változik sokszor egy szónak értelme”¹³³ A birodalmi közvéleménynek a múltra vonatkozó nézeteit csupán metaforikusan, nemigen eredeti vihar-, betegség-, épület- és földműves-állammetaforákkal írja le.¹³⁴ A me-

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ I. m., 164.

¹³² EÖTVÖS, 1978., I., 370. Magyarul: „[É]ppen hol nincsenek fogalmak, megfelelő szó hamarost akad”. Sárközi György fordítása. Az adatot átvettem Fenyő István jegyzeteiből: EÖTVÖS, 1978., III., 748. Eötvös gondolkodásának aforisztikus sajátosságairól: FENYŐ, 1978., 10. skk.

¹³³ EÖTVÖS, 1978., I. 259.

¹³⁴ Az állammetaforák tipologikus összefoglalása: PEIL, 1983. Az épület-metafora például elterjedt toposz Wielandnál, Adam Müllernél, Sieyès abbénál, illetve a francia forradalom és az 1848-as mozgalmak irodalmában: PEIL, 1983., 628. skk.

taforikus beszéd a későbbiekben is fel-feltűnik majd elméleti írásaiban az érvelés mellett, de itt még *helyette* áll.

A *Három fejezet...* uralkodó eszméi: „szabadság és rend”: „Szabadságot és rendet akarunk mindannyian ..., de hogy e *szabadság és rend* miben álljon, afelől még azok körében is a legkülönfélébb nézetek uralkodnak, akik tisztában kívánnak lenni e fogalmakkal; a legtöbb embernek e két szó látnivalóan nem arra való, hogy fogalmakat jelöljön, hanem csak arra, hogy jelszóul használják őket, amelyről egymást mint valamelyik párthoz tartozót kölcsönösen felismerik. Ahogyan az egyiknek a rend az, *ami korábban volt*, úgy a másiknak a szabadság *az ellentéte annak, ami korábban volt*.”¹³⁵ Már e kísérletben, amely a tartalmi kérdéseket csak elnagyoltan érinti, feltűnik a módszertani kiindulópont, amely a nemzetiségi érzésre való alkalmazása során fog kiemelkedő eredményeket hozni: Eötvös a fogalmakat nem definíciókon, hanem az eleven nyelvhasználaton, a különböző szövegösszefüggéseken keresztül közelíti meg.

A „szabadság és rend” kettős fogalma nem önálló gondolati konstrukció, és nem is 1848 jelszava, hanem régebbi keletű jelenség. E fogalompár (tulajdonképpen: jelszó) előzményei a 18–19. század fordulójára nyúlnak vissza az európai politikai gondolkodásban.¹³⁶ Visszahatás a francia forradalom szabadságfogalmával szemben: az eredeti (konzervatívnak tekinthető) felfogásának értelmében a „rend” a törvényes rendet jelenti. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy Eötvös ebben a jelentésében használja a fogalompárt, és távol áll tőle mind a német *Vormärz* teoretikusainak álláspontja, akik a „rend”-en a restauráció korának fennálló rendjét értik, mind a német hegelianusok dialektikus meghatározása, melynek értelmében „a szabadság a rend tartalma, s ez utóbbi a szabadság formája”.¹³⁷

A fogalompár jelenléte a magyar és az osztrák publicisztikában, sőt magánál Eötvösnél is kimutatható legalább a negyve-

¹³⁵ EÖTVÖS, 1994a., 164.

¹³⁶ BARTH, 1958.

¹³⁷ BRUNNER–CONZE–KOSELLECK, 1972–1988., II., 525. skk. A Moses Hess-idezet: II., 528.

nes évek elejétől, és forradalom utáni továbbélése is bizonyítható volna.¹³⁸ A jellemzőbb előfordulások nyomon követése és bemutatása során egyrészt láthatóvá válik, hogy Eötvös a fogalmiság e fokán még nem törekedett önállóságra: készen, kritika nélkül vette át a korabeli terminológiát. Másfelől Eötvös 1848 előtti és utáni politikai gondolkodásának összekapcsolódására szolgáltat bizonyítékot: a *Három fejezet...*-ben célként kitűzött, pontosabban nem definiált „Freiheit und Ordnung” kifejezés annak a jele, hogy Eötvös e műben a forradalmak utáni kor kérdéseit még jellegzetesen reformkori fogalomkészlet segítségével kísérelte volna meg leírni.

’Szabadság és rend’ a címe például Záborszky Alajos vezércikkének a *Pesti Hirlap* 1841. április 3-ai, 27. számában. A szerző eme „iker sillag”-okról, „e két mennyei adomány”-ról a következőket írja: „Tehát ez uttal is, uraim! a’ *szabadság és rend* kívánatos és bonthatlan szövetségét javasoljuk!! nehogy elválasztva, itt-ott ugysis mutatkozó dultával mélységbe sodorjon. Rend, uraim! tehát városainkban ’s helységeinkben, ezek utcáin, rend az utakon, rend a’ mulatóhelyeken és színházainkban, rend és felelősség a’ törvénykezesekben, pénztárainkban ’s tisztviselőségekben, rend pedig nyomon fenytő rend örökődjék (bor ’s vesztegetés helyett) választásainknál ... Legyen renddel frigyessülve ismét a’ szabadság a’ polgári élet minden ágaiban, szabadság beszédben és írásban!!”¹³⁹

Pulszky Ferenc 1845-ben egy cikkében, amely a *Jelenkorban* jelent meg, szintén együtt említi e két fogalmat. A *Szabadság az ó és új kor fogalma szerint* címet viselő írás bevezető sorai szerint „Vannak szavak, mellyeket politikai discussiókban mindenkij ajkairól penget, s mindenki másképp értelmez, illyen különösen a szabadság ... Ne csodálkozzunk azonban, ha ezen szó fogalma iránt oly különbözők a nézetek, ha azt ez a renddel

¹³⁸ A fogalom párnak a politikai nyelvhasználatban való megrögződésére és későbbi banalizálására jó példa Arany János *Demokrata-nótája* 1867-ből: „Deák Ferenc! megélünk mi / Kend nélkül; / Kívánjuk a szabadságot / Rend nélkül.”

¹³⁹ ZÁBORSZKY Alajos: *Szabadság és rend*, in: SZÉCHENYI, 1925., 176–177.

hozza ellentétbe, midőn amaz a renddel azonosítja...¹⁴⁰ Szabadság és rend viszonyát Pulszky nem részletezi: cikkének további részét – amint az Eötvösnek a *Pesti Hírlapban* azonos címmel megjelent válaszából¹⁴¹ is ismeretes – a címben megadott kérdésnek szenteli.

Eötvös „szabadság” és „rend” fogalmának meghatározásában messzebbre jut. A *Reform* a következőket mondja: „Alkotmányos országban minden célszerű haladás szükséges feltételei: a) jól rendezett törvényhozás ...; b) rend; c) valódi szabadság”. Szabadságon Eötvös elsősorban az egyéni szabadságot érti, amelynek „legfőbb biztosítója a bírói hatóság célszerű elrendezésében fekszik”, a rend pedig a visszaélések és rendbontás nélküli „jól elrendezett közigazgatás” – vagyis a rendi állam vármegyéiben létező állapotok ellentéte. A kettő viszonyáról szólva még hozzáteszi: „Mennyi látszó rendetlenséget találunk Amerika közigazgatásában, s mely nemzet halad oly óriási lépésekkel, mint éppen az, világos tanúságul, hogy minden kifejlődésnek első kelléke a *szabadság*, s oly rend, mely ezt szerfölött megszorítja, inkább nemzetek átkának, mint áldásának nevezhető. ... A szabadságot minden lehető kifejlődés első kellékének tartom én is; azonban, valamint a rendnek egy bizonyos maximuma van, mely a szabadsággal meg nem fér: úgy van egy minimuma is, mely nélkül, én legalább, szabadságot képzelni nem tudok. ... Azon állítás, hogy a szabadság s rend egymást föltételezik, azokhoz tartozik, melyeket elméletben senki nem tagad, gyakorlatban igen sokan ignorálnak”.¹⁴² A sorokat kísérő jegyzet nem politikai, hanem metaforikus-aforisztikus magyarázatát adja az érvelésnek: „Szabadság nélkül nincs kifejlődés, valamint a nap meleg sugarai nélkül a föld terméketlen; de valamint a leghasznosabb növények nem az aequator forró, hanem mérsékeltébb éghajlatokban teremnek, úgy a szabadság is csak ott termékenyít, hol rend által mérsékeltetett.”

¹⁴⁰ PULSZKY, 1845., 229.

¹⁴¹ EÖTVÖS József: *Szabadság az ó- és újkor fogalma szerint*, in: EÖTVÖS, 1978., II., 119–136.

¹⁴² A *Reform* idézett helyei rendre: EÖTVÖS, 1978., I., 379., 400., 388., 392. A gondolatmenet sokat köszönhet Deák Ágnes szíves szóbeli megjegyzéseinek.

3. Müncheni vázlat

A *Müncheni vázlat* datálása és fejlődéstörténeti helyének meghatározása meglehetősen nehéz feladat.¹⁴³ Ez irányú erőfeszítéseim sikertelenségének következménye a szöveg feltűnően szófukar bemutatása, nemcsak a többi Eötvös-írás értelmezéséhez képest, hanem annak fényében is, hogy a *Müncheni vázlat* korábban az *Uralkodó eszmék* szöveggörnyezetéből jóformán az egyetlen ismert kézirat volt.

A vázlat első és második fele jól láthatóan elkülönül egymástól szemléletében és kérdésfeltevésében. Az első tíz pont az elmúlt időszakokkal foglalkozik. Az 1-essel és 2-essel jelzett részek – két rövid kérdés – azokra a fejtegetésekre emlékeztetik az olvasót (s talán a szerzőt is), melyeket *A jogi kérdés* című Eötvös-cikk válaszol meg részletesen az *Allgemeine Zeitung* hasábjain 1848 decemberében: „1 Micsoda viszonyban állt Magyarország tisztán a törvényes szempontot tartva szemünk előtt a birodalom többi részeihez a Marciusi napok előtt? – 2 Mi volt a dolgok való állása, s menyiben felelt meg az ország helyzete a törvény követeléseinek?”¹⁴⁴ A 3–8. számmal jelzett egységek *Az 1848iki forradalom történetének* a reformkori politikai viszonyokra, a bécsi forradalomra és az alkotmányosság problémájára vonatkozó szövegrészeit tartalmazzák átdolgozott formában. A 9. és a 10. részben Eötvös csupán utal bizonyos eseményekre, melyeknek leírását sem itt, sem korábban nem dolgozta ki: „Thronbeszéd. Kossuth állása. Olasz kérdés. Két párt a ministeriumban. Kossuth túlnyomó befolyásának okai”.¹⁴⁵ Ez arra enged következtetni, hogy Eötvös a továbbfejlesztés szándékával kezdett bele *Az 1848iki forradalom történetének* átdolgozásába, ám ebből semmi nem valósult meg. A 10. pont mindössze ennyi: „Lamberg

¹⁴³ Ezzel kapcsolatos álláspontomat korábban már kifejtettem: EÖTVÖS, 1993., 14. skk. A 'Müncheni vázlat' kifejezést Sötér István használta először Eötvös-monográfiájának első kiadásában (SÖTÉR, 1953., 228.), s azóta a szakirodalomban általánosan elterjedt.

¹⁴⁴ EÖTVÖS, 1993., 155.

¹⁴⁵ I. m., 163.

halála, forradalom, a forradalom eredményei”.¹⁴⁶ Eötvös szóhasználatát árulkodó: az első erőszakos tömegjelenet lezajlásától, a törvényes rend első látványos felbomlásától számítja a „forradalom” kitörését. Eötvös ugyanúgy visszaborzad a véres jelenet leírásától, mint *A francia forradalom történetében*: ott a Bastille bevételét, itt Lamberg meggyilkolását képtelen történetírói tollára venni.

A *Müncheni vázlat* második részét, a 11–18. pontokat az irodalom¹⁴⁷ hagyományosan az *Uralkodó eszmék* szövegével hozza összefüggésbe, és e részeket mint annak előzményét említi. E megoldástól nemcsak azért tekintek el, mert nem illeszkedik az értekezés vállalt feladatai közé, hanem azért is, mert nem vagyok róla meggyőződve, hogy a *Müncheni vázlat* és az *Uralkodó eszmék* szövegei közül valóban az előbbi az előzmény. A vázlat e részét elsősorban a birodalom újjáalakítására vonatkozó írásnak tekintem, és e vonatkozásban teszek néhány megjegyzést. E megjegyzések a szerzői szándékot érintik, s a filológiai fejtegetésekhez hasonlóan inkább további kérdéseket tesznek fel, mintsem megoldási javaslatot kínálnának.

Köztudott, hogy Eötvös ezen írásában a birodalom kormányzati központosításával és tartományi–municipális közigazgatási decentralizációjával ért egyet:

„Szükséges tehát hogy a monarchia erős legyen. – S azért
Közös had
financ
küllüggek
kereskedési viszonyok
közlekedés”.¹⁴⁸

„Minden[ütt] hol a concentratio a birodalom fenállására nem elkerülhetetlen szükséges, ott az ne késértessék meg. ... Nem csak provinciális, de municipális szerkezet szükséges”.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ SÓTÉR, 1967., 247. skk., VARDY, 1967., 149., NYÍRI, 1980a., 47. skk. és NYÍRI, 1981., 16. skk., KOSÁRY, 1981., 16. skk., BAKA, 1983a., 247. skk., BÖDY, 1985., 61. skk.

¹⁴⁸ EÖTVÖS, i. m., 170.

¹⁴⁹ I. m., 171.

A *Müncheni vázlat* alapgondolata eszerint valóban az *Ural-kodó eszmék* és a nemzetiségekről írott röpirat végkövetkeztetésével azonos. Amiben a vázlat e művektől eltér, az a szerzői szándék. Eötvös itt nemcsak hogy nem járja végig a végkövetkeztetéshez vezető utat, a történeti vagy fogalmi elemzést, hanem megjegyzései egyenesen arra utalnak, ezekhez e kéziratban nem is a politikai elemző nézőpontjából kiindulva jutott el. Eötvös megjegyzései inkább hasonlítanak a céljának eléréséhez eszközeit válogató taktikázó politikuséra, mint a körültekintően mérlegelő teoretikuséra. A tartományi és önkormányzati szabadság bevezetésének indítékát például nem a tartományok történeti és az egyes emberek természetes jogaiból eredezteti, mint másutt, hanem az alábbi utilitarista megfontolásból: „semmi sem hasznos és célszerű mi felgerjedést okozhatna”.¹⁵⁰

Továbbá Eötvös a *Müncheni vázlatban* nem vizsgálja az összbirodalmi gondolat értékösszetevőinek meglétét vagy hiányát a monarchiában, hanem ezen értékek mielőbbi megteremtésére szólt fel anélkül, hogy ennek módját részletezné:

„...ha valaha itt van a pillanat, hogy abstrahálva ellenszenvainktól, a királytól az utolsoig mindenki ha szükséges áldozatokat hozzon”,¹⁵¹

„...austriának külső helyzetét tekintve a birodalmat úgy kell rendezni, hogy az a külföld irányában erős legyen”;

„...mind azon okokat mellyek a birodalom egyes népeit szétágnatják el kell távolítani.

S a menyiben nem léteznek olly dolgokat teremteni mellyek a szétágnazó népeket öszvetartsák...”¹⁵² A polgároknak az államhoz való viszonyát illetően ugyanilyen kategorikusan fogalmaz: „A birodalmi patriotismusnak még támadni kell”.¹⁵³

Furcsán hangzik ez a sok „kell”, szokatlan e *kézírtos propaganda* annak az Eötvösnek az írásában, aki ettől eltekintve az emigráció során mindvégig megőrzi tárgyilagosságát, és a többé-kevésbé független politikai elemző beszédhelyzetét foglalja el.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ I. m., 164.

¹⁵² I. m., 170.

¹⁵³ I. m., 171.

Még meglepőbb akkor, ha tudjuk: van Eötvösnek olyan írása, amelyben kimerítő alaposággal mutatja be mindazokat a szinte leküzdhetetlen nehézségeket, amelyek útjában állnak a birodalom népei közeledésének, az önállóságra törekvő nemzetiségek összetartásának és a birodalmi hazafiság megteremtésének, vagyis mindannak, aminek érdekében a *Müncheni vázlatban* mozgósítana. Ez az írás 1850-ben megjelent röpirata *Ausztria nemzeti-ségeinek egyenjogúsításáról*.

VIII. RÖPIRAT AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYENJOGÚSÍTÁSÁRÓL

1. Előzetes megjegyzések

A röpirat címének mindhárom szavával kapcsolatban értelmező megjegyzések előrebocsátását érzem szükségesnek, mielőtt újra és újra leírom őket. „Ausztria”-n – Eötvösnek a korábbi, az V. és VI. fejezetben tárgyalt szövegeihez képest változó szóhasználatának megfelelően – mindig az összállamot értem.

A „nemzetiség” szó használatát is a történeti szövegek terminológiájával való szinkronia igénye indokolja. Meg kell említeni, hogy e szó a korban még nem „az államalkotó nemzettel együtt élő kisebbség” jelentésben használatos. Az osztrák szóhasználat bizonyos értelemben a német analógiát követi, amelynek értelmében a „Volksstamm” (néptörzs) az egyes tartományokon belül élő népeket jelenti. Mind az úgynevezett pillersdorfi, mind az oktrojált olmützi alkotmány ebben az értelemben beszél Ausztria „néptörzsei”-ről (Volksstämme), melyek biztosítani kívánt sajátosságainak, történeti és kulturális értékeinek összessége a nemzetiség.¹⁵⁴ (Osztrák nemzet fogalmáról a korban természetesen nem beszélhetünk.¹⁵⁵) A korszak politikai nyelvét elemző Gerald Stourzh is arra a következtetésre jut, hogy a „nép” egyfelől nyelvi-etnikai-kulturális egységet jelöl – ilyen értelemben szinonimája a „nemzetiség”, míg másfelől „államnemzet” értelemben használatos.¹⁵⁶

¹⁵⁴ BERNATZIK, 1906., 75., 107.

¹⁵⁵ A gondolatmenet Gergely Andrásé. Szíves szóbeli közlését köszönöm.

¹⁵⁶ STOURZH, 1985., 23. skk.

Az 1848. év szülöttét, a „Gleichberechtigung” terminust¹⁵⁷ a szövegösszefüggésnek megfelelően fordítom „egyenjogúság”-nak vagy „egyenjogúsítás”-nak. A német szó ugyanis nemcsak az egyenlő jogállás tényét, hanem az egyenlő jogok megadásának politikai aktusát is jelenti. A szövegből nyert konkrét, továbbá a korra vonatkozó általánosabb történelmi ismereteinket a nyelv-érzék megtámogatására előhíván nyilvánvalóvá válik, hogy Eötvös nem csak, vagy nem annyira az egyenjogúság tényéről ír röpiratában, hanem, ellenkezőleg, sokkal inkább az egyenjogúsítás még be nem teljesedett folyamatának módjairól és korlátairól értekezik. Az Eötvös által másutt használt magyar (tükör)fordítás a cselekvő igeképzőt szintén tartalmazza: „a hiresé vált hasonfeljogositás (Gleichberechtigung)”.¹⁵⁸

Az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról (Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich)* írott német nyelvű röpirat (a továbbiakban: *Egyenjogúsítás...*) kézirata ismeretlen. Szerzőségét Eötvös az 1851. évi második kiadás címlapján vállalta el. Tárgyából egyértelműen kiviláglik, hogy Eötvös megírásához 1849. március 4-e, az oktrojált birodalmi alkotmány kibocsátása után fogott hozzá. A VII. számú Eötvös-noteszben 1849. május-júniusi kelettel, ill. ekkor keltezett más feljegyzések tőszomszédságában maradtak fenn az *Egyenjogúsítás...* közvetlen előzményeinek tekinthető töredékek. „A babiloniai torony építése félbeszakadt a nyelvek öszvevararása által, az Ausztriai birodalomban ezen öszvevararás után fognak hozzá az építéshez”¹⁵⁹ – ez az első odafordulás a noteszben az osztrák birodalom nemzetiségi problémái felé, jól mutatván, hogy az alapgondolat – Eötvös észjárására jellemző módon – ezúttal is aforisztikus megfogalmazásban bukkan fel. Ugyanitt olvasható, mégpedig magyarul, a feljegyzés az egyes népek jellemző önel-

¹⁵⁷ Első előfordulásait összegyűjtötte, és a szóhasználatot elemzi STOURZH, 1985., 18. skk.

¹⁵⁸ Eötvös, 1993., 63. Korabeli terminológiai párhuzam: SOMSSICH, 1850., 77. Az „egyenjogúsítás” mint fordítási javaslat általam ismert egyetlen irodalmi előzménye: LÁNG, 1913., 646.

¹⁵⁹ MTA Kt. K 780/VII. 1. (Eötvös oldalszámozása.) és EÖTVÖS, 1977., 134. A mondatot Eötvös áthúzta, ami a noteszokban azt jelenti: „felhasználva”.

nevezéseiről, melyet az I. fejezetbe emel majd át, ill. 1849. június 3-i kelettel készít emlékeztető feljegyzést a magyarokkal szembeni ellenséges közhangulatról. Ez, amint arról ugyancsak részletesen szó lesz, a 7. fejezet érvelésének kiindulópontjává válik.

A röpirat Ferenczi Zoltán Eötvös-életrajza szerint¹⁶⁰ 1850. március 12-én „már kapható volt”. A megállapítás feltehetően azon a szöveggözlésen alapul, amely a röpiratból a *Pester Morgenblatt* aznapi számának tárcarovatában megjelent, s amely lábjegyzetben már megadja az impresszumot: „Pesth, C. A. Hartlebens Verlag”¹⁶¹

Az *Egyenjogúsítás...* Eötvösnek egyik legtöbbre tartott politikai írása.¹⁶² Korát körülbelül tíz évvel előzte meg. Az új abszo-

¹⁶⁰ FERENCZI, 1903., 177.

¹⁶¹ *Pester Morgenblatt*, 1850, No. 33. (Dinstag [így!], den 12. März), 131. Ferenczi adatát nem cáfolja Csengery Antal levele bátyjának, melyben szó van a megjelent könyvről. (Csengery Antal – bátyjának [Csengery Imrénnek], Pest, 1850. április 30., in: CSENGERY, 1828., 420. Nem volt titok, ki rejtőzik az első kiadás címlapján feltüntetett „N. N.” szignó mögött. Csengery magától értetődően beszél Eötvös szerzőségéről, és az *Egyenjogúsítás...*-t olvasó Franz Hartig is tudja 1850 májusában, hogy „az exminiszter Eötvös” írta. (Franz Hartig gróf – Clemens-Lothar Metternich-Winneburg hercegnek, Bécs, 1850. május 29., in: HARTIG, 1923., 62.) Az *Egyenjogúsítás...*-nak német nyelven három kiadása van. Az 1851-es és az 1871-es kiadás csak a címlapban és a tartalomjegyzékben tér el az elsőtől: a betűforma, a tördelés és a sajtóhibák mindháromban azonosak. (Vö. FERENCZI, 1903., 174. 1. sz. j.)

¹⁶² A nacionalizmus irodalmából az itt tárgyalt kérdésekhez általában vö.: ALTER, 1985., BERLIN, 1990., DAVIS, 1967., DEUTSCH, 1953. és 1972., GELLNER, 1983., HOBBSAWM, 1990., HROCH, 1985., KEDOURIE, 1961., KEMILÄINEN, 1964., KOHN, 1946. és 1948., KOPPELMANN, 1956., LEMBERG, 1934., 1950. és 1964., MEINECKE, 1908., MINOGUE, 1967., PIROTTE, 1982., PREISWERK-PERROT, 1975., SCHIEDER, 1991., SHAFER, 1955., SMITH, 1995., SURATTEAU, 1972., WEILER-MANN, 1966., WITTRAM, 1945. Az osztrák birodalom nemzetiiségi kérdéséhez korabeli szövegek: BEIDTEL C., 1848b., CZOERNIG, 1855–1857. és 1861., HELFERT, 1851., WILDNER-MAITHSTEIN, 1849.; feldolgozások: AUERBACH, 1898., BAUER O., 1924., BURIAN, 1962., DEÁK Á., 1997b., FISCHER, 1902. és 1910., FRANZEL, 1958., FROMMELT, 1963., HANTSCH, 1953., HUGELMANN, 1934., KANN, 1964., LADES, 1941., MOMMSEN, 1963., PREDAROVICH, 1962., STEINACKER, 1934., SUGAR, 1967., ZWITTER, 1960.; 1848/49-re különösen: BABNIK, 1995., PRINZ, 1968., STOURZH, 1987. A cseh korona tartományaira: BAERN-

lutizmus érájának elmúltával, az 1860-as évek elején kezdenek el sorjázni azok a röpiratok és tanulmányok, melyek visszakanyarodnak az Eötvös föltette alapvető kérdésekhez. Lord Actont is ez idő tájt kezdi foglalkoztatni a nemzetiségi kérdés, s ismerkedik meg Eötvös műveivel.¹⁶³ Magyarországon legnagyobb tisztelője Jászi Oszkár volt, aki 1907-ben *Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez* című írásában „büszke örömmel” (s némi túlzással) arra emlékezteti az olvasót, hogy „a nemzetiségi kérdés első fázisának ... legmélyebb, legeredetibb és legragyogóbb teoretikusa a mi Eötvös Józsefünk volt, akinek idevonatkozó könyve [az *Egyenjogúsítás...*] még ma is – és pedig világszerte! – standard-munka maradt”.¹⁶⁴ A röpirat általános méltánylásra azonban az 1920 utáni Ausztriában lelt. A művet az egyes szerzők más és más szempontból értékelik nagyra: a nemzetiségi kérdés egyik első, elfogulatlan teoretikus írásaként¹⁶⁵, a március 4-i alkotmány legélesebb kritikájaként, az osztrák birodalom újjászervezésére (Neugestaltung) adott figyelemre méltó javaslatként¹⁶⁶, a föderatív gondolat egyik reprezentáns képviselőjeként¹⁶⁷, illetve a nemzetiségi kérdés első átfogó, komplex vizsgálá-

REITER, 1910., BOSL, 1968., BRADLEY, 1984., ČERVINKA, 1965., KAZBUNDA, 1929. A délszláv népekhez: BAUER E., 1942., BEHSCHNITT, 1980., SALVI, 1971., VUCINICH, 1975., WERNI, 1981. A magyar korona országaihoz és az azokban élő nem magyar népekhez: ARATÓ, 1960., 1964., 1975. és 1983., BALÁZS, 1960. BARTA, 1960., GOGOLÁK, 1980., KATUS, 1960., KEMÉNY G., 1947., STEINACKER, 1963., VARGA, 1960.; 1848/49-hez különösen: SPIRA, 1980. Az olasz kérdéshez: GREENFIELD, 1967. A románokról: BAHNER, 1967., JANCSÓ, 1896–1899., POPOVICI, 1892. A ruténekről: KOZIK, 1986. A szászokról: GÖLLNER, 1967. és 1988., SÁRKÖZI, 1974. A szlávokról korabeli szöveg: BEIDTEL C., 1848c.; feldolgozás: CZÖVEK, 1995., FISCHEL, 1919., GOGOLÁK, 1940., HROCH, 1968. A szlovákokról: BROCK 1976., GOGOLÁK, 1969. és 1972. Az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány értékeléséhez: SCHLITZER, 1920., SASHEGYI, 1968.

¹⁶³ Vö. többek között KÁROLYI E., 1860.; PISLING, 1861.; RÖSSLER, 1860., zur Lösung, 1861. Eötvösről és Lord Actonról: DEÁK Á., 1994.

¹⁶⁴ JÁSZI, 1973b., 416.

¹⁶⁵ REDLICH, 1920–1926., I., 548. és HÄUSLER, 1995., 243.

¹⁶⁶ REDLICH, 1920–1926., I., 553. és STOURZH, 1989., 224.

¹⁶⁷ CSÁKY, 1996., 214.

lataként.¹⁶⁸ Részletes elemzésem során e tudománytörténeti szövegösszefüggésekből fogok kiindulni. A hagyományosan vizsgált szempontokat igyekszem a szerkezethez és a vonatkozó szövegrészekhez kapcsolódva jobban megvilágítani, másfelől felhívom a figyelmet a röpirat eddig kevésbé szem előtt levő tartalmi vonatkozásaira is.

2. Bevezetés. A történeti nézőpont

Az Egyenjogúsítás... bevezetőjének érvelése a szerző önnön helyzetmeghatározásának (az elfogulatlan politikai elemző nézőpontjának) helyességét van hivatva alátámasztani: „Nem pártbrosúrát akartam írni – összegez a Bevezetés végén Eötvös –, s ez ... csak úgy lehetséges, ha az ember magát a legtárgyilagosabb szemléletre kényszeríti”.¹⁶⁹ A tárgyilagos szemlélet alapvető előfeltétele a távlat; feltehetően e követelményből adódik ama „ideiglenes” meggyőződés a nemzeti eszme jelentőségéről, amelyen azután a későbbiekben túllép, nevezetesen: kora nemzetiségi mozgalmainak a nyugati civilizáció ezeréves folyamatába való beágyazásával a nemzeti érzés efemer jellegére mutat rá. A nacionalizmus lehetséges jövőbeni eltűnésére azonban nem magának a nacionalizmusnak mibenlétéből következtet, hanem a történeti-politikai struktúrák végességének tapasztalatából. Ez

¹⁶⁸ KANN, 1957., 132. Szövegelemzések: REDLICH, 1920–1926., I., 553. skk., VÖGELIN, 1936., 55. skk., RADVÁNSZKY, 1959., 18–19., JONES, 1966., 203–204., WEBER, 1966., 88–89., FENYŐ, 1978., 47–52., BAKA, 1983a. és 1983b., HASELSTEINER, 1984., 124–125., SCHLETT, 1987., 160. skk., STOURZH, 1989., 222. skk., DEÁK Á., 1990a., 17. skk., 1990b. és 1994., GALÁNTAI, 1996., 28. skk., TAMÁS, 1998., 30. sk. *Az Egyenjogúsítás...* nak a magyarországi irodalomban való leértékelődése (FERENCZI, 1903., 177–178., VOINOVICH, 1904., 73–74., SÓTÉR, 1966., 278., SZABAD, 1971., 665–666.) okait elemzi, és a szemléletváltozás szükségességére felhívja a figyelmet DEÁK Á., 1990a., 188. skk., GALÁNTAI, 1996., 30.

¹⁶⁹ EÖTVÖS, 1850., 14.

áll a háttérben az illúzióknak, melynek Eötvös átadja magát akkor, midőn korát a nacionalizmus hanyatlása korának láttatja („a nemzetként való elismertetés érdekében kifejtett nyomás ... nem ... egyéb, mint egy kialvó fény utolsó fellobbanása, görcsös kapaszkodás a legnyomorultabb tárgyba, melynek segítségével a fuldokló menekülni próbál, éppen mivel kicsúszni érzi a talajt a lába alól”¹⁷⁰). A röpirat legelső mondata ennek megfelelően beszél a nemzetiség eszméjének „ismételt” előtérbe kerüléséről.¹⁷¹ A nemzetiségi eszme történeti előzményeként felhozott példái (az antik polgárjog, a középkori regionális tudat stb.) persze nem adhatnak magyarázatot az Eötvös feltette kérdésekre, melyek annak idő- és népszerűségére, illetve lehetséges következményeire vonatkoznak. Nem is veszi őket figyelembe a válaszok megfogalmazása közben. A következményeket firtató kérdés („Milyen befolyást gyakorol e fogalom jelenlegi viszonyaink alakulására?”¹⁷²) a bevezetőben kérdés is marad, hiszen erre maga az egész röpirat válaszol. A „Hogyan történhetett, hogy épp most akaszkodik mindenki ilyen erővel e fogalomba?” kérdésre itt adott felelete értelmében a nacionalizmus visszahatás a 18. század egységesítő kulturális-civilizációs jelenségeire, amikor is „[v]alamennyi udvarban, ahonnan a kor valódi és álműveltségének egy része kiindult, azon fáradoztak, hogy elsajátítsanak bizonyos általános formákat, melyeket XIV. Lajostól tanultak el”.¹⁷³ Akkor „az ember arra volt büszke, hogy tizenhat őse van, saját címerpajzsa és saját színei, ... ma pedig a haza címerére, színeire és népe történelmére”.¹⁷⁴ Eötvös a nacionalizmus kialakulását ekképpen – e fejezetben legalábbis – az egymást folytonosan váltó ellentétek egyszerű történeti sémájával indokolja. Szemléltetésképpen a 18. század történelméből felszínre jelenséget emel ki, a kozmopolita udvari kultúrát, annak ellenére, hogy másutt (pl. *Pauperizmus* című tanulmányában) jó szemmel veszi észre a század örökségének lényegesebb eleme-

¹⁷⁰ I. m., 11.

¹⁷¹ I. m., 3.

¹⁷² I. m., 11.

¹⁷³ I. m., 12.

¹⁷⁴ I. m., 13.

it, a szabadság és egyenlőség kultuszát, a vallásos érület meggyengülését és a hagyományos közösségi keretek felbomlását. E helyütt *mulasztja el* Eötvös – pedig az ismeretei megvoltak hozzá –, hogy a korban uralkodó organikus (a modern irodalomban¹⁷⁵ „perennialistá”-nak nevezett) nemzetfelfogást egy tudománytörténetileg teljesen új, később modernistának elkeresztelt szemlélettel váltsa fel, amely tipológiájának megalapozásakor elsősorban a felvilágosodás eszméinek és a gazdasági *laissez-faire*-nek társadalmi következményeire tekint.¹⁷⁶ E mulasztás azért érdekes, mert röpiratában Eötvös – amint arról rövidesen szó lesz – két lappal később magától értetődően az olvasó elé tárja a modernista nemzetfelfogás alapvető felismerését a nacionalizmus versenyszellemű és kirekesztő jellegéről.

A nemzeti érzés állítólagos korai formáinak történeti elemzése során Eötvös mindazonáltal tesz két megállapítást, amely a röpirat egész szövegében érvényben marad. Eötvös egyrészt a harmadik bekezdésben előrebocsátja, hogy „a *faji különbség* ... minden jelentőségét elvesztette”, „s egész Európát, de főleg azt a részét, ahol a nemzetiség eszméjéért a leghevesebben küzdenek – kevert fajok lakják”.¹⁷⁷ Ezzel nem kevesebbet mond ki, mint azt, hogy a nemzetiségi kérdést kizárólag *jogi* – bár egyelőre nem világos, természeti avagy történeti jogi – problémának tekinti. Annak előfeltételezésével, hogy Ausztriát – „ahol a nemzetiség eszméjéért a leghevesebben küzdenek” – „kevert fajok lakják”, elutasítja annak a létjogosultságát, hogy a birodalom népeit alkotó egyes emberek tipikus külső és belső jellemvonásaiból következtetéseket lehessen levonni a népek életképességére avagy esetleges igényeire. Igaz, hogy a rasszista megfontolásoknak csak Darwin fellépte után lesz nagyobb kelete Ausztriában¹⁷⁸, de az ötvenes évek elején csak a franciaországi irodalomban kellett tájékozódnia annak, aki arról akart olvasni (Arthur de Gobineau-nál: *Essai sur l'origine et l'inégalité des*

¹⁷⁵ SMITH, 1995.

¹⁷⁶ DEUTSCH, 1953. és 1972.

¹⁷⁷ EÖTVÖS, i. m., 3–4.

¹⁷⁸ FRÖBEL, 1861–1864., II., 87–109., GUMPLOWICZ, 1875. Gumpłowiczról: NYÍRI, 1980b., 66–76.

races humaines [Értekezés az emberi fajok eredetéről és egyenlőtlenségéről]), hogy Európa legszebb és legintelligensebb emberei az olaszok, akiktől e tekintetekben legtávolabb a szlávok helyezkednek el: „Az olaszok szebbek, mint a németek és a svájciak, és szebbek, mint a franciák és a spanyolok. Még az angolok is szebb testi vonásokkal rendelkeznek, mint a szláv népek”.¹⁷⁹

Másik fontos megállapítása a nyelvnek a nemzeti eszmében betöltött kulcsszerepét, illetve nyelv és nemzetiség viszonyát érinti: „Azonban a nyelv maga még nem a nemzetiség. Eszköz a nemzetiség fenntartására: elkülöníti az egyik népet a másiktól, és lehetővé teszi egy bizonyos szinten az önálló fejlődést. A nemzetiség lényege azonban nem a nyelv, hanem éppen ez az önálló fejlődés...”¹⁸⁰ Lényegbevágó meglátás ez a nemzetiség komplex, nyelvi, kulturális és politikai aspirációkat magában foglaló mivoltáról még akkor is, ha utána a gondolatmenet a mélységből ismét a felszínre emelkedik, és az európai kultúra nemzetek feletti, homogenizáló jelenségeinek tárgyalása felé tér el: „Sandéihoz hasonló regényeket találunk német és szláv nyelveken, Byron világfájdalma a népek közkincsévé vált”¹⁸¹ stb.

¹⁷⁹ GOBINEAU, 1853–1855., I., 257.) Nacionalizmus és faji fikció viszonyáról bővebben: KEMILÄINEN, 1964., 131–137.

¹⁸⁰ EÖTVÖS, i. m., 7. Szécsen Antal gróf fogja majd e nézetet visszhangozni: SZÉCSEN, 1851., 70.

¹⁸¹ EÖTVÖS, i. m., 8.

3. I. fejezet.

Túllépés a herderi, organikus nemzetszemléleten: felismerés a nemzetiség kirekesztő jellegéről

Az irodalom korábbi megállapításait mintegy összegezve Wolfgang Häusler utalt legutóbb arra, hogy „[a] »nemzetiségek egyenjogúsításának« gondolata – amely bizonyos értelemben a sajátos osztrák hozzájárulás a polgári-demokratikus forradalom eszmétörténetéhez – a későbbiekben a legokosabb és legkritikusabb szövszólóját találta meg a magyar reformpolitikus Eötvös Józsefben, aki, mentesen a »népek tavasza« ködösítő és ezáltal a helyzetet kiélező illúzióitól, felismerte és nevével nevezte a nacionalizmus hajtóerőit”.¹⁸² Kézenfekvő a kérdés: mi volt e „ködösítő” illúzió, hogyan fordult el ettől Eötvös, és hogyan jutott el a nacionalizmus igazi mozgatóerőinek felfedezéséig?

Eötvös erre vonatkozó elmékedéseinek összefoglalása a nemzetiségi törekvések okának és céljának híres meghatározása, amely e röpiratban olvasható (s amelyhez Eötvös nem tartotta magát a későbbiekben, de ez a tárgyalt korszakon túlmutat). Eötvös nem a nemzetiség fogalmát definiálja, hanem a nemzetiségi mozgalmak okainak és céljának vizsgálatából indul ki. Sőt, a fogalmi meghatározástól eltekint, és csupán a szóhasználat körüli zűrzavart veszi tudomásul: „Mindenütt e szó visszhangzik: »nemzetiség«, de mindenki mást akar érteni rajta. Minden nemzetiség követeli a jogait, de senki sincs vele tisztában, mik is legyenek e jogok tulajdonképpen”.¹⁸³ Eötvös messze meghaladja Franz Schuselka megoldását, (aki csak bocsánatkérően eltekint a nemzetiség „iskolás definíció”-jának megadásától¹⁸⁴), és a modern eszmétörténet-írás álláspontját előlegezi meg, mely szerint az eszméknek „változatlan”, „lényegi” jelentése megragadhatatlan: csak a nyelvhasználat különböző aspektusainak

¹⁸² HÄUSLER, 1995., 243.

¹⁸³ EÖTVÖS, i. m., 16–17.

¹⁸⁴ SCHUSELKA, 1844., 37., j.

vizsgálatára van lehetőség.¹⁸⁵ Az eötvösi felismerés jelentőségéből és a levont következtetések úttörő jellegéből mit sem von le az a tény, hogy Eötvös formulájához igen közel álló előzményeket, akár jóval korábbról is, feltártak a nacionalizmuskutatók. Johann Georg Zimmermann már 1768-ban megállapította *Vom Nationalstolz. Über die Herkunft der Vorurtheile gegenüber anderen Menschen und anderen Völkern* (A nemzeti büszkeségről. A más emberekkel és népekkel szembeni előítéletek eredetéről) című munkájában: „Minden nemzet orrán az önszeretet páspazeme ül. ... Minden nemzet kiváltképpen elégedett magamagával, és minden más emberi társadalmat ... hitványabb teremtményeknek tekint”.¹⁸⁶

A nemzetiségi törekvések okának és céljának meghatározása az *Egyenjogúsítás...* első fejezetében a következőképpen hangzik:

„Valamennyinek közös alapja és közös célja van.

Minden nemzeti érzés alapja az a meggyőződés, hogy előny bizonyos néphez tartozni, mert felülmúlja lelki vagy erkölcsi tulajdonságaiban a többi. Ezekről a kiválóbb képességekről vagy a múlt tesz tanúbizonyságot, vagy a jövőnek kell azokat érvényre juttatni.

A cél: maradéktalanul érvényt szerezni a nép kiválóbb képességeinek. Ezért mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy a népben szunnyadó erők kifejlődjenek, hogy azután az biztosítsa egy népnek az őt megillető uralmat más népek fölött.

Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás.”¹⁸⁷

E megállapítások jelentőségét mutatja, hogy Eötvös nézetei a nacionalizmus monopolisztikus sajátosságáról máig egyik eleven és érvényes irányt képezik a nacionalizmuskutatásnak. Karl Deutsch is arra a következtetésre jut klasszikus munkájában (*Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* [Nacionalizmus és társadalmi kom-

¹⁸⁵ SKINNER, 1969., 37–38.

¹⁸⁶ Idézi: HÖPKEN, 1998., 7.

¹⁸⁷ EÖTVÖS, i. m., 17.

munikáció: a nemzetiség alapjainak vizsgálatához]), hogy „az industrializmus térhódítása és a modern piacgazdaság ... a sikeres csoportosulásokért gazdasági és lélektani jutalmat kínál a túlfeszített és bizonytalan egyénnek – férfiaknak és nőknek, akiket gyökértelessé tett a társadalmi és technológiai csere, és akik ki vannak téve a gazdasági verseny kockázatának. ... Versenyszellemű gazdaságban vagy kultúrában a nemzetiség nem egyéb, mint a kiváltság burkolt követelése. A csoportpreferenciát és a csoport különlegességét hangsúlyozza, és így távol tart minden kívülálló versenytársat”. Deutsch nézeteit osztja a hazai irodalomban Nyíri Kristóf, amikor a modern nacionalizmus jellemzőire kitér: „A nacionalizmus, vagyis a nemzetállam megteremtésének ideológiája és mozgalma, alapvetően eszköz a monopolisztikus verseny előmozdítására a modernizáció korában”.¹⁸⁸

Eötvös gondolkodásában azonban, amint arról már szó esett, nem tudatosult az összefüggés nemzetiség és modern ipari társadalom között. Más úton kellett tehát eljutnia a felismeréshez. Erre vonatkozó megoldási javaslatom kimunkálása során a következőképpen fogok eljárni. Először 1848-as szövegeken keresztül bemutatom a nemzetiségeket az emberi organizmus mintájára elképzelő felfogást, valamint azt, hogy e felfogásból kiindulva miként követelik a birodalom népei egyenlő jogukat az ember eredendő jogait tanító természetjogi érvelés analógiája alapján. Utána – Wolfgang Häusler szóhasználatával élve – azon illúziók egyikét veszem szemügyre, amely 1848 tavaszán a birodalom népeit elfogta. Azt a széles körben elterjedt meggyőződést, miszerint a nagyszabású történeti előzménynek, a francia forradalomnak a mintájára az 1848-as forradalom az osztrák birodalom népei számára is a szabadság, egyenlőség és testvériség korát hozza el. Ezt követően arra kérdezek rá, miképpen foglalja magában és fejezi ki „Szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszava 1848 nemzetiségi követeléseit. Végezetül az elmondottak alapján újra megvizsgálom a kérdéses eötvösi megállapításokat.

Az újabb szakirodalom (mindenekelőtt Holm Sundhaussen munkájára és a Brunner–Conze–Koselleck-féle német fogalom-

¹⁸⁸ NYÍRI, 1995., 26.; a Deutsch-idézet: uo.

történeti szótár „Volk” címszavára gondolok¹⁸⁹), feltárta már Johann Gottfried Herdernek a „nép” fogalmának értelmezésében végrehajtott nagyhatású fordulatát. Herder felfogása, amely az egyes népek nyelvi-etnikai jellemzőit hangsúlyozza, a többnemzetiségű osztrák birodalom szláv népeinek a nemzeti felemelkedésre, végső soron az organikus nemzetállam megteremtésére aspiráló mozgalmaira felszabadító befolyást gyakorolt.¹⁹⁰ A nemzetiségi mozgalmaknak a természetjogra hivatkozó elméleti megalapozása ugyanabban a tartományban történt meg, amely az egész egyenjogúsítási mozgalom elindítójának tekinthető: Csehországban. A herderi gondolatok 1848 mozgalmaira gyakorolt hatását nem Palackýnak, Safáriknak vagy Jan Kollárnak az irodalom által behatóan vizsgált klasszikus szövegein keresztül szemléltetem, hanem a történeti pillanat szövegösszefüggéséhez kötötten, azon cseh publicisták írásain keresztül, akik Herder organikus népszemléletét 1848 mozgalmas évében a nemzetiségi követelésekhez alkalmazva aktualizálták. Ezen összefüggésben az *Egyenjogúsítás...* közvetett Herder-kritika: Eötvös mintegy az osztrák birodalmi értelmiség reprezentánsaként lép elének, amely tudvalevőleg egészében véve „[e]lutasította Herder romantikus nemzetkoncepcióját”.¹⁹¹

A jelenség vizsgálata ezért mindenképpen a Vencel-korona tartományainak irodalmán keresztül indokolt, jóllehet hasonló meggyőződésre a monarchia más nemzetiségű szerzői is eljutottak. Az osztrák-német republikánus Julius Fröbel például már 1848 előtt is amellelt érvelt, hogy „[a] nemzetiség: a nép jelleme és öntudata: – egy nép megkülönböztető sajátosságai, és annak tudata”¹⁹², de a vonulat egészen Gumplowiczig nyomon követhető.¹⁹³ A csehországi röpirat- és hírlapirodalom egyes jellemző darabjainak bemutatása azért is ajánlatos, mert az aktuálpolitikai adatokkal rendkívül fukarul bánó Eötvös *Az 1848-iki for-*

¹⁸⁹ SUNDHAUSSEN, 1973.

¹⁹⁰ I. m., 48. skk.

¹⁹¹ HANÁK, 1978., 153. Köszönöm S. Varga Pálnak, hogy a problémára felhívta a figyelmemet.

¹⁹² FRÖBEL, 1847., I., 240. Fröbelről: DEUERLEIN, 1972., 110–115.

¹⁹³ GUMPLOWICZ, 1879., 194. skk.

radalom történetében maga utal arra, hogy figyelemmel kísérte ennek az irodalomnak a fejleményeit: „[v]égre mind ezen okoknál [magyar elnyomás, horvát irodalom és költészet, pánszláv és vallásos propaganda] hatalmasabban hatott [ti. a nemzetiségi mozgalmakra], a kornak szelleme melyly újabb időben mindenütt az egyes nemzetiségek kifejlésztésében nyilatkozott..., s csehországban egy új irodalmat teremtett”.¹⁹⁴

A csehországi irodalomban a nép organikus felfogásának legismertebb és legtekintélyesebb híve kétségkívül František Palacký. Palacký megnyilatkozásait, miszerint „[a] népek joga igazi természeti jog”¹⁹⁵, s „[a] nemzetiségek egyenjogúságának elve éppoly régi, mint a tanítás a természetjogról: mindkettőnek forrása azon legfőbb elv, melyből az erkölcs és a jog ered, nevezetesen a parancs, amely mélyen bele van vésve minden emberi szívbe: »Amit magadnak nem kívánsz, ne tedd másokkal«”¹⁹⁶, számtalanszor idézte már az irodalom e vonatkozásban. Ezért fejtegetéseim során – egyben a gondolat elterjedtségére is példákat adva – a csehországi irodalom kevésbé ismert szerzőire lesek több tekintettel.

„A nép – írja egy Buquoy nevű publicista a *Constitutionelle Prager Zeitung*ban 1848 márciusában – a legmagasabb ismert megnyilvánulása a szerves életnek földi árnyékvilágunkban; a nép uralja, minden fizikai és erkölcsi megnyilvánulásával egyetemben, a természet életében a legmagasabb helyet, a természeti élet kulminációs pontja, ezért csak elvont fiziológiai értelemben, csak e legmagasabb értelemben tudományos jel alatt fogható fel tárgyyszerűen és értelmesen.”¹⁹⁷

Jan Swoboda irodalomprofesszor e felfogásból vezeti le a népek természetes jogait: „[a] történeti jogok ember művei, tehát mulandóak, az ősi jogok („Urrechte”) istentől származnak, ennélfogva elidegeníthetetlenek, elvülhetetlenek, örökek”. Swoboda levezetését, melyet fentebb idézett kijelentésére épít, érdemes hosszabban idézni:

¹⁹⁴ EÖTVÖS, 1993., 61.

¹⁹⁵ František PALACKÝ: *Eine Stimme Oesterreichs Anschluss an Deutschland*, in: PALACKÝ, 1874., 153.

¹⁹⁶ PALACKÝ, 1866., 11.

¹⁹⁷ BUQUOY, 1848.

„A nemzet ... szerves egész, tudatos önálló lény („Selbst”), hatványra emelt Én, és az etnikum-eszme hordozójaként morális együttes személy („Gesamtperson”), akinek szubjektivitása a nyelvben, a vallásban és a jogban nyilvánul meg. Az eredendő jogok, melyek az emberi társadalomban, az államban az individuumot megilletik, megilletik a nemzetet is mint együttes személyt a népek társadalmában, az emberiség organizmusában.

A legfontosabb eredendő jogok:

1) Az együttes személy és individualitás teljes fennmaradásához való jog.

2) Az önvédelemhez való jog.

3) A nemzeti tevékenységhez és tökéletesedéshez való jog.

4) A megbecsüléshez és a nemzeti méltóság teljes érvényesítéséhez való jog.

5) A szabadsághoz és önállósághoz való jog.

6) A tulajdonhoz és annak megtartásához való jog.”¹⁹⁸

A nemzetiségi követelések kísérőjelensége a „szabadság, egyenlőség, testvériség” maximájának hangoztatása; a jelszóra 1848 nemzetiségi mozgalmai közismerten birodalomszerte hivatkoznak. A történeti kontextustól némileg elvonatkoztatva, a jelszót alkotó egyes fogalmak minimáldefiníciójaként egészen röviden a következőket szükséges elmondani. A szabadság értékpozitívum, amelynek igazsága az ember jóságáról szóló morálfilozófiai axiómában gyökerezik, abból vezethető le, és ennélfgva az embert mint olyant illeti meg. Az egyenlőség szintén érték: a szabadság korolláriuma a 18. század antropológiájának meggyőződése szerint. A testvériség ezzel szemben nem emberi jogi pozitívum („testvériséghez való jog”-ről nem beszélhetünk), hanem érzés, amely nem az emberre mint olyanra jellemző, hanem az ember mint természeti lény egyik tulajdonságának, a társas ösztönnek végletes megnyilvánulása. A testvériség az ösztön kielégítésének alapjául szolgáló kölcsönös kedvezés szándékának, a szeretetnek a kiterjesztése valamennyi emberre.

A prágai szláv kongresszus kiáltványát Európa népeihez „a népek szabadságának, egyenlőségének, testvériségének nevében”

¹⁹⁸ SWOBODA, 1848., 7.

bocsátja ki, s kimondja: „Igen, jelszavunk ma is, akárcsak ezer éve, minden állampolgár szabadsága, egyenlősége, testvérisége”.¹⁹⁹ A magyar korona országaiban e jelszót nemcsak a március 15-ei tizenkét pontot záró felhívás („Végül: Egyenlőség, szabadság, testvériség!”)²⁰⁰, hanem a magyar kormány hivatalos szövegei is közvetítették. A sajtó lapjain lépten-nyomon találkozhatott vele a magyarországi közvélemény: a *Marczius Tizenötödike* legelső, 1848. március 19-ei számának vezércikke ezzel zárul („Szabadság, egyenlőség, és testvéri szeretet”), de ugyanez olvasható az *Életképek* vagy a *Reform* fejlécén. „Közös hazánknak jelen évi országgyűlései letették a szabadság, egyenlőség és testvériség alapköveit” – olvashatjuk a minisztériumnak 1848. június 28-án a székelyekhez intézett felhívásában is.²⁰¹

A jelszó az erdélyi románság körében nagy visszhangot váltott ki. Az 1848. május 15-ei balázsfalvi román gyűlés erre esküszik fel („Én N. N. esküszöm ..., hogy ... megtartani és védelmezni fogom a mi román hitünket és nyelvünket, valamint a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget”), és petícióját is erre alapozza.²⁰² Az illúziók későbbi szertefoszlását jelzi, hogy az erdélyi, magyarországi, bánáti és bukovinai románok 1849. február 25-ei egyesített petíciója a nemzetiségi jogokat immár a birodalom fegyveres védelme során szerzett érdemekre hivatkozva követeli.²⁰³ 1848 tavaszán–nyarán azonban még elevenen élt a remény e jelszavak valóra válásáról, bár az értelmezés körül akadtak gondok. Erre enged következtetni Teleki József gróf erdélyi gubernátornak a robot eltörlését kihirdető 1848. június 17-ei rendeletét megelőző előljáró beszéde, melyet szabadság, egyenlőség és testvériség fogalmainak szentelt. Teleki beszéde jól szemlélteti, milyen nehézségeket vetett fel a korban a fogalmak naiv, ill. előzetes államtudományi ismereteket feltételező értelmezésének összeegyeztetése.

¹⁹⁹ *Proclamation*, 1848

²⁰⁰ *Pesti Hirlap*, 1848., 223. (Martius 17.)

²⁰¹ KÓVÁRI, 1861., 60.

²⁰² KÓVÁRI, i. m., 18–19. és 20., vö. BROTE, 1895., 162–163., Beilage No. 10. és 11.

²⁰³ BROTE, i. m., 175–176., Beilage No. 14.

„[C]sak úgy remélhetik új polgártársaink új helyzetökben Isten áldását, ha jól megértik s félre nem magyarázzák azon szép dolgokat és szavakat, melyekről már darab idő óta annyit hallottak, melyeknek nevében lépteti őket az ország mostani új helyzetökbe, t. i. a *szabadságot, egyenlőséget és testvériséget*. Ezen szavakat minden ember emlegeti, de sokan félre értik vagy félre magyarázzák. Tudjátok meg tehát:

... Az igaz szabadság abban áll, hogy az ember bátorságban bírhatta s szabadon használhatta azt, mie van. Ez pedig csak úgy lehet, ha a törvény mások erőszakától oltalmazza. ... Hogy kiki valamint birtoka s tulajdona felett szabadon rendelkezhetik, úgy rendelkezessék ideje s testi úgy mint lelki tehetségei felett, hogy ezeknek mások kára nélküli mire fordítása saját akaratótól függjön, s azokból semmi egyes ember ne vonhasson s vehessen el semmit is erőtetve s önkényileg. ... És végre az igazi szabadságból foly az hogy a törvény által határozott polgári jogokat mindenki szabadon gyakorolhassa...

[N]em abban áll az egyenlőség, hogy egyiknek annyia legyen mint a másiknak, mert az lehetetlen, s mert senkitől sem lehet elvenni mi az övé; hanem abban áll az egyenlőség: hogy egyenlő jogaik legyen[ek] az embereknek minden nyelv, vallás és születés különbség nélkül...

A szabadság s egyenlőségből foly a *testvériség*. E nélkül a más kettőnek nincsen becse, de fenn sem állhat; áll pedig a testvériség abban, hogy egymást mint testvérek szeressük, hiszen mindnyájan egy Isten gyermekei tehát rokonok vagyunk, s mi e honnak ugyan azon jogokkal, ugyan azon kötelességek s tartozások alatt álló szabad polgárai lévén ..., testvérül kell egymást tekintenünk. ... Igenis magyarok, oláhok, székelyek, szászok s örmények, mind testvérek vagyunk, s édes anyánk a haza.”²⁰⁴

A szlovákok körében a kezdeti lelkesedést ugyanígy a kiábrándulás váltotta fel. Michal Miloslav Hodža 1848. április elején írott röpiratában még örömmel veszi tudomásul: „Most ki van hirdetve az egyenlőség, szabadság és testvériség! Tehát üdv a szabadság, egyenlőség és testvériségnek, népnek és nemzetnek!”²⁰⁵

²⁰⁴ KÓVÁRI, i. m., 57–59.

²⁰⁵ STEIER, 1937., I., 43., az „eperjesi magyar kormánybiztosság által esz-közölt akkori fordításban”.

Az április 28-ai brezovai petíció 6. pontja ebben a szellemben követeli „a Magyarországon lakó keresztény nemzetek közötti teljes testvériséget és egyenlőséget, ami annyit jelent, hogy mi, tótok nemzeti szokásainkat és hagyományainkat szabadon megtarthassuk és az ország zászlai mellé a mi nemzeti zászlónkat is akadály nélkül kitűzhessük. ... [E]gy nyelv sem uralkodhat a másik fölött, hanem az összes nemzetek és nyelvek szabadságukat, egyenlőségüket, testvériségüket, kéz a kézben, a küllelenség ellen megvédelmezzék”²⁰⁶, és a lipótszentmiklósi petíció is ennek értelmében hívja fel „Magyarország összes nemzeteit az egyenlőségre és testvériségre”.²⁰⁷ Ezzel szemben egy korabeli költemény arról panaszkodik, hogy „kihirdették az egyenlőséget, szabadságot és testvériséget, de nekünk, tótoknak csak a rabságot készítik elő”.²⁰⁸

Ugyanakkor vannak nemzetiségek, amelyek kezdetektől fogva elhatárolják magukat a jelszótól: a szerbek és a horvátok. Hiába szólítja fel a *Pesti Hirlap* 1848. március 31-ei vezércikke a szerbeket: „Legyenek ők áthatva egy nagy eszme által, melyet kimondánk, s melly nem korlátolt, de általános, mint a lég, e mindent körülvevő és éltető elem. A szabadság és egyenlőség eszméjét értjük. Ez nem fogja türni, hogy a keresztény vallás egyik hitágazata kevésbé legyen független, kevésbé birjon jogokkal, mint a másik. Itt a jelszó nem a türelem, de a *testvériség*”, a válasz erre az volt, hogy „a magyarországi szerb azonban ősi nevéért, dicső történelméért, nyelvéért és nemzetiségéért él és hal, ahogyan apái szent vallásáért is”. Az *Agramer Zeitung* névtelen szerzője („egy magyar szerb vagy egy szerb magyar”), akiben a kutatás Jovan Subotícot sejti²⁰⁹, így folytatja okfejtését (melyben a „természetesen” szó a modern nemzetiségi kutatások számos aggályát hagyja figyelmen kívül²¹⁰): „Mind az oszt-rák, mind a magyar alkotmány kinyilatkoztatták a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget. ... Az egyes individuumok

²⁰⁶ I. m., I., 35–36.

²⁰⁷ I. m., I. 76.

²⁰⁸ I. m., I. 50.

²⁰⁹ Horst Haselsteiner szíves szóbeli közlése.

²¹⁰ Vö. KELEMEN, 1996.

egyenlőségét a törvény előtt, és természetesen egyes erkölcsi személyeket is, következésképpen a törvényes kiváltságokkal rendelkező és törvényesen elismert nemzeteket is az állammal szemben.”²¹¹

A horvát Ivan Mažuranić 1848. április 10-i keltezésű röpirata, *A' horvátok a' magyaroknak* a magyar részről felröppentett jelszót („Egyenlőség, szabadság, testvériség» hangzik az egész világban, nálatok és mi nálunk”²¹²) szembeállítja a horvát követelésekkel, a jelszó pusztán jelszó voltára annak untalan ismétlésével világítva rá. Josip Jellačić kiáltványa, melyben a bán – az 1848. május 1–3-ai minisztertanács jegyzőkönyvének szavaival élve – „meghagyja..., hogy ... az öszveköttést a magyar kormánnyal tüstént szakasszák félbe mindaddig, míg a viszony Horvát, Dalmát, Slav [értsd: Szlavónia] és Magyarország közt szabadság, egyenlőség és függetlenség alapján újra el nem rendeztetik”, már egyértelműbben fejezi ki a horvát álláspontot.²¹³ A kiáltvány záró formulája hasonlóképpen jellemző: „Isten óvja királyunkat és nemzetiségünket! Éljen az egyetértés, szabadság és testvériség – miközöttünk!”²¹⁴

A nemzetiségi egyenjogúságra támasztott igény azonban nem egységében hivatkozik a „szabadság–egyenlőség–testvériség” jelszavára. Az egyenjogúsítás szükségességét a második eszméből, az emberek közötti természetes egyenlőségből vezeti le.

„Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit aller Nationen”: ez a mottója Aloys Šembera röpiratának²¹⁵ a cseh és a német nyelv egyenjogúsításáról (*Gleichstellung der beiden Landessprachen in Mähren*). Ha ugyanezen írás cseh kiadását²¹⁶ olvassuk, akkor élesen tűnik a szemünkbe a szoros fogalmi kapcsolat a

²¹¹ *Natürliche und moralische*, 1848.

²¹² MAŽURANIĆ, 1848., 5. Köszönöm Ress Imrének, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

²¹³ F. KISS, 1989., 39. A kiáltvány idézett szövege: PEJAKOVIĆ, 1861., 2. A proklamációban a felsorolás rendje más, a „függetlenség”, aligha véletlenül, megelőzi az „egyenlőség”-et: „auf neue, dem Geiste der Freiheit, Selbstständigkeit, und Gleichheit entsprechende ... Grundlagen”.

²¹⁴ I. m., 3.

²¹⁵ ŠEMBERA, 1848b.

²¹⁶ ŠEMBERA, 1848a.

francia forradalomtól örökölt posztulátumok és a nemzetiségi törekvések között. „Swoboda, rownost a bratrstwí wšech národůw” – áll mottóként a könyv élén, melynek címe: „*O rownosti jazyka českého a německého w Morawě*”. Šembera tehát a „rownost” („egyenlőség”) szót használja a „Gleichstellung” megfelelőjeként. A terminológia ilyenén megválasztása korántsem véletlen. A német és a cseh nyelv avatott szakemberei: a cseh koronataromány írói-költői aláírásukkal erősítik meg, mintegy harmincan, František Palacký²¹⁷ választott szóhasználatát, aki a pontos „rownopráwnost” helyett a „rownost”-tal fordítja a „Gleichberechtigung” szót, amikor kétnyelvű, a *Prager Zeitung*-ban egymás mellé tördelt hasábkba szedett kiáltványában arról ír, hogy a csehek és németek közti barátságos viszonynak a tökéletes egyenlőség/egyenjogúság alapján („na základe auplné rownosti”/„auf Grundlage vollständiger Gleichberechtigung”) kell nyugodnia.²¹⁸

Ennek fényében kiviláglik az *Egyenjogúsítás... hozzájárulása* a nacionalizmus természetrajzának kutatásához: Eötvös szakít a nemzetiség organikus, analógiás felfogásával, amelynek értelmében a nemzeteket mint organizmusokat ugyanazon természetes jogok illetik meg, mint az egyes embereket. Ezzel szemben kimondja, hogy a nemzetiség *érzés*, nem pedig eredendő jog. Az 1848 nemzeti mozgalmait kísérő herderi és természetjogi szövegek mögött rejtőző célra mutat rá, az emberi természetben gyökerező irracionális mozgatókra. Eötvös nemzetiség-kritikáját – a modernista antropológia helyett – arra a hagyományra alapozta, amelyre a nemzetiségi ideológiák szónokai hivatkoztak: a francia forradalom jelszavainak örökségére, amelyet voltaképpen 1848 látott először együtt a maga egységében.²¹⁹ Ami-

²¹⁷ A kiáltvány szövege megegyezik PALACKÝ: *Erklärung über die Gleichberechtigung der Nationalitäten (Nyilatkozat a nemzetiségek egyenjogúságáról)* című írásának szövegével: PALACKÝ, 1874., 148–155.

²¹⁸ *Oswědčení*, 1848.

²¹⁹ FURET–OZOUF, 1988., 731. skk. Az 1848. évi francia alkotmánytervezet mondja ki például először („I-ső fejezet ... 11-ik cz.”), hogy „a franczia köztársaság, dogmái: szabadság, egyenlőség és testvériség” (MÉSZÁROS, 1848., 60.). A hármas fogalom első említése, amint azt a Brunner–Conze–Koselleck-féle nagy német történeti fogalomtár megállapítja, Camille Des-

kor Eötvös érzésnek tekinti a nemzetiséget, akkor érvelésében – ellentétben a nemzetiségi ideológusokkal – nem a szabadság és egyenlőség jogposztulátumaiból indul ki, hanem, épp tagadása által, a testvériség érzésének ideális felfogásából. Ezzel leszámol a 18. század univerzalisztikus illúzióival, és megjövendöli a kirekesztő közösségek eljövételét.²²⁰

Körülményes levezetésemet az mentheti, hogy nemcsak az *Egyenjogúsítás...* legfontosabb mondatainak nyújtja – talán mindennel együtt kissé túlméretezett – kommentárját, hanem heurisztikusan (az *Uralkodó eszmék* első kötete alapgondolatának szempontjából) is jelentősége van.

Ha elfogadjuk a feltételezést, hogy az *Uralkodó eszmék* első kötete felé vezető reflexiók 1848 politikai és szellemi mozgalmában gyökereznek, akkor e mű alapgondolatát is megkísérelhetjük 1848 e kitüntetetten fontos, az eötvösi formulára emlékeztető jelszavából („Szabadság, egyenlőség, testvériség”) levezetni. Eötvös híres és talányos megfogalmazása az *Uralkodó eszmék* I. kötetének elején ismeretesen így hangzik: „Korunk uralkodó eszméi. Ha figyelmesen szemügyre vesszük Európa államainak jelen helyzetét, akkor ... mindenütt három eszmét találunk, melyeket a lelkesedés felkapott, és a közéletnek irányt szabnak. Ezek a szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméi.”²²¹

Az elmondottak értelmében úgy tűnik, a „szabadság–egyenlőség–nemzetiség” formula szoros rokonságban van a birodalom nemzetiségeinek 1848-ban megfogalmazott jelszavával. Következésképpen megragadhatóvá válik, a kifejezésnek az irodalomban

moulins-től származik 1790-ből (I., 565–566.). Ugyane munkában a „Szabadság” fogalmáról frott cikk (II., 425–542.) egyik alfejezetében Christof Dipper elemzi azt a jelen gondolatmenet számára is releváns folyamatot, melynek során a német politikai gondolkodásban a szabadság korolláriumává egyre inkább a nemzet és a nemzeti egység fogalma vált (II., 503. skk.).

²²⁰ Az erre vonatkozó sejtést megfogalmazta GALÁNTAI, 1996., 22.: „Az univerzális »testvériség« kereszténységben gyökerező eszméje nem vált a XIX. század vezéreszméjévé. Ennek egy leszűkített változata, a »nemzetiség« vált azzá”.

²²¹ EÖTVÖS, 1851., 31.

eleddig emlegetett szimmetriáján²²² és homályán²²³ túl, e másik jelszóhoz való lényegi viszonya s a benne rejlő gondolat tartalma: „szabadság–egyenlőség–nemzetiség” új fogalmi hármasságával Eötvös az *Uralkodó eszmék* első kötetében emblematisztikus foglatában is átformálta 1848-nak a szabadságra, egyenlőségre és testvériségre hivatkozó hagyományát.

Eötvös felismerésének („*Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás*”) itt rekonstruált valószínű keletkezéstörténetét támasztja alá az is, hogy Eötvös a továbbiakban a nemzetiségnek a szabadság és egyenlőség eszméivel való ellentétét kívánja vizsgálni: „*Ha a nemzetiségi törekvések alapjáról és céljáról előadott nézetem helyes, akkor e törekvések ellentétben állnak az egyenlőség és szabadság fogalmaival.*”²²⁴ Ezelőtt azonban Eötvös az első fejezet gondolatmenetét az egyes népek nyelvben tükröződő önszemlélete felé tereli, itt használva fel a zsebkönyvében feljegyzett aforisztikus sejtést a nemzetiség mibenlétéről: „A chinaiak, birodalmokat a közép birodalmának nevezik, az indusok *midhianának* a Skandinávok *Mitgrad*, mind hasonló értelmű szavak, s valyon mit bizonyít ez egyebet mint azt hogy az ember a helyet, mellyben lakik a világ középpontjának tekinti minden éghajlat alatt. – Ki azon hogy az önnőség nemünk általános tulajdona kétkeedik, mondja hol van a hely mellyen a patriotismusnak nyomaira nem találunk, s mi a patriotismus egyebb önnőségnél, mellyet mert az érzemény sokakkal közös, veszedelem nélkül bevalhatunk. –”²²⁵

²²² „Eötvös politikai működését nem értheti meg az, aki nem gondol a művészre; mert a művész kristályosítja minden salaktól letisztított, könnyen átfogható és tetszetős armatúra ágaira *A XIX. század uralkodó eszméit*. A ... mű arányos beosztásával, három [Jegyzetben: „A mese kedvenc száma s a teljes szimmetria biztosítéka.”] főeszméjének s ehhez alkalmazkodó alcsoportjainak elrendezésével éppúgy műalkotás, mint teljes zengésű körmondataival és csattanós vagy elgondolkodtató megállapításaival.” HANKISS, 1942., 383., 598.

²²³ „[A]z eszmék keletkezése és fejlődése folyamatának pontosabb elemzését hiába keressük nála, éppoly kevésbé a lelki, mint a társadalmi oldalon. Az uralkodó eszmék lényege és szerepe ezáltal homályban marad...” JÁSZI, 1982., 255.

²²⁴ EÖTVÖS, 1850., 20.

²²⁵ MTAK Kt. K 780/VII., 3. Vö. EÖTVÖS, i. m., 17–18.

Így jut el a nemzetiségről alkotott illúzió szétfoszlatása után a nemzetiségi egyenjogúság illúziójának kimondásáig: az egyenjogúság elve nem egyéb, mint az ókori szókimondás civilizált elleplezése, amely kihasználja a közvélemény illúzióit az egyenlőséget-egyenjogúságot illetően: „Ilyen körülmények közepette gondolhatunk-e jóhiszeműségre az egyenjogúsítási igényekkel kapcsolatban, s nem inkább arra a meggyőződésre kell-e jutnunk, hogy a nemzetiségi jogokról alkotott fogalmak semmit sem változtak, és hogy új név alatt ma is csupán szupremáciára törekednek?”²²⁶ Ugyanakkor azon reményének ad hangot, hogy a „nemzetiségi antagonizmus” átkától „kicsiny körben – iskolákban, falvakban”²²⁷ meg lehet szabadulni. Ezzel mintegy óvatosan előrebocsátja a röpirat megoldási javaslatát.

Érdemes volna egyszer Eötvös elképzeléseit a nemzetiségi ellentéteknek a szűkebb közösségekben való feloldhatóságáról összevetni a magyar forradalom főirányának a nemzetiségeket illető 1849-es nézeteivel: a képviselőház 1849. július 28-ai szege-di határozata tudvalevőleg ugyancsak lehetővé akarta tenni a szabad nyelvválasztást az egyes községek hivatalos életében.²²⁸ Később (1851-es alkotmánytervében) Kossuth is az egyéni szabadságon alapuló kulturális-nyelvi hagyományőrző „*nemzeti egyesület*”-ek létrehozásában látta a garanciát a nemzetiségi kérdés megoldására.²²⁹

²²⁶ I. m., 19. 1849-ben már akadnak szókimondóbb cseh politikusok, akik bevallják az egyenjogúsítás pusztá ürügy voltát: „Az egyenjogúság véleményünk szerint minden, amit az államhatalomnak biztosítania kellett, de korántsem a törekvések célja. A szlávok célja: érvényt és jelentőséget szerezni az emberi nem történetében, ahogyan azt Európa más néptörzsei már korábban megszerezték. Az egyenjogúság ennek elengedhetetlen feltétele, de semmi egyéb, mint feltétel.” THUN, 1849., 35.

²²⁷ I. m., 19–20.

²²⁸ SPIRA, 1980., 227–228.

²²⁹ SPIRA, 1989., 56.

4. II. fejezet. Szabadság-egyenlőség és nemzetiség antinómiája

Az *Egyenjogúsítás*... második fejezete az egész röpirat talán legkөрmönfontabb logikájú része. Olvasatomban Eötvös mondani-valója a birodalom népeihez e fejezettel a következő: „Ne sajnáljátok az elveszett parlamentáris alkotmányosságot, mert e veszteség segít nektek megőrizni nemzetiségeteket”. Mivel e sugallat háttérében nem állhat az a meggyőződés, hogy a nemzetiség megőrzése a törekvések majdani beteljesedésének (az önálló nemzetállamnak) szempontjából üdvös, ezért csak arra tudok gondolni: az okfejtés a megőrzött, de *tartalmában átértékelve* megőrzött nemzetiségi törekvésekről később mondottak irányába kíván mutatni.

Eötvös levezetése fogalmilag meglehetősen következetlen. Látszólag politikai mozgalmat (a nemzetiségi *törekvéseket*) szembesít fogalmakkal (a szabadság és egyenlőség *elveivel*). Valójában azonban a nemzetiségi mozgalmak tapasztalatait szembesíti bizonyos mozgalmak tapasztalataival, melyek egy bizonyos értelemben vett egyenlőségre irányulnak. A szóhasználat egységességét Eötvös megőrzi, de a fogalmak tartalmát módosítja. Szabadság és egyenlőség itt nem egyéb, mint az előjogoktól mentes társadalom alapfeltétele: a törvény előtti egyenlőség elve. A nemzetiségi törekvések természete módosul, vagy legalábbis új tartalommal bővül az előbbiekből mondottakhoz képest (a nemzetiség: érzés): Eötvös itt a nemzetiséget olyan mozgalomnak tekinti, amely a történeti jogon alapul. Érvelésében megmutatja, hogy a nemzetiség jogalapja az arisztokrácia jogalapjával (kiválóbb képességek, örökölhetőség) azonos, annál inkább, mivel az arisztokrácia kialakulásának korabeli történeti magyarázata az egykori külön nemzetiségben keresendő.

Eötvös ezek után kitérőt tesz: dicsérő szavakat mond a nemesség érdemeiről, és ezzel mintegy „ráhangolja” az olvasót annak befogadására, amit nemsokára látni fog, de ami az elmondottakból nem következik: a nemzetiség nemcsak romboló

erő, de érték is. Ehhez az út egy újabb, immár a második kitérőn keresztül vezet. Eötvös figyelmünket „az újkor két legnagyobb eseménye”²³⁰, azaz a reformáció és a francia forradalom felé fordítja. E mozgalmak egészen vázlatos összefoglalásával azt bizonyítja, hogy a régivel szemben fellépő új elvek képtelenek az önkorlátozásra: „Az emberiségnek vagy meg kell változtatnia szellemi irányát, vagy a végső célig kell azt követnie”.²³¹ Az elvek kimondója „ahhoz a magvetőhöz hasonlatos, aki a magot a földbe elveti. Kezében tartja a jövőt: de ha egyszer elvetette, akkor már nem akadályozhatja meg, hogy a mag önnön természetadta erejének megfelelően fejlődjék”.²³² Vagyis: vigyázat! a nemzeti-ség elve, ami eddig támadó erő volt, maga is támadásnak van kitéve: a szabadság és egyenlőség elve fenyegeti. „Hihetjük-e azt” – kérdi itt, tagadó választ várva, Eötvös –, „hogy az a hatalom, amelyik sem a vallás, sem a társadalmi viszonyok előtt nem rettent vissza, engedményeket tesz a nemzetiség elvének?”²³³

E ponton azonban már – mintegy alig észrevehetően – átértékelte a szabadság és az egyenlőség fogalmát, és nemcsak pozitív tartalommal tölti meg az egyenlőség korábban ’törvény előtti egyenlőség’ értelemben vett negatív meghatározását, hanem az „állam minden lakosának egyenlő jogokat” fordulat után a szövegbe csempészi az „és a többségnek abszolút hatalmat”²³⁴ tartalmat is, majd óvatosan az utóbbira helyezi a hangsúlyt. Ne sajnálják Ausztria népei, ha le kell mondaniuk a népszuverenitás elvén alapuló többségi képviselői rendszerről, mert az nemzeti törekvéseiket veszélyeztetné! (Más kérdés, hogy Ausztria népei ragaszkodtak-e egyáltalán a szabadsághoz. „Inkább az abszolutizmus, mint a haza elvesztése!” – mondotta Klauudy cseh követ Ernst Violand tanúsága szerint.²³⁵)

²³⁰ EÖTVÖS, i. m., 26.

²³¹ I. m., 27.

²³² Uo.

²³³ I. m., 30.

²³⁴ Uo.

²³⁵ VIOLAND, 1849., 231. Idézi: BABNIK, 1995., 18–19.

5. III. fejezet.

A nemzetiségi törekvések és a létező államok antinómiája

E fejezetben Eötvös a nemzetiség fogalmát ismét új értelemben használja. Látszólag a nemzetiség organikus felfogását fogadja el, mondván, „[a]hogy a természet az egyes embereket eltérő erővel és képességekkel áldotta meg, és ahogy e képességek a körülményeknek megfelelően különféleképpen fejlődnek, úgy ez a népekre is vonatkozik. Ez a különбözőség az, amit a »nemzetiség« szóval jelölünk”²³⁶, s ennek értelmében az embereket megillető negatív szabadságjogokat a nemzetiségeknek is megadná: „Minden egyes embernek egyenlő joga van képességeinek és erejének szabad kifejtéséhez addig, amíg ez a másik ember szabad fejlődésével összeegyeztethető. Ugyanehhez megvan a joga minden nemzetiségnek is: ez nemzetiségi feljogosítása. Ezt a jogot önálló individualitástól, legyen az akár fizikai, akár erkölcsi személy, nem vitathatjuk el. Amennyiben egy nép mint véges egész (önálló individualitás) lép elénk, úgy jogosultsági köre kétségbevonhatatlan.”²³⁷

Itt azonban fordít egyet mondandóján, s az önálló individualitás fikciója helyett (egy nép magát individualitásnak *tekinti*), a fogalmat objektív attribútumként fogja fel, amellyel viszont nem a nemzetiségek, hanem az államok rendelkeznek. Ebben az értelemben igazolódik a címben előfeltételezett ellentmondás: „szükséges, hogy az, aminek mint nemzetiségnek bizonyos feljogosítást kívánunk adni, mindeneelőtt mint különös individualitás jelenjék meg. Ennek mindenütt, ahol az állam fogalma a nemzetiséggel nem azonos, szükségképpen az előbbinek felbomlásához kell vezetnie”²³⁸.

Ezt követően Eötvös az államot fenyegető veszély nagyságára kívánja felhívni a figyelmet. A veszély fő oka: „E [ti. a nemze-

²³⁶ EÖTVÖS, i. m., 35.

²³⁷ Uo. A kérdéshez vö. KOPPELMANN, 1956., 12–13.

²³⁸ I. m., 36.

tiségről alkotott] *fogalmak újak, minden más fogalomnál újabbak*”.²³⁹ Eötvös tehát ellentmondásba kerül mindazzal, amit a bevezetőben mondott a nemzetiség „ismételt” előtérbe kerüléséről, s új értelmezésének megfelelően mintegy helyesbíti is nézeteit az antik és középkori patriotizmus jellemzőiről: „Sem a Római Birodalomban, melynek romjain civilizációnk részben kialakult, sem a birodalmat romba döntő népeknél nem találjuk meg azon fogalmakat, melyek alapul szolgálnak a jelen nemzetiségi törekvéseihez. Ott a római polgárság fogalma a származási különbséget háttérbe szorította, emitt pedig nem találunk olyan népet, amelynél a származás vagy nyelv azonossága vagy különbözősége az elkülönülés alapjául vétetett volna”²⁴⁰, illetve „[a középkorban] az állam összefüggésében soha nem használták a nemzetiség fogalmát abban az értelemben, mint most mi”.²⁴¹

6. IV–V. fejezet.

A március 4-ei alkotmány kritikája I.: a meghirdetett egyenjogúság tartalma és a tervbe vett birodalmi gyűlés működésének akadályai

A IV. fejezet rövid, átkötő szövege után, amely kimondja az I–III. fejezetben felállított elvek alkalmazhatóságát az osztrák birodalomra, az V. fejezetben Eötvös rátér az 1849. március 4-én kibocsátott olmützi alkotmány tárgyalására. A röpirat innen kezdve bevallottan kapcsolódik 1848–1849 politikai eseményeihez. A forradalom alkotmányos és szellemi mozgalmainak szempontjából a benne foglaltak az előzmények nélkül is megérthető, önálló egésznek alkotnak.

²³⁹ I. m., 41.

²⁴⁰ I. m., 38.

²⁴¹ I. m., 39.

Eötvös gondolatmenete áttekinthető és meggyőző erejű. Két kérdést tesz fel: 1.: „*Milyen követelések támadtak az osztrák birodalomban a nemzetiség nevében?*”; 2.: „*Hogyan elégíthetők ki e követelések a március 4-i alkotmány alapján?*”²⁴²

Az elsőre nézve, a nemzetiségi sajtóra, az uralkodóhoz benyújtott petíciókra és a birodalmi kormány beszédes hallgatására hivatkozva kimondja, hogy a „teljes egyenjogúság”-on a birodalmi közvélemény sem az egyenlő egyéni szabadságot, sem a tartományi önkormányzatot nem érti, hanem „*a nyelvek egyenlő állásá[t] az államéletben, illetve az állam kötelezettségé[t] arra, hogy a közhatalokat a különböző nemzetiségek számszerű arányában ezeknek képviselőivel töltsse be*”.²⁴³

Eötvös a reformkori politikai csatározásokban tőle megszokott éleslátással, ironiával festi az olvasó elé a többnyelvű birodalmi gyűlés Bábelét, azokkal a publicistákkal polemizálva, akik máris nyelvtanulásra szólították fel az osztrák patriótákat, illetve akik összeadnák egy-egy tartomány hivatalnokainak nyelvtudását, hogy ne lehetetlenüljön el a közigazgatás²⁴⁴: „[H]ogyan lehet e követelésnek eleget tenni anélkül, hogy ez gyakorlatilag lehetetlenné ne tegye az ügyek irányítását? Ahol tíz nyelven viszik az ügyeket; ahol a törvényhozásban a miniszterhez olyan nyelven interpellálnak, melyet nem ért, és az interpellációra csak tolmács segítségével tud válaszolni; ahol filológiai kutatások szükségeltetnek ahhoz, hogy az elnök valakit rendre tudjon utasítani; ahol azok, akik a legfőbb hatóságok ügyeit vezetik, alárendeltjeikkel nem tudják megértetni magukat, és fordítások egész során keresztül kormányoznak; végül, ahol csak a nyelvtelenség megítélésére van szükség annak eldöntéséhez, hogy valaki mennyire alkalmas állami szolgálatra, és – ahogy Kínában az írásjelek nehézségei miatt az élet nagy része az írás tanulásával telik – azok, akik közszereplésre készülnek, megőszülnek, amíg minden nyelven megtanulnak beszélni, melyre szükségük van ahhoz, hogy magasabb hivatalokban önállóan tevékenyked-

²⁴² I. m., 47.

²⁴³ I. m., 48.

²⁴⁴ WILDNER-MAITHSTEIN, 1849., 8. és THUN, 1849., 61–62.

hessenek: ott az állam nem felelhet meg feladatának”.²⁴⁵ Ez Eötvös válasza az általa feltett második kérdésre, s ennek megfelelően állítja fel az alternatívát: „*Ha egységes Ausztriát akarunk, akkor fel kell adnunk egyet a kettő közül. Vagy a nemzetiségi egyenjogúsítás fogalmát a neki tulajdonított értelemben, vagy pedig az alkotmányos államét*”.²⁴⁶

7. VI. fejezet. A március 4-ei alkotmány kritikája II.: az alkotmányosság

Az e fejezetben foglaltak megértését megnehezíti, hogy Eötvös az „alkotmány” szót kettős jelentésben használja. Alkotmány a képviseleti rendszer és a parlamentnek felelős kormány alapjául szolgáló alaptörvény is, és alkotmánynak nevezi azt az általa szorgalmazott statútumot is, amely a birodalom közigazgatását átfogóan szabályozná, jöllehet a tulajdonképpeni alkotmányos elvek félretételével.

Eötvös e fejezet legelején hitet tesz amellett, hogy nincs kétsége „[a]z alkotmányos szabadság elvének végső diadala felől”²⁴⁷, azonban ennek hamaros bekövetkeztét az osztrák birodalomban nem tartja valószínűnek. Ennek oka nemcsak az államférfiak akaratában, hanem az egyes emberek érzelmeiben és meggyőződésében is rejlik. Eötvös az egyszerű emberek állhatatosságát és a nemzetiségi érzésnek a valláshoz való hasonlóságát fejtegeti, majd levonja a következtetést: „Ausztria népei a nemzetiség eszméjéért a legmagasztosabbat kísértették meg: nem fognak egykönnyen vesztég maradni követeléseiket illetően. ... [N]em fogják feladni a nemzetiségelvet, mielőtt mindent meg nem kísé-

²⁴⁵ EÖTVÖS, i. m., 54–55.

²⁴⁶ I. m., 56.

²⁴⁷ Uo.

reltek, hogy a közte és az alkotmányos szabadság közti ellentétet kiegyenlítsék”.²⁴⁸ Ezért fel kell adni a március 4-i alkotmány alapelveit egy új alkotmány érdekében. A nemzetiségi mozgalmak történetére és sajtójára hivatkozva bizonyítja, hogy a közvélemény inkább a nemzetiségi jogokhoz, mint alkotmányos szabadságához ragaszkodik. Vagyis az új alkotmány akkor „fog leginkább megfelelni a nagy többség igényeinek, amely a leginkább biztosítja az egyes nemzetiségek különös jogait és önállóságát, vagy legalább alkalmas arra, hogy az egyenjogúsítás elvét a legtökéletesebben lehessen minden egyes nemzetiségre alkalmazni”.²⁴⁹ Ezért az olmützi alkotmányban épp a „politikai szabadság”²⁵⁰ ellentétes a nemzetiségi egyenjogúsítással. Politikai szabadságon Eötvös itt a birodalmi törvényhozást és az annak alapjául szolgáló képviseleti rendszert érti. A birodalom népei a látszat-alkotmányosságot valódi önkormányzati autonómiával cserélik fel: „Sőt a népjogok e körének szinte még tágabb teret lehetne engedni egy olyan kormányzat alatt, amely valamennyi fontosabb hatalmi ágat illetően teljességgel abszolút”.²⁵¹ E javaslat lényegében elébe megy a történendőknek, és azon gondolkodik: a valószínűen bekövetkező új abszolutizmus mellett hogyan menthető meg a lehető legnagyobb egyéni szabadság az állampolgárok számára.

A továbbiakban Eötvös arra világít rá, hogy az általa javasolt megoldás a közvéleménynek semmiképpen, de talán – és itt Eötvös finom iróniába bújtatja kritikáját a kormány kétszínű politikájáról – az államférfiaknak sem volna ellenére.

Az oktrojált olmützi alkotmány kritikai fogadtatásának történetéhez Eötvös munkája mellett számos más röpirat hozzátartozik. Franz Schuselka *Das provisorische Österreich (Az átmeneti Ausztria)* című írásában Eötvöshöz hasonlóan az egyenjogúság fogalmának definiálatlanságát teszi szóvá: „Korunk egyik legkedveltebb vezér- és jelszava a nemzetiségek egyenjogúsága. A szlávok szószólói a fogalmat teljességgel meghatározatlan for-

²⁴⁸ I. m., 59.

²⁴⁹ I. m., 63.

²⁵⁰ I. m., 64.

²⁵¹ I. m., 64–65.

mában és a tartalom gyakorlati megszorítása nélkül hozták be a köztudatba. A tömeg utánuk kiáltotta a szót, és a minisztériumban a kiáltás hivatalos visszhangra talált, és az egyenjogúság pusztán elméleti fogalma felvételét mint olyan az alkotmányba, minden gyakorlati alkalmazás és megvalósítás nélkül. ... Ausztria e létfeltétele szempontjából egy tisztázatlan és a maga általánosságában teljesen kivihetetlen elméleti fogalomra épül”.²⁵² A fogalom mögött meghúzódó igazi mozgatókat Eötvös nemzetiségmeghatározásához hasonló őszinteséggel mondja ki, s a birodalom népeinek jövőjét, akárcsak Eötvös *Az 1848iki forradalom történetében*²⁵³, Hobbes *bellum omnium*ának jegyében tudja csak elképzelni: „[Ha a monarchia népeit megkérdezzük, akkor] meggyőződhetünk róla, hogy a magasztalt egyenjogúság nem egyéb, mint hízelgő fordulat, amelyet a valóságban mindenütt a régi, most még csak felerősödött kölcsönös ellenségeskedés, és egyáltalán mindenkinek az egyenlő alávetettsége hazudtol és csúfol meg. Arra a szomorú meggyőződésre kell jutnunk, hogy a jelen állapot előbb vagy utóbb mindenkinek mindenki elleni fanatikus háborújához vezet, melynek jelszava az egyenjogúság, gyászos eredménye azonban egymás üldözése és kiirtása lesz”.²⁵⁴ Megoldási javaslata értelmében a minisztériumnak „komolyan” el kellene határoznia, hogy „az egyenjogúsítás kivihető következményeit ténylegesen megvalósítja”, arra azonban nem tér ki, mi valósítható meg, és mi nem. Arra is figyelmeztet, hogy ajánlatos volna „komolyan és erőteljesen háttérbe szorítani azokat a mértéktelen és kivihetetlen igényeket, melyek a politikai szervezet egységét veszélyeztetik”²⁵⁵, de ezen igények mibenlétét és visszaszorításuk eszközeit nem részletezi.

Victor Andrian-Werburg hasonlóképpen röpiratot szentelt mind a központosítás, mind az olmtüzi alkotmány elvi kérdéseinek²⁵⁶; Joseph Alexander Helfert nem alapos politikai elemzésre vállal-

²⁵² SCHUSELKA, 1850b., 42–43.

²⁵³ EÖTVÖS, 1993., 59.

²⁵⁴ SCHUSELKA, i. m., 43–44.

²⁵⁵ I. m., 44.

²⁵⁶ ANDRIAN-WERBURG, 1850., 1859.

kozott, hanem bolondnak tette magát, mint Szolón Szalamisz elfoglalása előtt, hogy kibeszélhesse csalódottságát.²⁵⁷ A magyar szerzők közül Zsedényi Eduárd *Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände (A minisztérium felelőssége és Magyarország viszonyai)* című röpirata lehetne többek között tárgya az Eötvös írásával való részletes egybevetésnek.

8. VII. fejezet. A nyelvi alapú föderatív tervek bírálata

Eötvös e fejezetben azokat a „[k]omoly államférfiakat” szólítja meg, akik azon munkálkodnak, hogy a birodalmat a történeti jog elvetésével „a nemzetiségek egyenjogúságának elve alapján” rendezzék be. Eötvös fenntartja különvéleményét, miszerint nem lehetséges olyan közmegegyezésre jutni az egyenjogúság/egyenjogúsítás fogalmának értelmezésében, amely a birodalom újjáalakításának arkhimédészi pontjául szolgálhatna, mindazonáltal elfogadja a föderatív átalakítás híveinek meggyőződését, mely szerint az egyenjogúság nem egyéb, mint a birodalom nyelvek szerinti tartományi felosztása.

Eötvös röpiratának e bekezdései elsősorban Palacký föderációs terve ellen irányulnak. Eötvös (Treforttal együtt) a konzervatív oldalról megfogalmazott kritikák kórusába kapcsolódik bele. A forradalmak bevezetésének lehetőségeit kutató Trefort-röpirat mintaképének, a *Genesis der Revolution in Österreich im Jahre 1848* (Az 1848. évi ausztriai forradalom keletkezése) című munkának a szerzője, Hartig gróf is nagy figyelmet szentelt Palacký egyes alkotmányterveinek. 1848. szeptember 27-ei levelében azt írja Metternichnek, hogy bírálatot készül e tervekről mondani: „[T]alán sikerül rávennem a »Genesis« szerzőjét arra, hogy egyszer már nyilvánosan taglalja Palackýnak a publicisztikának áldozatul esett tervezetét, és ezáltal nyílt, törvé-

²⁵⁷ HELFERT, 1851.

nyes úton olyan fonalat jelöljön ki a birodalmi rendek számára, amely kivezethet a labirintusból, melyben Ausztria anyánk benne van.”²⁵⁸

Palacký tervei ellen Hartig a *Nachtgedanken* lapjain nyilatkozott meg. Az elképzeléseket ama „nemzetiségi ábrándozások” egyikének nevezte, amelyek az 1849. március 4-ei oktrojált alkotmány háttérében állnak, s amelyek nagyban hozzájárulnak az alkotmány kivihetlenségéhez: „Egy alkotmány-oklevélnek, amely ilyen jogegyenlőséget biztosít minden egyes polgárának, és szavatolja a birodalmi alkotmány felállította korlátokon belül a birodalmat alkotó egyes koronaországok önállóságát, semmi szüksége nem lett volna arra, hogy *néptörzsekről* beszéljen. Ha azonban kinyilatkoztatja, hogy minden *néptörzs* egyenjogúsított, és minden *néptörzsnek* sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének megőrzéséhez és ápolásához, akkor tekintetbe veszi a birodalom még *másféle felosztását*, nevezetesen a *birodalom néptörzsek szerinti felosztását*. Az efféle felosztás azonban minden országban, amelyben különböző néptörzsekhez tartozó lakók lakóhelyei keverten helyezkednek el, egyszerűen *lehetetlen*.”²⁵⁹

1850 végén Trefort Ágoston Palacký ez irányú munkásságáról a következőket mondja: „Ami a nemzetiségi követeléseket illeti, ahelyett, hogy negatívé járnának el, és megszüntetnék azt a nyomást, ami az egyes nemzetiségeket szabad fejlődésükben megakadályozta, ahelyett, hogy – ugyanúgy, mint az egyház és a vallások esetében – egyenlőséget és szabadságot teremtenének mindegyiknek, és ahelyett, hogy politikai szerveződéseknel teljesen eltekintenének a nemzetiségi megfontolásoktól, közénk vetik a nemzetiségek egyenjogúsításának üszkét – egy eszmét,

²⁵⁸ Franz Hartig gróf – Clemens-Lothar Metternich-Winneburg hercegnek, Bécs, 1849. december 27., in: HARTIG, 37. A magyar nyelvű Palacký-irodalomból lásd főként HAVRÁNEK, 1989., FRIED, 1996., NIEDERHAUSER, 1996. és PRAŽÁK, 1996. Az 1848 őszi, Magyarországra ki nem terjedő felosztásról, illetve az 1849 januári föderációs tervről, amely a birodalmat nyolc etnikai csoportra – német-osztrákokra, csehre, lengyelre, illírre, olaszra, délszlávra, magyarra és románra – osztaná, vö. HAVRÁNEK, i. m., 118. skk.

²⁵⁹ HARTIG, 1851b., 131.

amelyet senki sem képes formulázni; hiszen az egyenjogúsítás olyan szó, amelyhez az állam vezetői más fogalmakat kapcsolnak hozzá, mint azok, akiknek a kedvéért a szót kimondták. Palacký kétséggkívül a leginkább következetesen fogta fel és formulázta a dolgot. A felfogásnak azonban van egy gyenge oldala – nevezetesen az, hogy lehetetlenné teszi az osztrák birodalom létét.” Trefort e megállapításokhoz a következőket fűzi hozzá: „E kérdésben nézeteim egészen megegyeznek az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirat szerzőjével.” E megjegyzése a kifejezett bizonyíték arra nézve, hogy Eötvös az *Egyenjogúsítás... föderációkritikáját* elsősorban Palacký ellen írta.

Palacký az elértett bírálatra az itt tárgyalt években nem, csupán *Österreichs Staatsidee* című munkájában válaszolt, amelyben lényegében elismerte Eötvös eszméinek igazát: „Elismerem azonban, hogy mióta birodalmunk geográfiai-történeti alapjai ismét konszolidálódtak, és Eötvös báró elmélete a történeti-politikai individualitásokról nemcsak a kormánynál, hanem a népeknél is visszhangra talált, 1849. évi javaslatom nemcsak gyakorlatiatlan, hanem egyenesen lehetetlen is; minden doktrinérségem mellett sem vagyok olyan nyakas ideológus, hogy egy politikai programot, még ha a legüdvösebb volna is, a közvélemény 98 százaléka ellenében akarnék keresztülvinni.”²⁶⁰ Úgy tűnik azonban, Palacký később még egyszer visszatért a vitára. A *Csehország története* új kiadásához írott történetfilozófiai esszéjében ismét 1848-as nézeteit ismétli meg, és visszautasítja Eötvös híres meghatározását a nemzetiség elvéről (*Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás*²⁶¹): „Nem az aljas önzés üzte itt csalfa játékát, hanem magasztos, lelki szükségletekért folyt a harc, szellemi és nem anyagi javak forogtak kockán, végül, legalábbis a huszíták számára – egyedül a természet adta szabadság volt a tét, nem pedig valamiféle uralkodás, mely többnyire jogbitorlássá fajul.”²⁶²

²⁶⁰ PALACKÝ, 1866., 37. A Trefort-idézetek: Trefort-gyűjtemény 10a., H 1/2., 5 [d].

²⁶¹ EÖTVÖS, 1850., 17.

²⁶² PALACKÝ, 1984., 178.

Az egyéb föderációs tervekkel (Valerian Krasiński, Ludwig Löhner, Ognieslav Ostrožinski-Utiesenović és mások felosztási javaslataival) az irodalom behatóan foglalkozott.²⁶³ Mivel Eötvös nem a rendezés különféle lehetőségeivel, hanem magának a nyelvi alapú rendezési elvnek belső ellentmondásaival foglalkozik, e tervezetek ismertetésétől eltekintek.

Eötvös figyelmét a részletek felé fordítja, mondván, „[a] részletek ismerete különbözteti meg a nagy államférfit azoktól, akik nagyszerű eszmékkal kápráztatják el a világot, melyek kivihe-tőségét azonban soha nem gondolták végig”.²⁶⁴ A nyelvi-nemzetiségi alapú felosztás cáfolata során a birodalom vezetői és a magyarországi nem magyar nemzetiségek számára legvonzóbb érvből indul ki: Magyarország esetleges felosztásából, melyet az ország mintegy büntetésképpen szenvedne el a történetekért. Itt köszön vissza az egyik Eötvös-letesz 1849. június 6-ai feljegyzése a bécsi sajtó magyarelleses cikkeiről: „Az Austriai journalis-ticának különös fogalmi vannak az alkotmányosságról. A Presse a birodalmi alkotmányt *policiális intézkedésnek* tekinti, melynek célja hogy a forradalom Magyarországra lehetetlené tésésék. A Lloyd szeretetében még tovább megy, s büntető intézetet akar mellyben a Magyarok kicsapongásaikért méltolag lakoljanak. Megtörténhetnék hogy mind e két tanács elfogadhatonak találhatnák, s az utobbinál, ezen egészen új büntetési módnál, az új halgatási rendszer hozatnák be”.²⁶⁵ Eötvös, mintegy vála-szul, felhívja a figyelmet a bosszú értelmetlenségére, és bebizo-nyítja, hogy a máskülönben önmagában is következetlen elv, miszerint „az egyik tartományban a történeti jog elve, a másik-ban a nemzetiségelv az uralkodó”²⁶⁶, a gyakorlatban végképp

²⁶³ WIERER, 1960., MÉREI, 1964., GERGELY András: *Ungarische Föderationspläne während der Reformära und der Revolution*, in: BERNATH-NEHRING, 1985., 35–41., Horst HASELSTEINER: *Das Nationalitätenkonzept des Reichstages von Kremsier und der österreichischen Verfassungen bis 1867*, in: i. m., 51–61., PALOTÁS Emil: *Südosteuropa in den Föderationsplänen der ungarischen Emigration nach 1849*, in: i. m., 43–50., GOTTSMANN, 1988. és 1995.

²⁶⁴ EÖTVÖS, i. m., 79.

²⁶⁵ MTA Kt. K 780/VII., 10. és EÖTVÖS, 1977., 139–140.

²⁶⁶ EÖTVÖS, 1850., 77.

kivihetetlen: „Ha a nemzetiségek egyenjogúsítása elvének következtében tartományi önállóságot biztosítanánk e kisebb töredékeknek, akkor e Magyarországtól elválasztott részek vagy egyesülnek rokonaikkal, vagy más tartományokban azonos kedvezményeket kell biztosítani e rokonoknak. Az utóbbinak egyesenes következménye volna minden tartomány felosztása.” E kedvezményeket „annyival kevésbé lehetne megtagadni, mivel Ausztria az utóbbi események következtében nemcsak a büntetéshez való jogot, hanem a jutalmazás köteleességét is megszerezte magának”.²⁶⁷ Ezzel Eötvös megmutatja, hogy a birodalom részleges tartományi átalakítása szükségképpen az egész állam nyelvek szerinti felosztásához kellene hogy vezessen. Tovább folytatva fejtegetéseit azt bizonyítja, hogy e megoldás teljességgel szétzilálná a birodalom tartományi szerkezetét anélkül, hogy a kevert lakosságú területek hovatartozását a többségi elv megnyugtatóan rendezné.

Ráadásul már a nemzetiségi többség eldöntése is nehézségekbe ütközik. Más a helyzet, ha az egész népességszámot, más, ha csak a politikai jogokkal rendelkező lakosokat vesszük figyelembe. Ugyanígy kérdéses, hogy az egyes emberek nyilatkozata nemzetiségi hovatartozásukról mennyiben volna mentes az egyéni haszonleséstől, illetve mennyiben volna kitéve az egyes ember vesztegetésnek vagy megfélemlítésnek. Rámutat egy újabb súlyos ellentmondásra: „*A tartományok nyelvek szerinti felosztásának elve felveti annak a lehetőségét, hogy újra el kell majd végezni a felosztást, ha a tartomány nyelvi viszonyai megváltoznak*”.²⁶⁸ Végül arra a következtetésre jut, hogy „*az osztrák birodalomban kivihetetlen a tartományok nemzetiségek szerinti felosztása, amelyet bevett értelmében az egyenjogúsítás elve első alapfeltételének kell tekintenünk*”.²⁶⁹

A nemzetiségekv érvényesülésének másik velejáróját, a birodalmi hivatalok arányos elosztását annyira kivihetetlennek tartja, hogy kritikáját *ad absurdum* viszi: „Montesquieu egész komolyan azt állítja *A törvények szellemében*, hogy hasznos volt a

²⁶⁷ I. m., 78.

²⁶⁸ I. m., 90.

²⁶⁹ I. m., 94.

bírói hivatalok megvásárolhatósága és ezzel összefüggő örökölhetősége, mert ezáltal mindenki nevelődhetett a hivatalára. Talán használható e nézet annak az államberendezkedésnek az esetében, amely szerint a közhivatalokat a különböző nemzetiségek szerint kell szétoztani, és pl. odaítélni a németeknek a haditengerészetet, a magyaroknak az ipart, a szerbeknek az igazságszolgáltatást, a románoknak a közoktatásügyet stb.”²⁷⁰

9. VIII. fejezet. A birodalom nyelvek szerinti maradéktalan felosztásának lehetetlensége

E fejezet logikus és egyben előzékenyen elegáns folytatása a megelőzőnek. Amennyiben felmerült bennünk az előzetes fejtegetések olvasása során a kérdés: „Hogyan lehetséges, hogy a föderatív gondolat hívei nem látták át mindazt, amit Eötvös leírt?”, akkor eljutottunk a kézenfekvő válaszig is. Ha át is látták, azt remélték, hogy az új rend számukra több előnnyel, mint hátránnyal járna.

Eötvös innen veszi át az olvasótól a gondolatmenet fonatát, és azt bizonyítja: a birodalom nyelvek szerinti felosztása egy nemzetiség számára sem járna kizárólag előnyökkel. Az egyes nemzetiségek esetében viszont a lehetséges következmények nincsenek alaposan végiggondolva. Úgy tűnik, itt Eötvös már inkább azt írja, amit szeretne megérni, nem azt, aminek bekövetkezése valószínű. A román nemzetiség területi autonómiája ellen például nem tud nyomós érvet felhozni: „A kérdés csak az, vajon alkalmazható-e az elv olyan kiterjedésében, ahogy az a románoknak kedvező volna, és ha az erdélyi szászoknak tett ígéreteket tekintjük, vagy akár azt, amit már a szerbek megkaptak, akkor ez nem feltételezhető”.²⁷¹ E fejezetben nagyobb teret

²⁷⁰ I. m., 97.

²⁷¹ I. m., 100–101.

kap a korábban megemlített jogeljátszáselmélet-kritika: „Vélekedésem szerint nem okos dolog felállítani azt az alapelvet, hogy örökre eljátszhatók olyan jogok, amelyek nem egy nemzedék jogai, annak a nemzedéknek a hibái vagy bűnei miatt. ... Akad-e valaki, aki azt gondolná, hogy egy olyan tartománynak a felosztása, amelyik vérrel állt helyt a birodalom egységéért, amelyik megingathatatlan hűségben kitartott a dinasztia mellett, megvalósítható, vagy akár csak komolyan megkísérelhető lehetne anélkül, hogy annak igazságérzetét súlyosan ne sértené?”²⁷² Eötvös fokozatosan lopja be az *Egyenjogúsítás...* szövegébe a magyar érdekek képviseletét: itt például látnivalóan ugyanazon érveket hozza fel a méltányosság mellett, mint amelyeket *Magyarország és rendeltetése* című cikkében leírt.

10. IX. fejezet. A történeti jog védelme

A továbbiakban Eötvös a nemzetiségi politikusok által elvetni szándékozott történeti jog egyik fontos összetevőjének, a közösségi történeti tudatnak a jelenlétére hívja fel a figyelmet. A birodalmi patriotizmus még nem létezik, hanem mindenütt a tartományi patriotizmus él tovább: „Mondhatják azt, hogy a birodalom egységes állam...; de azt a fogalmat, amelyet 35 millió ember a „haza” szóval kapcsol egybe, bármilyen téves vagy értelmetlen legyen is, államférfi nem fogja akarata vagy retorikai művésze révén megváltoztatni. Márpedig *ez a fogalom* talán Österreich tartomány kivételével – *sehol sem a birodalomhoz, hanem mindenütt az egyes tartományhoz kötődik. ... Az osztrák hazafiság ... megtalálható az államférfiaknál, a hadseregnél, a legműveltebb osztályok egy részénél... Azonban pillanatnyilag e patriotizmus ismeretlen a nép körében*”.²⁷³ A *Müncheni vázlat* birodalmi patriotizmust követelő mondatai némiképp érthetle-

²⁷² I. m., 102.

²⁷³ I. m., 108.

nek ezeknek a józan, a realitásokat körültekintően mérlegelő soroknak a tükrében. De ha a történelmi közösségi tudat el is enyészik a későbbiekben, teszi még hozzá Eötvös, azt nem a birodalmi hazafiság, hanem a nemzeti érzés fogja felváltani, és az Ausztria felbomlásához vezet.

Az *Egyenjogúsítás...* e részében Eötvös visszatér Széchenyi Istvánnak történelmi és nyelvi nemzet megkülönböztetéséről mondott szavaihoz. 1859-ben maga vallja meg Széchenyinek az 1842-ben tartott akadémiai beszéd rá gyakorolt hatását, és lefelében visszaül röpiratának itt tárgyalt bekezdéseire.²⁷⁴

11. X. fejezet. A lehetséges megoldás

E szövegekben terjeszti elő Eötvös saját megoldási javaslatát. A tervnek az 1850 végi viszonyokra alkalmazott ismétlését találjuk meg Trefort Ágostonnak az európai konzervatív körök felé tájékozódó, korábban ismertetett röpiratában is. Mivel Eötvös össze akarja egyeztetni Ausztria létét a nemzetiségi követelések kielégítésével, ezért jelentősen korlátozza annak érvényét, amit a bevezetőben mondott, és itt már csupán azt állítja, hogy „*szinte* valamennyi európai állam létével” állnak ellentétben a nemzetiségi törekvések.²⁷⁵

Eötvös ezután azon nézetét fejti ki, hogy a nemzetiség értékes hozzájárulás az európai népek fejlődéséhez: ilyen pozitív fejleménynek tekinti az egységes német és olasz állam formálódását, és azon nemzetek felébredő öntudatát és szolidaritását, amelyek megosztottan, több államalakulat keretében élnek. Hitet tesz Ausztria létének szükségessége mellett, és örvendetesnek tartja (némiképp ellentétben azzal, amit korábban leírt), hogy a birodalomnak vannak olasz- és németajkú területei, s ezáltal Ausztria meg tud felelni kultúrmissziós feladatának.

²⁷⁴ Eötvös József báró – Széchenyi István grófnak, Pest, 1859. április 7., in: *EÖTVÖS*, 1976., 302. Vö. *GALÁNTAI*, 1995., 9.

²⁷⁵ I. m., 118. Az én kiemelésem.

Annak értelmében, amit a VII. fejezetben kifejtett, továbbra is annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a birodalomban nincs közmegegyezés a nemzetiség fogalmának értelmezéséről, s ezért úgy gondolja, a tényleges feladat az eltérő felfogások, vagyis a történeti és nyelvi nacionalizmusok összebékítése. A nemzetiségi jogok tiszteletben tartásának a birodalom egységével való összeegyeztethetőségét vizsgálva Eötvös elméleti fejtegetésekbe bocsátkozik föderáció és alkotmányosság különbségéről. A gondolatmenet lényege a szuverenitásjogok feloszthatóságának kérdése. Föderáción azt érti Eötvös, hogy az összállamon belüli egyes államoknak önrendelkezési joga van („minden állam saját jogainak és kötelességeinek legfőbb bírója”²⁷⁶): ám ezt a megoldást elfogadhatatlannak tartja, mert veszélyezteti a birodalom egységét. Ezzel szemben Ausztria számára egységes alkotmány kibocsátását tartaná kívánatosnak. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ez az alapszerződés az egész közigazgatást a központi kormány alá rendelné: a tartományi belügyek igazgatása átengedhető az ottani kormányzerveknek, és így a tartományok történeti jogai nem sérülnének jelentősen. A hatalmi centralizáció–közigazgatási decentralizáció egyensúlyának az irodalomban sokat idézett elvét fogalmazza itt meg: „Ami megfelel, az nem több alkotmányos birodalom konföderációja, melyek mindegyike megőrzi szuverenitását, és az egészhez csak egyes közös ügyek tekintetében, illetve a perszónálunió révén kötődik, hanem az *egységes alkotmány*, egy olyan államnak, amelyben csak egyetlen igazán szuverén hatalom van. ... A szuverenitás nem darabolható fel, az egész államot érintő ügyeket nem lehet szétszítani”.²⁷⁷ Azonban „[a] birodalom egysége nem abban áll, hogy az egyes tartományok egész közigazgatását legfelsőbb szinten egy közös belügyminiszter vezesse”.²⁷⁸ Andrian-Werburg báró e tekintetben lényegében egyetért Eötvössel: a különbség kettejük között az, hogy a *Centralisation und Decentralisation in Österreich* szerzője jobb véleménnyel van az oktrojált alkotmányról,

²⁷⁶ I. m., 124.

²⁷⁷ I. m., 123.

²⁷⁸ I. m., 125.

és csak a közigazgatási centralizáció gyakorlati kivihetetlenségét ismeri el.²⁷⁹

Mindazonáltal az Eötvös által felvázolt megoldás több olyan kompromisszumot tartalmaz, amely ellentétben áll az egész röpirat gondolatmenetével. Egyrészt Eötvös mégiscsak megfogalmazza a birodalmi gyűlés felelősségének lehetőségét és szükségességét: „Közös birodalmi gyűlés és közös minisztérium nélkül, amely valamennyi ügyet viszi, ami az egész államot érinti, s melynek – csekély kivétellel – csakis saját kinevezésétől függő közhivatalnokokat használ, miközben maga az általános birodalmi gyűlésnek, és *csakis annak* felelős: általános birodalmi gyűlés és efféle minisztérium nélkül az egység elképzelhetetlen”²⁸⁰ A birodalmi gyűlés gyakorlati működését – szemben az ötödik fejezetben foglaltakkal – itt már nem tartja lehetetlennek annak ellenére, hogy „[a]z általános birodalmi gyűlésben és az egyes tartományok gyűléseiben használatos nyelvek kérdése még alkalmat ... fog adni a harcra”²⁸¹

Másfelől engedményt tesz Eötvös a nyelvi jogok érvényesítésének terén. A nyelvkeveredés és a tartományi autonómia lehetséges következményeit nem azzal a borúlátó kétkedéssel gondolja végig, mellyel a röpirat egészének során a szólamok és ígéretek mögötti valódi szándékokat fürkészte. A többségben levő nemzetiség hatalmaskodásainak féken tartásához az egyéni szabadságjogokban elegendő garanciát lát: „mivel a többség uralma mindig abban a mértékben válik egyre nyomasztóbbá, ahogy korlátozódik annak gyakorlási köre, ezért ott, ahol különböző nyelvű lakosok egyesülnek egy közösségben, a kisebbség jogait a többség túlkapásaival szemben meg kell védeni azáltal, hogy – éppen nyelvi tekintetben – iskolákban, egyesületekben minden lehető egyéni szabadságot biztosítanak nekik. ... Ahol az alkotmány biztosítja az egyének egyenjogúságát, ott a nemzetiségek egyenjogúsítása elveszti gyakorlati jelentőségét. Ahol mindenkinek ugyanannyi joga van, mint a másíknak, ott egyik nemzetiség sem tekinthető az állam által előnyben részesítettnek”²⁸²

²⁷⁹ ANDRIAN-WERBURG, 1850., 2–9.

²⁸⁰ EÖTVÖS, i. m., 127.

²⁸¹ I. m., 131.

²⁸² I. m., 130.

Nem szükséges meggyőzőbb bizonyítékot keresni arra, hogy Eötvös nem feledkezett meg a magyar érdekekről 1848 után, mint e bekezdést. Eltekint ugyanis az általa megfogalmazott felismeréstől a nacionalizmus kirekesztésre törő versenyszelleméről, és hajlandó az alkotmányban elégséges garanciát látni a kisebbségekhez tartozók jogainak védelmére. Részrehajló jóindulatának legfőbb tanúja a történeti tapasztalat: 1867 után, amikor Magyarország visszanyerte történeti jogait, éppen hogy nem volt elég a nemzetiségi törvény az egyéni szabadságjogok biztosításához, és a többségi nemzet túlkapásai éppen azokat az iskolákat és egyesületeket szüntették meg Eötvös halála után, amelyekről itt beszél, és amelyeket második minisztersége során létrehozott.

12. Befejezés.

Ausztria, az egyéni szabadság őrzője

A *Befejezés*ül szolgáló fejezet Eötvösnek a francia példára vonatkoztatott népszuverenitás-kritikáját tartalmazza. Ezekben (az *Uralkodó eszmék*ben is megtalálható) fejtegetésekben Eötvös ismeretesen a népfelség és az egyéni szabadság összeférhetetlenségét mondja ki: „Ha a szabadság a népszuverenitás fogalmának megvalósításából áll, és az egyenlőséget az államhatalomban való egyforma részesedésben keresik, akkor szükséges:

1. *Hogy az államhatalom köre egyre inkább kiterjedjen. [...]*
2. *Hogy annál szűkebbre legyenek vonva az egyéni szabadság határai, minél messzebbre terjed az államhatalom felségterülete. [...]*

Ebből következik, hogy mivel a politikai szabadság megvalósításának érdeke minden egyes embertől személyes önállóságának feláldozását kívánja, azért *minden egyes ember azt fogja követelni*, hogy legalább e fogalom valósuljon meg tökéletesen, és hogy *valósággá váljék a köz politikai egyenlősége és uralma*. Csodálkozhatunk-e tehát, hogy e körülmények között az emberek nem tudnak megállni a politikai egyenjogúsítás követelésé-

nél, hanem szükségképpen a viszonyok tényleges egyenlőségének kívánata felé haladnak tovább?”²⁸³ E gondolatok nem kitekintő függelékként állnak a nemzetiségi kérdést tárgyaló röpirat végén, hanem logikusan kapcsolódnak a korábban kifejtettekhez. Eötvös itt visszájára fordítja a mondottakat: nemcsak a nemzetiségekv köszönhet sokat az egyéni szabadság elvének, hanem egyben a birodalom népeiben élő nemzeti gondolat lehet ezen elv letéteményese és védője Európában, szemben a kommunizmus felé haladó Franciaországgal: „...a népek sorsán örökő gondviselés jótéteményét fogjuk látni az ausztriai nemzetiségek ébredésében. Be kell látnunk, a gondviselés nem engedi, hogy a szabadság, amely a kereszténységen nyugszik, Róma szabadságához hasonlóan sírba szálljon”.²⁸⁴

A felemás osztrák alkotmányosság, Eötvös szerint, az egyéni szabadság védőjévé válhat Európában. S nemcsak a szabadság, hanem a kereszténység védőjévé is, melyen, ahogy Eötvös mondja, az előbbi nyugszik. Ezen odavetett megjegyzés háttérében több gondolkodói erőfeszítés áll, mint az egész röpirat mögött. Ennek megmutatása a tárgya e könyv következő fejezetének.

²⁸³ I. m., 139.

²⁸⁴ I. m., 144.

IX. A KULTÚRTÖRTÉNETI SZINTÉZISTERV

1. A „nagy mű” mint életprogram

A 19. század pozitivista történeti gondolkodásának magyarországi historiográfiáját megíró R. Várkonyi Ágnes figyelmeztette legutóbb az Eötvös-kutatókat arra, hogy Eötvös el nem készült nagy vállalkozásának, melyet „kultúrtörténeti szintézisterv”-nek vagy „a keresztény civilizáció történeté”-nek szokás emlegetni, jóformán a körvonalait sem ismerjük: az összegyűjtött anyag „elrendezésével még adós az Eötvös hatalmas jegyzet- és levelezési anyagát feldolgozó kritikai munka”.¹ A figyelmeztetést megfogadtam, a munkát megkezdtem: a jelen tanulmány mégsem számolhat be a szintézisterv rekonstrukciójáról. Ennek egyik oka az, hogy (egyre inkább úgy tűnik) nem egyetlen terv létezett. A második: a megvalósítási kísérletek sora jóval túlnyúlik a tárgyalt időszakon; Eötvös folyton változó politikai viszonyok közt gondolja végig újra és újra az európai történetfejlődés alapkérdéseit – és eközben ő maga is lassan egészen másvalaki lesz. A harmadik, legfőbb oka a rekonstrukció el nem készültének az Eötvös élete során elsajátított műveltséganyagnak és a hátrahagyott kéziratmennyiségnek a nagysága, melynek feldolgozásához az Eötvös-kutatásnak eddig szentelt néhány esztendő nyilvánvalóan nem volt elég.

Eötvös emigrációja során kezdett először a keresztény civilizáció történetének megírásával komolyan és rendszeresen foglalkozni. Az előmunkálatok hiányai miatt nem tudok a korábban alkalmazott, teljességre törekvő filológiai tényfeltárással a

¹ VÁRKONYI, 1973., II., 389.

kérdéshez közelíteni. Az 1848 és 1850 közötti, ide tartozó szövegekben nem azt vizsgálom, ami az adott időszakra nézve különösen jellemző, hanem e szövegeken keresztül próbálok meg rávilágítani a szintézisterv(ek) mindvégig jelen levő két alapvető értékére: a tételes vallástól független keresztényi szeretetre és a politikai értelemben vett egyéni szabadságra. Ezt megelőzően annak okát tárom fel: miért és hogyan vált e terv Eötvös egyik legfontosabb életprogramjává. Az okok ismerete talán hozzájárulhat ahhoz, hogy a hátrahagyott cédulák egyszer majd a helyükre kerüljenek.

„Eötvös ... a polgárosodás történetéről nagy munkát ír...”: Kemény Zsigmondtól származik e mondat, 1858. december 28-ai keletű, Falk Miksához szóló leveléből.² Valóban: ez idő tájról fennmaradt Eötvösnek egy vázlata (a sok közül) a tervezett nagy műről, amely egységbe foglalja addigi eredményeit és a még elvégzendő feladatokat. A szintézisterv fő kérdésfeltevéseinek, történeti horizontjának és módszertani alapelveinek minimális, pusztán megnevező ismertetésének fejében idézem most e vázlatot az 1856 karácsonyán feleségétől ajándékba kapott noteszből:

„Munkám rendje

1 Hogy a' politica practicus tudomány melyben e' szerént csak Baco rendszere alkalmazható.

2 E tudomány határai. Menyire terjedhet az

3 Általános elvek. –

4 Egész civilisatiónk keresztény, a' jövőről csak anyiban szolhatunk amenyiben azon elvek állandóságába bizunk melyeket a' kereszténység felállított

5 A keresztény civilisatio elvei. Béfolyást melyet arra az ó világ gyakorolt[.] Az ovilág civilisatio[já]nak maradványai[.] Társaséletünkben igen kevés[.] A tudományban több, legtöbb az áldadalomban. –

6 Az újabb államok alakulása. Renaissance. Ennek következései[.] Absolutismus, Francia forradalom. <Következések. –>

7 Az irány melyet az államban, az melyet minden egyéb

² Kemény Zsigmond báró – Falk Miksának, Pest, 1858. december 28., in: FALK-KECSKEMÉTHY, 1925., 498.

viszonyainkban követünk. Ellentét az állam 's társaság között. –

8 A társadalom 's állam nem állhatnak egymással [!] ellentétben. A Communismus. – Az elvek melyeket az államra nézve felállítánk szükségkép a' Communismushoz vezetnek. Az ó világ Communismusa. – Panem et circenses. – Az újabb államoké. – A status omnipotentiája szükségkép absolutismushoz vezet: minden absolutismus szükségkép convulsióhoz.

9 Mit tegyünk – Ha a' társadalmat nem rendezhetjük el azon elvek szerént melyeket az államban követünk annélkül hogy civilisationk elveszen; társadalmunk elveit kell alkalmaznunk az álladalomban is. Társadalmunk kifejlődésének alapja az individualis szabadság. –

10 Az individualis szabadság elve az államra alkalmazva. –”³

Ezek után pedig térjünk vissza Kemény Zsigmond mondatához, ezúttal teljes terjedelmében idézve: „Eötvös, ki mint tudjuk, a polgárosodás történetéről nagy munkát ír, még ezelőtt *egy évvel* azon szempontból indult ki, hogy a pápának szellemi befolyása annál nagyobb lesz, minél kevesebb a világi hatalma, s hogy a conciliumok rendszerére – mi a catholicismust regenerálja – akkor kerül sor – midőn a pápa a keresztény katolikus világtól évdíjat fog venni kárpótlásul”. A mondat látnivalóan nem azt jelenti, hogy Eötvös *éppen írja* a nagy munkát: a kultúrtörténeti szintézis megírásának szándéka irreleváns szövegkörnyezetben, mintegy Eötvös nevének díszítő jelzőjeként jelenik meg. Arra utal: a kortársak körében elterjedt volt e terv híre, és Kemény ironikus megjegyzése („mint tudjuk”) arra enged következtetni, hogy a maga kétkedő természetével talán Eötvös-nél előbb tudta: soha nem fog e mű elkészülni.

Az Eötvös egész pályáját végigkísérő, nagy erőfeszítések árán sem megvalósuló, kötelességként nyomasztó feladat látható hátterében ismeretesen egy ifjúkori fogadás áll. 1841. április 6-án tettek közös fogadalmat Trefort Ágostonnal, hogy 1865-re elkészítik nagy munkáikat a keresztény eszmék történetéről, illetve a magyar történelemről. Eötvös pecséttel is megerősített foga-

³ MTAK Kt. K 780/IV., 52. rv.

dalmának szövege a következőképpen hangzik: „Én alolirt ezen-
nel becsületemre ígérem hogy ha Isten életben tart 1865 uj esz-
tendeig a keresztény eszméknek történetét kiadandom. Isten
engem ugy segítjen[.] 6/4 841 Eötvös”⁴ A fogadalom komolysá-
gát és új pályaszakaszt nyitó jellegét mutatja, hogy Eötvös 1865-
ben *visszatekintve is* egységes ívűnek látja elmúlt két és fél év-
tizedének tudományos törekvéseit: „...én 25 éve foglalkozom az
államhatalom határainak kérdésével”.⁵

Jóllehet a fogadalom szövegét közlétező Szalay Imre úgy
gondolja, hogy „Eötvös ezen kötelezvénye fejében megírta *A XIX.
század uralkodó eszméi*-t két kötetben”⁶, a később is meg-meg-
újuló kísérletek arra utalnak, Eötvös az *Uralkodó eszmékkel*
nem tekintette adósságát lerótnak. A fogadalom tanúja, Trefort
is e véleményének ad hangot; 1883-as visszaemlékezése a szán-
dék megfogalmazódásának idejét még korábbra, 1837-re teszi, és
a nyugat-európai utazással hozza összefüggésbe: „De Eötvösnek
egy más irodalmi terve is volt 1837. óta, midőn egy nagyobb
utazásból hazatért, lelkében az a gondolat fogamzott meg, hogy
életének legnagyobb irodalmi és tudományos műve a *keresztény
civilisatio története* lesz, s e célra voltak tanulmányai és olvas-
mányai irányozva, s e célra nagy anyagot gyűjtött volt össze.
A francia forradalom történetének tervezete s a keresztény
civilisatio történetéhez tett tanulmányok születték meg az »ural-
kodó eszméket.« Kétkedvén, vajjon egészsége, ereje s egyéb
viszonyok fogják-e valaha engedni, hogy ő a tervezett nagy
munkát a keresztény civilisatióról konstruálhassa és megírhas-
sa – ezen kétség hatása alatt írta munkáját a XIX. század ural-
kodó eszméiről, és abban sok anyagot dolgozott fel, mi a nagy
munka számára volt szánva”.⁷

⁴ Faksimiléje: SZALAY I., 1909., a 22. és 23. oldalak között. Közli SZALAY I., 1909., 22. emendált helyesírással és olvasati hibával. A Trefort-ada-
lékra az irodalomban Angyal Dávid utal: FALK–KECSKEMÉTHY, 1925.,
500. Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy az adatra felhívta a figyelme-
met.

⁵ Eötvös József báró – Charles de Montalembert grófnak, Pest, 1859. szeptem-
ber 17., in: CSEPELI, 1997., 135.

⁶ SZALAY I., 1909., 22.

⁷ TREFORT, 1883., 4–5.

1837 és 1841: beszédes évszámok. A *karthauzi* élményeinek háttérében álló nyugati utazás után fogalmazódott meg Eötvösben a keresztény civilizáció történetének terve, és *A karthauzi* befejezésével, az utolsó részeknek a *Budapesti Árvízkönyv* ötödik kötetében való megjelenésével⁸ esik egybe az 1841. április 6-i fogadalom. Közvetlenül a regény befejezése után Eötvös 25 évre való feladatot – lényegében életprogramot – jelölt ki magának. Az egybeesések azt sejtetik: a regény magában rejti a vállalás miértjének titkát. Ezért a továbbiakban először *A karthauzit* az 1848–1850 közötti kéziratokkal, elsősorban a *Pauperizmus* című tanulmánnyal fennálló párhuzamok szempontjából vizsgálom, mintegy annak bizonyításául, hogy e romantikus énrégény bizonyos rétegeit tekintve a politikai elemzésekkel egyszövetű alkotás. Ezt követően a fogadásnak (és magának a tervnek) eleddig előlünk rejtőző egzisztenciális háttérére, a fiatalkori regénynek (és magának Eötvösnek) a soha el nem készült nagy műhöz fűződő lényegi viszonyára kérdezek rá.

2. Szépirodalmi előzmény: *A karthauzi*

„A császárság háborúi alatt, miközben a férjek meg a fivérek Németországban jártak, a nyugtalankodó anyák egy égőlelkű, halvány, ideges nemzedéket hoztak a világra.” „Musset regénye, a *Confession* – folytatja a gondolatot a fiatal Kosáry Domokos a fiatal Kossuthról írott művében –, a »sápadt és ideges nemzedék« vallomása, azé, amely a napóleoni csaták közt született s amely mögött a rászakadt béke csöndjében is ott mered a Forradalom és a Gloire roppant árnyalakja.”⁹ A francia romantika Lajos Fülöp királysága idején induló nemzedékének

⁸ Vö. Eötvösnek 1841 nyarán Szalayhoz írott levelét és az azt kísérő szerkesztői jegyzeteket: Eötvös József báró – Szalay Lászlónak, Sály, 1841. június 6., in: NIZSALOVSKY-LUKÁCSY, 1967., 126–127.

⁹ KOSÁRY, 1946., 18.

Eötvös legalább annyira, ha nem inkább rokona, mint majdani minisztertársa és politikai ellenfele. Két évvel volt fiatalabb Alfred de Musset-nél, aki a korábban idézett mondatot leírja *Az évszázad gyermekének vallomása* című regényének legelején. Másfél hónappal azután született, hogy Napóleon visszatért Oroszországból, és mintegy fél évvel azelőtt, hogy a népek csatája Lipszénél a császár uralmát jóvátehetetlenül megingatta volna. Eötvös Musset nemzedékének életébe kapcsolódik bele európai körútjának részét képező franciaországi tartózkodása során 1836–37-ben: e nemzedék tapasztalatai az övéi is lesznek. S velük vállal közösséget ifjúságának érzelmi-szellemi fejlődését összegző önéletrajzi regényében, *A karthauziban* azáltal is, hogy művét Musset épp 1836-ban megjelent regényéhez hasonlíttja: „[e] lapokban” – írja a főhős, Gusztáv egyik barátjának – „egy század ifjának emlékeit olvasod”.¹⁰

Az irodalomban már korábban is vissza-visszatért a gondolat, miszerint Eötvös politikai gondolkodásának egyik fontos fiatalkori előzménye *A karthauzi*. Voinovich Géza azt írja, Eötvös „1837-iki utazása óta hordta magában a vágyat, hogy megírja a keresztyén civilizáció történetét, élete főművéül. Már akkor helyet kerestek magoknak ez eszmék” – teszi hozzá – „a Karthausi lapjain”.¹¹ Sőtér István is úgy látja, hogy „ez az utazás érlelte meg az író és gondolkodó Eötvöst, sőt a politikust is”, és néhány adalékkal szemlélteti is, hogy tér vissza a felnőtt Eötvös ifjúkori gondolataihoz.¹²

Ugyancsak Sőtér István elemezte *A karthauzi* társadalomkritikai vonatkozásait.¹³ E regény valóban hű lenyomata annak a csalódásnak, amely Eötvöst Franciaországban éri. Ifjúkori illúzióival, a Szalayval való egykori Margit-szigeti koccintás emlékével (amikor a júliusi forradalom tiszteletére pezsgőt bontottak) számol le az önkéntelen sóhaj: „Oh, ki mondta volna ak-

¹⁰ EÖTVÖS, 1996b., 20. Értsd: „Erinnerungen eines Jungen des Jahrhunderts”.

¹¹ VOINOVICH, 1904., 65.

¹² SÓTÉR, 1967., 43., 48., 59., 124.

¹³ I. m., 75. skk.

kor, midőn dobogó szívvel e várost először megláttam, hogy egykor így alakban állhat előttem!”¹⁴

Eötvös számára Lajos Fülöp korának morális válságát és a szabadversenyessé váló kapitalizmus minden társadalmi ellentmondását Párizs testesíti meg. Mesterien köti össze ez irányú reflexióit két, más és más perspektívából megrajzolt Párizs-képpel. Az egyik panoráma a Père-Lachaise temetőből: „menj fel a sírkövek között, hol Foy s Molière-ünk nyugszanak, s több nemes szív hamvad, mint Panthéonunkban, s mikor a halomra felértél, nézz túl a ciprusokon a várasra, hol semmit zöldellni nem látsz; e nagy enyészet és rothadás helyéről nézz Párizsra; s ha majd a messze elnyúló házsivatagot látod, s felette a magas tornyokat, melyek százados emlékeket hordanak homlokukon, s messzűnven a nagy császár oszlopát s a Panthéont s a diadalíveket, s ha majd honszerető szíved emelkedni kezd ennyi dicsőség felett: akkor emlékezzél meg, hogy egy nagy rothadás helye az is, s hogy e dicső kőhalom alatt egy nemzet enyészik, egy nemzet, melynek hite elveszett, melynek honszeretetét önség előlte, melynek reményit hiúság elrontá, s ha netalán szemeid könnyekbe lábadnak, menj egyik kedvesed sírjához, s örülj, hogy meghalt, s nem látta korunknak romlottságát”.¹⁵ A kor kirívó társadalmi egyenlőtlenségeiről pedig párizsi körsétája során elmélkedik a főhős: „A Faubourg hallgató palotáitól, hol a nagy címerek arra intenek, hogy az arisztokrácia tanyájában jársz, a hallgatás arra, hogy az agg nemességnek szép napjai megszűntek, menj a Chaussée d’Antin lármás utcáiba, hol fényes boltok, divatos hintók s az ékesen öltözött sokaság, mely körültolong, lármásan eszedbe hozza, hogy e század hatalmasai között állsz, kiknek [más] címerök nincs – mint melyet 100,000 Louis d’orra nyomtak...; s innen térj el a St. Denis utcájába, menj a Faubourg St. Antoine-ba, vagy a Panthéon városrészébe, tekintsd a sötét házakat, hol a divat nyomai eltűntek, hallgasd a munkazajt körülötted, nézd a rongyos koldust, az izmos munkásereget, ... ínséget s százados gyűlölésben atyától gyermeke elva-

¹⁴ EÖTVÖS, 1996b., 39.

¹⁵ I. m., 59.

dult képvnásokat: mondd, egy városban gondolhatnád-e magadat”.¹⁶

Eötvös az ipari társadalom erkölcsi természetű ellentmondásait már itt, *A karthauziban* megfogalmazta a maga és nemzedéke számára. Amikor a forradalom után – nem utolsósorban a francia és a német irodalom új eredményeinek hatására – a *laissez-faire* egyik társadalmi velejárójával, a pauperizmussal kezdett mélyrehatóan foglalkozni, akkor voltaképpen csak ifjúkori regényének érveit kellett újrafogalmaznia, hogy vitába szálljon a szabad verseny apológiájának, Adolphe Thiers *De la propriété* (*A tulajdonról*) című 1848-as művének állításaival.

Eötvös már *A karthauziban* arra a relativista álláspontra helyezkedett, amelynek értelmében a vágyak és a lehetőségek összehangolásával kerülhetjük el a boldogtalanság érzését: „Az emberek szerencsétlensége nem annyira a világban s körülményeikben fekszik, mint inkább azon természeti ösztönben, mely szerint mindenki, megvetve önkörét, azon túl kívánczik, s mintegy önmagát tantalusi kínra ítéli. Nincs kör, melyben lelkünk legszebb tulajdoninak foglalatosságot nem találnánk, s a legfőbb erények, melyeket história dicsőít, egy házi kör boldogítására használtathatnak; s ki ezt tisztán látja s teszi, az boldog lehet. A szerencsétlenség nem más, mint azon különbség, mely kívánataink és reményeink, s ezek és a való között létezik, s ha korunkban több szerencsétlen embert látunk, mint talán valaha, mióta a világ áll, oka bizonyára leginkább az, mert ezen különbség soha nagyobb nem vala, mint éppen most”.¹⁷ *A Pauperizmus* kéziratában megfogalmazottakkal egybehangzóan már a regényben is azt állítja, hogy az anyagi természetű vágyak felkorbácsolásáért elsősorban a szabad versenynek köszönhető nagy vagyoni különbségek a felelősek, s a gátlástalanság hátterében a felvilágosodásnak a hagyományos közösségi és vallási tudatformák lerombolásában elért eredményei állnak: „De ha azáltal, hogy korunk kívánatokat gerjeszt, melyeket ki nem elégíthet, számtalant tevé szerencsétlenné; s ha azáltal, hogy a

¹⁶ I. m., 63–64.

¹⁷ I. m., 104–105.

remények országában a lehetőség sorát annyira kiterjeszti, nagy fájdalmat okozza; ennél fájdalmasabb és az egészre nézve károsabb az: hogy lemondva vallásáról, a lehetőségek sorát a morális világban éppen úgy kiterjeszté, s kiknek nagy vágyokat ada, azokat minden féktől felszabadítá, melyet erkölcsiség és neme-
sebb elvek reájok vethetének”.¹⁸ A 19. század embere, ellentétben a hagyományos középkori közösség tagjaival, amely „szigorú rendszabályaival szűkebb kört szabott az egyes reményeinek”¹⁹, már nem bízhat a vallás fegyelmező erejében: „[K]orunknak szerencsétlensége azon kételkedés, melyet mint egyetlen örökséget hagyta a múlt ivadék a mostaninak, ... s mely most elterül az életen lealázva mindent, mi emelt, eltagadva, mi boldogító, elvéve, mi nélkül nem élhetünk”.²⁰ A sokszor idézett aforisztikus megfogalmazással összefoglalva: „a kor vallása haszon, s ha vannak mártírjai századunknak, csak pénzvágy az, mi őket szenvedni és lemondani tanítja”.²¹

Eötvösnek a vallástalanságot felemlető szavai nemcsak személyes benyomások vagy meggyőződés eredményei (bár ebből bomlik ki a regényben a főhős azon egzisztenciális konfliktusa, amelynek „következményei”, nézetem szerint, Eötvös egész életére hatással vannak). A vallástalanság szavá tétele a társadalomkritika szinte kötelező, vagy legalábbis mindenképpen gyakran visszatérő eleme volt a korban mindazoknál, akik valamilyen szempontból nyugtalanítónak tartották Franciaország erkölcsi állapotát. A később legitimistává lett Chateaubriand a század elején a *René*-ben éppúgy azon kor eljövételét konstatálta, amelyben a szellem emelkedettségét, a vallás tiszteletét és az erkölcsök komolyságát az aljasság, a hitetlenség és a romlottság váltja fel, mint ahogy az anarchista Proudhon is emiatt kritizálja a francia társadalmat *De la Justice dans la Révolution et dans l'Église (Az igazságosság a forradalomban és az egyházban)* című munkájában: „Franciaország elvesztette erkölcsét. ... Nincsen többé sem erkölcsi érzéke, sem erkölcsi tudata, még

¹⁸ I. m., 105–106.

¹⁹ I. m., 105.

²⁰ I. m., 21.

²¹ I. m., 36–37.

csak elemi ismeretei sincsenek többé az erkölcsről. ... [E]ljutottunk arra a szomorú következtetésre, hogy az igazságos és az igazságtalan fogalmi, amelyeknek a megkülönböztetésére egykor képeseknek véltük magunkat, sablonos, bizonytalan körvonalú, és meghatározhatatlan kifejezéseké váltak; hogy mindezek a szavak: Jog, Kötelesség, Erkölcs, Erény stb., amelyek körül az egyház és az iskola akkora zajt csaptak, csupán pusztá hipotézisek, tartalmatlan utópiák, bebizonyíthatatlan előítéletek fedezésére szolgálnak; hogy a gyakorlatban megvalósuló élet, amelyet valamiféle emberi respektus és az illem irányít, alapjában véve önkényes.”²²

E legnyilvánvalóbb párhuzamokon túl még számos példával támaszthatnám alá *A karthauzi* fontosságát Eötvös politikai gondolkodásában. Eötvös már ekkor hangot ad például annak, hogy felismerte a különbséget szabadság és egyenlőség jogának elvi megfogalmazásai és tényleges megvalósulása között (amely felismerés az *Uralkodó eszmék* egyik alapkérdésévé válik): „Mind-en francia szabad és egyenlő, így szól a törvény; s ki akarná hinni, főképp ifjúkorában, hogy az, minek kivívásáért majdnem egy fél századig vérezett nemzete, pusztá szónál nem egyéb?”²³; „A szabadság s uralkodás eszméi közel állnak egymáshoz...: uralkodás nem egyéb, mint a szabadságnak azon legnagyobb foka, melyen nemcsak önerőnkkel élhetünk, de másokét is magunkévá tehetjük”²⁴ stb.

A francia társadalomra jellemző korjelenség, a vallásos hit megrendülése magának a főhősnek, Gusztávnak is személyes, belső konfliktusa; annak a főhősnek, aki – amint az előbb láttuk – a társadalom vallástalanságát bírálja.²⁵ Szinte teljes terjedelmében idézem azt a részt, ahol Gusztáv a társadalom közönyétől a saját kételyének kimondásáig eljut: „Egy vala, mi e tiszta eget elborítá, s lelkemet néha mély gondokkal tölté; azon vallástalanság vala ez, mely, fájdalom, majdnem egész Francia-

²² Id.: SOREL, 1994., 210–211. Lukács Katalin fordítása.

²³ EÖTVÖS, 1996b., 105.

²⁴ Uo.

²⁵ *A karthauzi* vallásosságáról, annak szakirodalmi értékeléséről jó áttekin-tést ad CONCHA, 1918., 29. skk.

országban már közönségesse vált, de melyet én atyám házában először láttam. – Jezsuitáknál nevelve, ifjú szívem egész hevével ragadva meg azon hitet, melyben évekig boldogságomat találtam, nem lehetne nem csudálnom azon hideg közömbösséget, melyet most magam körül láték. – Vasárnap jött, s senki templomba nem ment; a nép egy processziót járt, mi nyugodtan nézénk ki ablakainkon; az egyház böjtot rendelt, s mi húst evénk; én enni nem akartam, s atyámat a böjtre figyelmesse tettem; ő mosolygott. Mit jelent mindez? – gondolám magamban; atyám mosolyg! S lelkemben az első kétely támadt, gyengén s küszködve még erősebb hitemmel, de mégis szüntelen visszatérve, s mindig új erővel. Tán a böjt nem fő dolog? – Így töprenkedém magamban, de hát mi volna az, ha az egyház parancsolatját meg szabad szegnünk? S gondoltam s gondoltam mindig többet s mélyebben, de anélkül, hogy lelkemnek nyugtot találnék, vagy visszavarázsolhatnám azon örömöket, melyeket hitemben egykor találtam, s ha a templomban valék, vagy szobámban Mária-képe előtt térdeltem, mindig újra feltámadt a kérdés lelkemben; vajon miért mosolygott atyám? ... [H]allgaték, nem merte senkivel közölni a gyötrelmet, melyet oly vétkesnek gondolék, s mely, habár kínt, nem vala egészen gyönyörtelen, mint minden ily vizsgálódás nem az, hol az ember, lerontva boldogságát, az első pillanatokban csak önerejét érzi. – Még minekelőtte atyám házáat elhagytam, kételkedő valék”²⁶

Eötvös egy *katolikusnak* a kételyhez vezető útját írja le. A pompás külsőségeiben, fegyelmező előírásaiban megnyilvánuló pozitív valláshoz való engedelmes, öntudatlan ragaszkodását ingatja meg Gusztávban, voltaképpen paradox módon, egy másik abszolút instancia: az atya. A regény világában azonban e motívum hiteles: *A karthauzi* nagy szerelmi története, Júlia és Dufey, Júlia és Gusztáv, Betty és Gusztáv kettősei is mind arra irányulnak, hogy a passzív főhős, jelenetről jelenetre sodródva – inkább szemlélőként, mint résztvevőként – kijárja az érzelmek iskoláját. Itt is külső benyomásnak, nálánál erősebb akaratnak engedelmeskedve indul el a kétely útján.

²⁶ EÖTVÖS, 1996b., 36.

A nagyvilág nem tud számára vigasztalást nyújtani az elvesztett hitért, és nem talál követendő példát azon életstratégiákban sem, melyet alteregói, Armand és Arthur élnek végig helytete: a művészetben, a karrierben, a nihilben, az öngyilkosságban. Az „egykedvűség” semmilyen formája nem olthatja ki benne a hit utáni vágyat: „Természetemnek egyik fő tulajdona a vallásosság; gyermekségem első éveitől, hol míg anyám karjai között rebegém első Miatyánkimat, mostanig, hol kétségbeesve térdelek a feszület előtt; hinni mindig fő szüksége vala lelkemnek, mely ki nem elégítve, kinná vált, de soha meg nem szűnhetett, s a kételkedés fájdalmait egykedvűséggel enyhíteni nem engedé...”²⁷ Ezért vonul Gusztáv kolostorba, éppen azon szerzet kolostorába, amelynek alapítója számára a kétely tudata mindennél nagyobb szenvedést okozott: „Mint a nap, mely ragyogva áll a világ felett, mindent eltöltve világával, mindenén áthatva meleg sugárral; ilyen az Isten nagy gondolata... S nem e nagy gondolat-e az, mi a karthauzinak mindene? S ha ezt is elveszíti, ha egy kétely – – – mi egy kétely annak, ki a világban él; övé az egész világ, övé a tavasz s a virágozó természet, s száz öröm s száz fájdalom, melyek lelkét felderítik; a karthauzi csak kételyét bírja... Jól sejdíté ezt Szent Brúnó, e szerzet alkotója, midőn az istentagadó szenvedéseiről szólva, így beszélteti őt poklában: óh, adjatok még új kínokat azokhoz, melyeket már szenvedtek; boncoltassatok fel az egész örökkévalóságon át millió új hóhérok által, csak Istenemtől ne fosszatok meg egészen – s emésztő lángjaim rózsáknak fognak tetszeni, az ördögök dühössége nyájas öleléseknek, e börtönök jajkiáltásai bájoló zenéknek, e szörnyű lak gyönyörű palotának – csak e borzasztó kintől szabadulhassak, melyet most szenvedek; csak Istenemet találjam fel ismét”.²⁸ Aki e szavakat mondja Gusztávnak (a szerzet apátja), maga is sorsátvállaló helyettese a főhősnek: ezért tér el Eötvös a történeti hűségtől, s ezért léptet fel a Grande Chartreuse fiatal rendfőnöke helyett²⁹ agg apáturat,

²⁷ I. m., 30.

²⁸ I. m., 18.

²⁹ Vö. I. m., 17., 15. sz. jegyzet.

hogyan az helyette végigharcolhatta legyen a francia forradalmat: „Mint mondják, indulatától elragadva kegyetlenségeket követett el ifjú korában a nagy zendülés alatt; s miután Napóleont császárnak látta, mélyen megbánva tetteit, a kolostorba ment”³⁰

E közeget próbálja megtalálni Gusztáv elveszett hitét. A fordulópontot e folyamatban a XXVI. fejezet zaklatott belső monológja jelenti, melynek során megvilágosodik Gusztáv számára, hogy a hit elvesztének legsúlyosabb következménye a társadalomban eluralkodó önzés: „Minden ember egyenlőn önös, s ha nem volna a hit, mely a földi javakról lemondónak nagyobb javakat ígér, s ha nem volna hiúságunk..., talán rég széteszlott volna a társaság. De kinek hite nincs, ki szenvedések közt lelkének azon részét, mely egykor reményelni nem tudott, elvesztve, a véghetlen égben mást nem talál egy nagy pusztánál, melynek ürességén csillagok ragyognak és fellegek szállonganak, de emberi szavunk visszhangot nem talál... – kit hit jó tettek nem buzdít, hírvágy áldozatokra nem lelkesít, hiúság jóra nem csal..., mi marad annak a világon?”³¹

Gusztáv itt jut el önös mivoltának felismeréséig. Látja önmagát „a véghetlen égben”: „Körültekintek az égen, vak vegyületben repülnek szétszaggatott fellegek...”³² A felismerés elegendő a megvilágosodás kegyelméhez: ennek ténye annak ellenére nyilvánvaló, hogy Eötvös reálissá transzponálva írja le a jelenést: a hangjelenséget a szerzetesek éji éneke helyettesíti, a Mária-látomást anyja képe, amely „áldva emelkedett” előtte.³³

E jelenés hozza el Gusztáv számára az olyannyira áhított vigasztalást, és a lelki megrázkódtatást követő testi hanyatlás, a közeledő halál ébreszti fel benne az emberi nem tökéletesedésében bízó reménynek és a másokért tevékeny szeretetnek a belső parancsát. Az erre vonatkozó sokat idézett sorok a korábban az önzésről mondottakra való hangsúlyos visszautalás („csak az önösnek nincs vigasztalása a földön”³⁴) szövegekörnyezetében

³⁰ I. m., 17.

³¹ I. m., 93–94.

³² I. m., 94.

³³ I. m., 98.

³⁴ I. m., 325.

olvashatók: „Szeressetek! Óh, de ne csak egyesekért dobogjon ifjú szívetek, bármi kedves s boldogító a kör, melybe sorsotok helyheze, ne ez legyen határa szerelmeteknek, a világnak polgárrivá születtetek, gyermeki a nagy emberi családnak, s kebletek nem emelkednék testvéreierért?”³⁵; „Óh, s az emberi nem el fogja érni magas célját! – Századok fognak múlni, sok ivadék eltűnni küszködés között, de a napnak jőni kell, melyben nemünk hivatását betölté, melyben a jó győzni fog a világon... *ReméljeteK, ifjak!*”³⁶

Gusztávban tevékeny válik az erény, amennyiben a másik emberről van szó; s ez az altruizmus végigkíséri Eötvös pályáját, „misericordiánus” reformtörekvéseitől egészen második miniszterségének végső erőit felőrlő megpróbáltatásaiig, melyeknek így néz elébe nővérének írott 1867. január 11-ei levelében: „Isten tudja, mit hoz az új év. Egyvalami bizonyosnak tűnik a számomra: közeleg az óra, amikor eldől a jövőnk, és e gondolat aggodalommal tölt el. Nem miattam – én már semmit nem várok és semmit nem félek –, hanem a haza sorsa miatt, amelyet mindig is jobban a szívemen viseltem, mint önmagam, sőt mint a családomat.”³⁷

De hová lett az önmagunkat formáló erény? Gusztáv kimondja, hogy „*Szeressetek!*”³⁸, és azt is: „*ReméljeteK...!*”, de nem tudja kimondani: higgyetek. Mégpedig, úgy gondolom, a miatt a felismerés miatt képtelen erre, amit a kételkedésre való ráeszmélésekor magába fojtott: a kétely gyötrelme, ahogy mondja, „habár kínza, nem vala egészen gyönyörtelen, mint minden ily vizsgálódás nem az, hol az ember, lerontva boldogságát, az első pillanatokban csak önerejét érzi”. A pozitív vallás instanciája nemcsak a hitehagyott társadalom kényszerítő példája nyomán múlik el Gusztáv fölül (nem is volna hit, ha így elmúlhatna), hanem önnön eszének legalább annyira kényszerítő erejű fennhatósá-

³⁵ I. m., 324.

³⁶ I. m., 325.

³⁷ Eötvös József báró – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőhöz, Pest, 1867. január 11. Nachlass Vieregg, j. n. Magyarul: EÖTVÖS, 1997., 1288.

³⁸ EÖTVÖS, 1996b., 323.

gára ébredése miatt is. „Az ész halálát jelenti, ha megfosztják a szellem szabadságának élvezetétől”, írja a keresztény vallás előírásairól elmélkedő fiatal Hegel³⁹: az ész születését hozza el Gusztáv számára az első „nem ... egészen gyönyörtelen”, saját erejére támaszkodó vizsgálódás. A másokért munkáló erény immár nem épülhet „a vallásra és az istenségtől való függőségre”, vagyis a naiv hitre⁴⁰, hiszen a külsőségeiben megnyilvánuló egyház erkölcszótanításának alapja az előírásrendszer „megtanult ismeret”-e – Eötvösnél: „[v]asárnap ... templomba”, „processzió”, „böjt” – amely „a moralitás lényegét” – így mondja Hegel – „nem a szabadságra, nem az akarat autonómiájára” alapozza.

Hit és szabadság, hit és szabad vizsgálódás kérdését *A karthauzi* nem tárgyalja. A reményről és a szeretetről szóló bekezdések elfedik – és látszólag megoldják – Gusztáv életének alapkérdését. Pedig a kérdés nincs megoldva. Megválaszolására Eötvös tette fel az életét, módszerével a szabad vizsgálódást választva, tárgyául – talán vonzalmánál, és mindenképpen műveltségének tartalmánál fogva – a fenomenológiai aspektust, a Gondviselés megjelenését a történelem egyes korszakaiban: a keresztény civilizáció történetét.

Kétségtől nehezen cáfolható az állítás, miszerint Eötvös életében a másokért való cselekvés végül háttérbe szorította személyes dilemmáját, hit és szabad vizsgálat kérdését abban az értelemben, hogy a tervbe vett gondolati konstrukciót „elfoglaltságai miatt” nem tudta befejezni, illetve hogy ez irányú kutatásai a „cselekvés lehetetlenségének” idején, vagyis emigrációjában váltak rendszeressé. Ugyanakkor – talán – az is igaz, hogy Eötvösnek e két fő törekvése nem feltétlenül állt ellentétben egymással: a kereszténység történetére, a keresztény morálra vonatkozó kutatásainak állandó *lelki gyakorlata* mintegy sajátos hit gyanánt, vagy legalábbis katolikus hitének „kiegészítőjeként” a reményt és a szeretetet igénylő altruizmusának alapjául szolgált. Nem véletlen, hogy a szintézisterv jegyzetei között annyi sok cédula vonatkozik a reformációra: a katolicizmusával

³⁹ HEGEL, 1982., 65.

⁴⁰ I. m., 62.

nehezen összeegyeztethető szabad vizsgálat e történeti köntösben kísérte végig Eötvös életét.

3. Felebaráti szeretet és szabad verseny: a *Pauperizmus*

Az alábbiakban Eötvösnek egy olyan szövegét elemzem az emigráció idejéből, amely a szintézisterv kéziratos jegyzetanyagából talán a legkézzelfoghatóbban és a leginkább kifejtett formában tárgyalja a keresztény morál helyét és lehetőségeit a modern társadalomban.⁴¹ Ez a szöveg a *laissez-faire* társadalmi mellékhatásával, a tömeges elszegényedéssel foglalkozik. Vizsgálatát – a hatástörténet szempontjából fontos előzmények miatt – a korszak vonatkozó irodalmának ismertetésével kezdem meg.⁴² Jóllehet a szegénykérdés állami és elméleti megközelítésének, megoldási kísérleteinek újkori kezdeményezője Anglia, ahol az 1601-es, úgynevezett „régí” és az 1834-es „új” szegénytörvény között eltelt időszakban kormányrendeleteknek és filantróp vagy gazdasági alapozású publicisztikai írásoknak tömege látott napvilágot, a szövegösszefüggés feltárását mégis a kontinentális előzmények és párhuzamok ismertetésével végzem el, vagyis azon írásokéval, melyek közvetlen vagy közvetett hatása Eötvös szövegében kimutatható.

⁴¹ Kézirata: OSzK Kt. Fol. Germ. 1212, 1–16. ff. Magyarul: EÖTVÖS, 1996a. A *Pauperizmus* első, pusztán megnevező szakirodalmi említése: SÓTÉR, 1966., 336. Ezúton mondok köszönetet Ruzsa Ágnesnek a fejezet első változatának és a *Pauperizmus* magyar fordításának stílisis átfésüléséért.

⁴² A pauperizmus irodalmából a kérdéshez általában, ill. az egyes aspektusokhoz vö.: BOSL, 1974. (a fogalomhoz), FLÜGGE, 1972. (közgazdasági szempontból), GEREMEK, 1988., PRIDDAT, 1990., SCHNEIDEWIN, 1897. (az ókorról), SCHULZ-FALKENTHAL-SCHULZE-BLUMEN-TRITT, 1985. (az ókorról), SLATER, 1930. (Angliáról), TAWNEY, 1946. (vallásról és jótékonyaságról), WEBB-WEBB, 1912. Ausztriáról: BLED, 1994., EMMINGHAUS, 1870., 420–445., HÄUSLER, 1979.

A gazdaságtudomány kérdései kétségkívül nem álltak annyira Eötvös kutatásainak előterében, mint amennyire ez a Habsburg Birodalom szellemi elitjét a múlt században általánosan jellemezte.⁴³ Ennek ellenére számos elfoglaltsága közepette folyamatosan foglalkoztatta a közgazdaságtan: nyomtatásban megjelent műveinek tanúsága szerint elsősorban a birodalmi kerektek között létrejövő szabadpiaci gazdálkodás megteremtésének lehetőségei, illetőleg a gazdasági viszonyok társadalmi következményei keltették fel érdeklődését.

Ez irányú nézeteinek jövőbeni rendszeres összegzése során tekintettel kell lenni könyvtárhagyatékában fellelhető gazdasági tárgyú olvasmányaira⁴⁴ éppúgy, mint a negyvenes években keletkezett két idevágó írására. Ezek egyike nagy tanulmánya, a *Szegénység Irlandban* (1840), másika *A nyomor és óvszerei*⁴⁵ (1847) című cikksorozata. Ezek a szövegek – nyíltan vagy allegorikusan – az osztrák–magyar viszonyokról szólnak: a gazdasági elmaradottságot kritizálják, és kizárólag a parasztság létfeltételeit, illetve ezen keresztül a mezőgazdaság modernizálásának kérdéseit érintik. Újra kell majd olvasni Eötvös folyóiratának, a *Politikai Hetilap*nak gazdasági tárgyú cikkeit is két évtizeddel későbből: maga Eötvös ugyan nem publikált e témában, azonban irányító szerepe, a hozzá közel álló, fiatalabb munkatársakra gyakorolt hatása nem vonható kétségbe.⁴⁶

Amikor Eötvös 1850 táján a témához közelített, annak már jelentős európai irodalma volt. A pauperizmussal foglalkozó könyvek, röpiratok sora a negyvenes években szaporodott meg, elsősorban francia és német nyelvterületen. A legfontosabb kérdések, melyekre e művek választ kívántak adni, a következők: át kell-e vállalnia a hivatalos, állami szegénypolitikának azt a szerepet, amit hagyományosan a keresztényi jótékonyság töltött

⁴³ Vö. NYÍRI Kristóf: *Az osztrák emberkép: konzervatív elmélet Hofbauertől Hayekig*, in: NYÍRI, 1986a., 7.

⁴⁴ A feltárást elvégezte: BÉNYEI, 1972., 139–144.

⁴⁵ A név nélkül megjelent írások szerzőségét Fenyő István állapította meg: vö. FENYŐ, 1971., 8. skk.

⁴⁶ Vö. ANTALL, 1985.

be? Kizárólag az állam felelős-e a szegényekért, és ha igen, milyen intézmények segítségével láthatja el feladatát a legjobban?

A francia szakírók és publicisták (Bonaparte herceg, Jean-Paul Villeneuve-Bargemont, C. G. de Chamborant és mások) még az évtized elején az agrárkolóniák létrehozásában, illetve népszerűsítésében látták a megoldást: „Vidékre kell visszahívni azokat, akiknek elégük van a városból, és a szabad levegővel új erőt kell adni testüknek-lelküknek”.⁴⁷ A német államokban és az osztrák birodalom németajkú tartományaiban valamivel később, a forradalmat megelőző években fordult a publicisztika a szegénykérdés felé, amelyet azután az 1848. év eseményei tettek égetően aktuálissá. Nemcsak a szabad verseny védelmezőinek (Thiers) és ellenfeleinek (Louis Blanc, Villegardelle) műveit fordították le, hanem önálló munkák is születnek, mint például a név nélkül megjelent *Sociale und politische Zustände Österreichs, mit besonderer Hinsicht auf den Pauperismus (Ausztria társadalmi és politikai viszonyai, különös tekintettel a pauperizmusra)* vagy Carl Scherzertől az *Über das Armthum (A szegénységről)*, illetve Friedrich Schmitthenner lexikográfus és államjogász műve, az *Über Pauperismus und Proletariat (A pauperizmusról és a proletariátusról)*. E munkák közül az első kettő a szegénykérdés megoldását az állam kizárólagos feladatának tekinti. A *Sociale und politische Zustände Österreichs* szerzője a pauperizmus legfőbb okát a népoktatás elégtelenségében látja. Bírálja az oktatás és a szűkebb értelemben vett művelődés tényezőit és a társadalom egyes rétegeinek szerepét és felelősségét. Keresi, az állam milyen megoldásokat találhat, és a tárgynak csak e vetületével foglalkozik, még ha Eötvöshöz hasonlóan ki is jelenti: „E hivatalnokok [ti. akik a szegénységgel foglalkozó állami hivatalokban dolgoznak] nem lehetnek, úgy mint manapság, valamiféle örökbérlők vagy zsoldosok. A tiszta emberszeretettől vezérelve a legjóravalóbb tisztviselőknak kell lenniük, a szerencsétlenek értelmes és kíméletes atyjának. Egy önző zsoldos nem képviselheti mások sérthetetlen jogait, mivel arra való, és ahhoz van hozzá szokva, hogy mindennekfelett saját érdekében

⁴⁷ BONAPARTE, 1844., 11.

munkálkodjék. Röviden: a hivatalos emberiség öncélú és gépies ügyvitele soha nem helyettesítheti a keresztényi szeretetet”.⁴⁸ Schmitthenner ezzel szemben az erős, független kisközösségek létrehozása mellett érvel, vagyis tulajdonképpen azt az álláspontot foglalja el, amelyhez Eötvös az *Uralkodó eszmék* második kötetében fog eljutni: „A faluközösség az a soha fel nem bomló egyesülés, amelyben az egyes ember időhöz kötött léte kultúrájával és anyagi jólétével együtt gyökerezik, amely számára a terepet nyújtja, amelyen a magángazdaságnak ki kell bontakoznia”.⁴⁹ Schmitthennerrel van egy véleményen a Pulszky Ferencsel folytatott 1843-as vitája⁵⁰ révén is ismert csehországi arisztokrata, Leo Thun-Hohenstein gróf, aki 1849-ben *Betrachtung über die Zeitverhältnisse, insbesondere im Hinblick auf Böhmen (Elmélkedések a kor viszonyairól, különösen Csehország vonatkozásában)* című munkájában az orosz faluközösségek példájára emlékezteti az olvasókat: „Oroszországban a falu egészen sajátos és kétségen kívül tősgyökese szláv eredetű intézmény. Egy falu földjei nem az egyes tagoknak a tulajdonát képezik, akik használják, hanem az egész falu közös tulajdonai. ... Könnyen belátható, az efféle falutörvény milyen gátja lehetne a nyugati Európa újkeletű bajának, a proletariátusnak”.⁵¹ A föderációs tervéről ismert Ognieslav Ostrožinski-Utiesenović hasonlóképpen a délszláv házközösségekben látja a pauperizmus megoldását.⁵²

A hathatós és átfogó állami beavatkozást szorgalmazta 1850-ben egy bajorországi köztisztviselő – „Regierungsassessor und Fiskal” –, August von Holzschuher *Die materielle Noth der unteren Volksklassen und ihre Ursachen (Az alsó néposztályok anyagi ínsége és annak okai)* című munkája is. Holzschuher könyve (amely elnyerte a II. Miksa bajor király által a témában felajánlott pályadíjat) különös figyelmet érdemel az Eötvös-ta-

⁴⁸ THIERS, 1848., BLANC, 1848., VILLEGARDELLE, 1846. Az idézet: *Sociale und politische* 1847., 256.

⁴⁹ SCHMITTHENNER, 1848., 66.

⁵⁰ THUN, 1843.

⁵¹ THUN, 1849., 71–72.

⁵² OSTROŽINSKI, 1859., 110–111.

nulmány keletkezésének szempontjából. Aligha valószínű, hogy az ez idő tájt Münchenben tartózkodó Eötvös ne figyelt volna fel Holzschuher művére, melynek nemcsak maga a pályázat szolgáltatót nagyobb nyilvánosságot, hanem az *Allgemeine Zeitung* sajtóvisszhangja is.⁵³

Holzschuher művéről Eötvös, egyetértőleg vagy elutasítóan, több motívumot felhasznált. Holzschuher a statisztikai adatokat a szegénység feltérképezésének legfontosabb tényezőiként tartja számon, és magát a pauperizmust, akárcsak Eötvös, relatív és rugalmasan kezelendő jelenségnek tekinti. Jóllehet történeti visszatekintése során az ókori és a középkori intézményekben nem veszi észre a centralizált szegénypolitika követendő előképeit (éppen ellenkezőleg), mindazonáltal a kizárólagos állami beavatkozást elvileg üdvösnek tartja, és megoldási javaslatának kifejtése során mellette foglal állást: „Az államnak még többet kell tennie! Az alsóbb osztályok sorsáról különös figyelemmel és testre szabottan kell gondoskodnia”.⁵⁴

Eötvös bírálatának fő céltáblája Adolphe Thiers-nek a '48-as forradalmak után írott műve a tulajdonról és a szabad versenyről⁵⁵: a *Pauperizmus* alapján a *De la propriété* (A tulajdonról) jóval alaposabb – és sokkal kritikusabb – eötvösi olvasata bontakozik ki a szemünk előtt, mint amilyent az *Uralkodó eszmék*-nek a rá vonatkozó néhány lábjegyzete eddig sejtetni engedett.

E kézirat számos új elemmel gazdagítja ismereteinket Eötvösnek a szegénységet illető nézeteiről. Ugyanis nem a korábbi

⁵³ Az újság február 8-án terjedelmes recenziót közölt a könyvről, majd ugyanazon hónap 25-én W. H. Riehl tért vissza a tárgyra (*Zur Geschichte des Elendes [A nyomor történetéhez]*), március 2-án és 3-án pedig a lap újabb kétrészes cikket tett közzé *Zur socialen Frage* (A társadalmi kérdéshez) címmel.

⁵⁴ HOLZSCHUHER, 1850., 60.

⁵⁵ Kajetan Malecki 1849-ben a szocializmusról és alapelveiről (*Socyalizm i uwagi nad jego zasadami*) Lembergben megjelentetett művének Thiers-kritikája mutathat ez esetben a monarchia szellemi életének rejtett erővonalaira. Thiers könyvének ismerete, illetve a párhuzamok a *Materielle Noth der unteren Volksklassen...* szövegével bizonyítják, hogy a *Pauperizmus* 1848 után keletkezett. A lejegyzés lehetséges legkésőbbi időpontjaként a kézírás jellegzetességei alapján az ötvenes évek legeleje valószínűsíthető. Vö. GANGÓ, 1993a., 392.

művekben fölvetett problémákhoz kapcsolódik, hanem az *ipari munkásság* életkörülményeit veszi szemügyre, és ennél fogva Eötvös forradalom utáni állambölcseletének mindeddig fel nem tárt területére vezet el: a *Pauperizmus* a liberális *gazdaságpolitika* – a szabad verseny – legsúlyosabb árnyoldalának, a tömeges elszegényedésnek okait tárja fel, és orvoslásának lehetséges módjait kívánja megmutatni.

Eötvös eltekint az ipari társadalomban jelen levő szegénység objektív feltérképezésének kísérletétől: a szubjektív összetevő, a *társadalmi közérzet* felől közelíti meg a kérdést. Szegénység azért létezik, mert az emberek szegénynek érzik magukat: „A szükség fogalma – annak utolsó, legrettenetesebb, halállal végződő stádiumát kivéve – relatív fogalom, amely függ az egyes individuum normális állapotától, a szükségletekről alkotott nézeteitől (sőt reményeitől is), valamint attól a viszonytól, mely jelenét reményeihez fűzi. Ahogy a körülményei folytán lecsúszott nemes szűkölködőnek érezné magát annyi jövedelemmel, amennyi polgári körben jólétet jelentene, s a polgár nyomorúságosnak tartaná azt a jövedelmet, mellyel a paraszt vagy az egyszerű munkás még gazdagnak érezné magát, úgy dolgozó osztályaink legszükségesebb ínsége is olyan állapota a bőségnak, amely például az amerikai őslakosság életében ritkán fordul elő”.⁵⁶

Álláspontja azonos Thiers-ével, amikor a rendszertelenül érkező jövedelem lélekromboló hatásáról szól, s amikor a legfőbb rossznak a létbizonytalanságot tartja: „[a] legnagyobb szegénység – amennyiben állandó – kevésbé nyomasztó, mint a pillanatnyi szükség, mely a viszonylagos jólét állapotát szakítja félbe”⁵⁷; „[k]orunkban Damoklész kardja függ milliók feje fölött, s olyan nagy a dolgozó osztályok szorongása, hogy akit ez a bizonytalanság nem fenyeget, el sem tudja képzelni”.⁵⁸ Sokkal emberibbnek tartja ebből a szempontból a középkort, amikor a korlátozottabb, de biztos egzisztenciális keretek nagyobb nyugalmat eredményeztek. Ellentmond viszont Thiers-nek abban,

⁵⁶ EÖTVÖS, 1996a., 135–136.

⁵⁷ I. m., 136.

⁵⁸ I. m., 137.

hogy a kirívó gazdagság az általános jólét emelkedésének jele lenne – Eötvös szerint ez a pauperizmust előidéző okok közé tartozik.⁵⁹

Eötvös a pauperizmus kialakulásának és az azzal járó valamennyi politikai következménynek a fő okát alapvetően a *kereszténységben* látja. A keresztény vallás szeretet- és egyenlőség-eszméje „az emberiséget tizenhatszázadon keresztül előkészítette” a francia forradalomra, amely a társadalmi korlátok lebontásával utat nyitott a szabad versenynek. Ennek a forradalmat megalapozó 18. század vallásellenessége sem mond ellent: „*az ember még sohasem volt képes valamely társadalomban nemes érzést kiirtani anélkül, hogy korábban ne hamisította volna meg. ... A 18. század úgynevezett filozófiája nemcsak a keresztény hit dogmatikai részét ingatta meg – ami már magában is nagy hatással volt az erkölcsökre, hiszen megfosztotta a vallási megerősítéstől –, hanem magát a morált is kikezdte. Az ember a felvilágosodás nevében a társadalom és az erkölcs alapjainak megdöntésén fáradozott, és apostoli buzgalommal prédikálta a legvadabb egoizmust. De amennyire hatásos volt a támadás a dogmák területén, amennyire megingott ennek következtében a szilárd hit mindenben, ami a kereszténység transzcendentális [értsd: transzcendens] részéhez tartozott, annyira hatástalannak mutatkozott a keresztény morállal szemben. Sőt, amilyen mértékben a hit elenyészni látszott, oly mértékben váltak fontossá a kereszténység morális alapjai. Az ember lábbal taposta a Megváltó jelét, ám eközben azon munkálkodott, hogy az államt az elvek alapján rendezze be, melyeket ő tanított.*”⁶⁰ Ugyanakkor, folytatja Eötvös, Helvétius és Condorcet annyit értek, hogy az üdvözülés reménybeli helyszíne evilági régiókba

⁵⁹ „A fejlődésnek kétségtelen káros következménye is van: a fojtogató, a vágyakat feszítő összehasonlítgatás. Ez, elismerem, rossz és igen kegyetlen dolog, de jár érte kárpótlás... E rossz eredményezi a bőséget, ami a társadalom javára szolgál, s növekedését a társadalom megengedi. Ezáltal okozza ugyanez a rossz az egyenlőtlenséget, melyet megenged a társadalom, mert az általános jólét önnön jólétével együtt növekszik.” THIERS, 1849., 34.

⁶⁰ EÖTVÖS, 1996a., 142–143.

tevődött át: „A Szentírás szava, mely szerint könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak az Isten országába bejutni, ma már nem vigasztalja a szegényeket. Itt már csupán földi reményekről és félelmekről lehet szó”.⁶¹

Eötvös elutasítja Thiers képmutatóan determinista álláspontját a társadalom működéséről – Thiers ugyanis (a természetben létező természetes különbségek analógiájára) semmi kivetnivalót nem talál a kirívó vagyoni egyenlőtlenségekben: „Mintha e szent és sérthetetlen intézmény [ti. a tulajdon]”, mondja Thiers, „ami nem más, mint az emberi képességek szabad és korlátlan fejlődése: hol gazdagságot, hol középszert, hol nélkülözést eredményez, s hasonlít az erdők növényzetéhez, ahol gyenge, fiatal vagy sovány földbe került fa mellett fejlettebb, szép vagy fenséges található –; mintha egy efféle intézmény, ami nem más, mint maga a parancsoló és tiszteletben tartott természet, mentségre és helyesbítésre szorulna”.⁶²

Eötvös ellentmond a *De la propriété* társadalmi homogenitásról szóló fejtegetéseinek is.⁶³ A városi társadalmat egyértelműen tőkésekre és munkásokra osztja, akik maguk között is konkurenciaharcban állnak, és ebben a belső harcban a munkásság annyira felőrlődik, hogy képtelenné válik érdekei hathatós védelmére. „[T]ársadalmunk felsőbb osztályai” – írja Eötvös e tocouville-i új arisztokrácia tagjairól – s „(ez alatt ... nem a legelőkélőbb születésűek, hanem a legtöbb adót fizetők értendők) mindent megtettek azért – kihasználva mindazt, amit a

⁶¹ I. m., 131. A felvilágosodás antropológiai forradalmáról: CASSIRER, 1946., 176–86.

⁶² THIERS, 1849., 118.

⁶³ „A munkás úgy öltözködik, hogy néha nehezen megkülönböztethető munkaadójától, ráadásul kevesebből, mint amikor silány ruhát hordott. Az élelmiszer kétségkívül valamivel drágább lett, először is mert javult a minősége, másodszer mert a hús ára enyhén emelkedett. A máskülönbén igen egészséges lakáskörülmények költségei inkább emelkedtek. Összességében: a városi munkás életkörülményei sokat javultak 1789 és főleg 1814 óta. ... A városi népesség sorsa nem örökös nyomorúság: néha duplájára nő a bére, és bizonyos bőségben él. Még a gazdag örömeiből is kijár neki egy-kettő: a sötét öltöny, a fehér ing, a városi látványosságok és majdnem mindennap a hús.” I. m., 124., 237.

biztosítási és hitelintézmények nyújthatnak –, hogy biztosítsák magukat az egzisztenciájukat fenyegető veszélyek ellen. A felsőbb osztályok között a legtöbb esetben nagy érdekazonosság áll fenn, s ez még a tőkének tőke elleni harcára is igaz. Ha megfigyeljük, hogy korunkban egy nagy csőd hogyan von maga után újabb csődöket, és hogyan eredményez gyakran általános pénzügyi válságot, akkor el kell ismernünk, hogy a felsőbb osztályok tagjai – minden emberszeretet és barátság nélkül is – egymás hóna alá nyúlnak. A dolgozók osztálya érdekében ehhez képest sokkal kevesebb történt, miáltal azok magukat az efféle véletlenek következményeitől megvédhetnék – jöllehet ugyanazoknak az előre nem látható eseményeknek vannak kitéve, mint amazok, és külföldi diplomáciai vagy kereskedelmi bonyodalmak miatt egyszerű napszámosként éppúgy elveszíthetik egzisztenciájukat, mint a milliomos, aki nekik munkát adott. Továbbá mindaz, ami a konkurencia káros következményeiről elmondható, csak a munkások konkurenciáját illetően igaz. Csak itt tomboló, soha nem nyugvó a harc, a halálig tartó harc, mivel szükségszerű, mivel az életért folyik, s mivel a munkások között hiányzik az érdekazonosság, ami a tőkést gyakran arra kényszeríti, hogy ezektől az érdekektől eltekintsen, s így tegye tönkre ha nem is magát az ellenfelét, de legalább a vagyonának egy részét”.⁶⁴

„Alig hiszünk a szemünknek” – írhatná ismét Komlós Aladár: az iménti idézet azt bizonyítja, hogy Eötvös, akárcsak Kemény Zsigmond, „titokban” olvasta Friedrich Engelsnek az angliai munkásosztály helyzetéről írott művét⁶⁵, és itt – név említése nélkül – visszavág vele Thiers-nek. A fenti hely első felének érvelése a ciklikus túltermelési válságokról írott fejtegetéseken alapul, majd ezt követően Eötvös szinte szó szerint átveszi mindazt, amit Engels a munkások konkurenciájáról ír:

„A virágzás és az általános jólét rövid periódusa után minden öt évben ilyen válság szokott bekövetkezni; a hazai piac és a külföldi piacok teli vannak angol gyártmányokkal, és csak las-

⁶⁴ EÖTVÖS, 1996a., 138.

⁶⁵ KOMLÓS, 1949., 122. További adalékok Engels művének korabeli recepciójához: LUKÁCSY, 1995b.

san tudják ezeket felszívni; az ipari tevékenység csaknem minden ágban megszakad, a kisebb gyárosok és kereskedők, akik nem bírják ki tőkék befagyását, megbuknak, a nagyobbak a legrosszabb időszak tartamára beszüntetik üzleteiket, leállítják gépeiket, vagy csak »rövid időt«, azaz esetleg csak fél napot dolgoztatnak; a munkanélküliek konkurenciája, a munkaidő szűkítése és a hasznot hajtó árueadások hiánya miatt csökken a bér; a munkások között terjed az általános nyomor, esetleg megtakarított pár fillérüket gyorsan felélik, megrohanják a jótékonyági intézményeket, megkétszereződik, megháromszorozódik a szegényadó és mégsem elég, növekszik az éhenhalók száma, és egyszerre csak rémületes számban jelentkezik a »felesleges« népesség tömege. ... A konkurencia a legtökéletesebb kifejezője a modern polgári társadalomban uralkodó háborúnak: mindenki háborújának mindenki ellen. Ez a háború – háború az életért, a létért, mindenért, végső esetben tehát élethalálharc – nemcsak a társadalom különböző osztályai között dúl, hanem az osztályok egyes tagjai között is; mindenki útjában áll a másoknak és ezért mindenki arra törekszik, hogy mindazokat, akik útjában állnak, kiszorítsa és elfoglalja helyüket. A munkások konkurálnak egymással, mint ahogy a burzsoák is konkurálnak egymással. ... A munkásoknak ez az egymás közötti konkurenciája azonban a mai viszonyok legrosszabb oldala a munkás számára, a burzsoázia legélesebb fegyvere a proletariátus ellen.”⁶⁶

Mint ismeretes, Engels a munkáskonkurencia megszüntetésére a szervezett érdekképviseletet javasolta. Erről Eötvös természetesen hallani sem akar; helyette az állami felügyelettel működő társadalombiztosítás gondolatát veti fel, mintegy leválasztva az anyagi jólétért küzdő munkásmozgalmat a korszak szo-

⁶⁶ ENGELS, 1958., 291. és 285. (A fordító neve nincs feltüntetve; a 'konkurencia' szót és képzett alakjait a mai helyesírásnak megfelelően írtam az idézet szövegében.) A fenti helyeken kívül feltehetően Engels e műve a forrása [463–465.] a *Pauperizmus* angliai szegénytörvényekről szóló bekezdéseinek is. Egyébként már a *Szegénység Írlandban* című tanulmányában is használja Eötvös a „munkások konkurenciája” kifejezést. EÖTVÖS, 1978., I., 158–159.).

cialista és kommunista politikai mozgalmairól. Történeti áttekintésében sorra veszi azokat az antik és középkori intézményeket (az athéni fizetett bíraskodást, a római kliensi viszonyt, a germán fegyverközösségeket), amelyekben keresztül az állam polgárainak létbiztonságáról gondoskodott. A következtetéseket azonban már nem vonja le, hiszen 1848 árnyékában kétszeres aggodalommal tekint a tulajdon és a szabad verseny bármifajta korlátozására. Úgy véli, hogy ha az állam magára vállalja a szegényekről való gondoskodást, azzal eltűnik az egyes emberek közötti felebaráti szolidaritás, még mielőtt a centralizált szociálpolitika érdemi eredményeket tudna felmutatni: „Midőn elismerték, hogy az államnak kötelessége ínséget szenvedő polgáraitól gondoskodni, egy nemes és jogi szempontból is helyénvaló alapelv diadalán túl még más is történt, aminek gyakorlati következményei később mutatkozhattak meg. Ha igaz az, hogy valójában a személyes biztonságot keressük az államban, és hogy a legszegényebbnek is viselnie kell a közterheknek valamekkora, gyakran viszonylag igen nagy részét, és hogy az éhhalál veszélye legalább akkora, mint bármi másé, ami ellen az állam az egyes embert rendőri előírásokkal meg kívánja védeni, akkor mindebből logikusan következik: azzal, hogy az államot egy mindenki javáért fennálló szervezetnek ismertük el, egyszersmind azt is elismertük, hogy az államnak kötelessége megvédenie az egyéneket a nélkülözéstől. Ezzel egy időben egy másik meggyőződés is támadt, amely egyúttal a korábbi logikus következményének tűnt: *mivel az állam, amely elég hatalmas ahhoz, hogy minden ínséget szenvedőről gondoskodjék, e kötelességet magára vállalta, és mivel ennél fogva az egyes embernek az államot kell támogatnia, az egyes ember ezzel együtt felszabadult felebarátjával szemben létező összes olyan kötelezettsége alól, amelyet korábban a sajátjának érzett.* A két meggyőződés között az az egyetlen különbség, hogy míg az első a legtöbb esetben pusztán elmélet maradt, vagy csak igen korlátozottan alkalmazták, a másik szinte túl korán lépett életbe, és ezáltal századunk emberi alapelveinek elfogadásával együtt járt az, hogy az egyes emberek lemondtak a jótétemény érzéséről.”⁶⁷

⁶⁷ EÖTVÖS, 1996a., 144.

Éppen ezért Eötvös szerint a megoldást másutt is keresni kell – kiegészítve és ellensúlyozva az állami beavatkozást –, mégpedig ugyanott, ahonnan a bajok is erednek – a kereszténységben. Maga mondja ki egy töredékében, amely a *Pauperismus* kézirat-tári fondjában található:

„A pauperismus joggal nevezhető újkori rabszolgaságnak, azonban elfeledjük azt, hogy az ókori rabszolgaság felszámolása mindenekelőtt a kereszténységnek köszönhető. Ha vannak esz-közök, melyekkel, ha nem is megszüntethető, legalább enyhíthető a szegénység, akkor e téren ismét csak a kereszténységtől várhatunk a legtöbbet.”⁶⁸

Azt reméli, hogy ezáltal elkerülhető minden veszélyes ideológia csapdája, hiszen – ellentétben a szocializmussal – az őskereszténység, a „non veni solvere, sed adimplere” (Máté 5, 17) krisztusi tanításának értelmében (melyet – bár eléggé szabadon – Eötvös is idéz) nem felfogatni, hanem *megjavítani* kívánja a létező társadalmi rendet.

Thiers-rel – és ifjúkori, karthauzi alteregójával – ellentétben, aki a kolostorokat az öngyilkosság civilizált formájának tartja⁶⁹, úgy véli, felszámolásuk a keresztény szegénypolitika nagy vesztesége volt, még ha a kolostorok lehetőségei elégtelenek is lennének a tömeges szegénység elhárítására. Marad tehát, minden fogyatékosága és a vele szemben megfogalmazott fenntar-

⁶⁸ Man nent den Pauperismus die Sklaverey der Neuzeit, und mit Recht, doch hat man vergessen daß es vor allem das Xthum war dem man die Abschaffung der Sklaverey des Alterthums zu denken hat, und daß es wenn irgend ein Mittel zu finden ist wodurch die Armuth nicht abgeschafft, sondern gemildert werden kann wieder von allen Mitteln die wir kennen das Xthum ist von dem wir in dieser Hinsicht am meisten zu erwarten haben. OSzK Kt. Fol. Germ. 1212., 17. r.

⁶⁹ „A kolostori élet nem egyéb, mint keresztény öngyilkosság, Cato, Brutus és Cassius pogány öngyilkossága helyett. Szenvedélyteli, élvezetre, szerezetre, gyermekeiben való továbbélésre vágó lényeket tehetetlenségre, kolostori szolgásra kárhóztatni: olyan nevetséges fonákság, melyet a kereszténység – bölcsébbé válva – többé nem követett el.” THIERS, 1849., 114., 117. *A karthauzi* narrátora, a kolostorba érven így szól: „jól meg-nézhetém mindazon pompát; mellyel hiúság e nagy embersírt felékesíté”. EÖTVÖS, 1996b., 8.

tások ellenére, a *magánjótékonyosság* mint intézmény, amely a pauperizmussal szemben eredménnyel veheti fel a harcot:

„A jótékony kéz kisebb adománnyal gyakran nagy vigaszt nyújt, és fel tudja kutatni a rejtőzködésbe menekülő szerencsétlenséget. A szeretet országát, mely a felsőbb és szegényebb osztályokat a magánjótékonyosság gyakorlata által átfogja, az állam még a legjobb szegénytörvényekkel sem tudja helyettesíteni. S az európai szegénytörvények még messze vannak attól, hogy jónak nevezhessük őket.”⁷⁰

A gondolati párhuzam Eötvös és Kemény között, akár csak *Az 1848-iki forradalom története* és a *Forradalom után* esetében, a pauperizmust illetően is meglepően szoros, nemcsak a felhasznált forrásnak, hanem a végkövetkeztetésnek a tekintetében is. Újra Kemény az, aki kilépett a nyilvánosság elé: 1853 elején a *Pesti Napló*-ban megjelentetett *Élet és irodalom* című cikksorozatának első számában így fogalmazza meg vizsgálódásainak tárgyát: „Általában a proletariátus kérdésével nem az a baj, hogy az emberek ne látnák át, vagy kétségbe akarnák vonni ennek veszélyeit, hanem az: hogy megszüntetésének, sőt csökkentésének is módját kitalálni felette nehéz.” Kemény megoldási javaslata, akár csak Eötvösé, összetett: az állami beavatkozást – a szegénység enyhítését célzó adóterheket – a keresztényi magánjótékonyágnak is ki kell egészítenie. „A felebaráti szeretet tana” – írja Kemény –, „és a szájalom természetes ösztöne – mely hitvallásunk által magasztos kötelességgé van emelve – és a statusbölcsetség nálunk is hat, s bár hatna még inkább a jótékonyági célokra, az alamizsnára és a szegényápolási intézkedésekre”.⁷¹

A *Pauperizmus* kéziratának külleme több szempontból elüt a hagyaték fogalmazványainak többségétől, melyeknek írásképe inkább a piszkozathoz áll közel, s a gondolat formába öntésének korai fázisára utal. Ugyanis tisztázat, sőt az egyes fóliók „Pauperism”, „Pauperisme” vagy „Pauperismus” futófejjel is el vannak látva. Ilyen külalakot a kiadatlan kéziratok között csak

⁷⁰ EÖTVÖS, 1996a., 145.

⁷¹ KEMÉNY, 1853a, 1853b., vö. KOMLÓS, 1949., 122.

további három mutat, a *Feodalität (Hűbériség)*, a *Concurrenz (Konkurencia)* és az *Objectio (Ellenvetés)*⁷² című német nyelvű szövegek. A tartalmi elemzés alapján sem zárható ki, hogy e kéziratok esetleg összetartoznak: a *Feodalität*, akárcsak a *Pauperismus* vonatkozó része, a középkori viszonyok védelmében íródott, a korszaknak az európai fejlődésben betöltött kiemelkedő szerepét hangsúlyozza; a *Concurrenz* pedig szorosán kapcsolódik az itt olvasható érveléshez. Többek között így ír:

„Thiers és mások bizonygatni próbálják, hogy mindenkinek emelkedett az anyagi jóléte, a dolgozó osztályoké is; amiből következik, hogy a náluk tapasztalható elégedetlenség csak az agitáció mesterséges és ennélfogva átmeneti eredményének tekinthető. Azonban az ember elégedettsége nem a kenyér és hús bizonyos mennyiségétől függ, hanem attól a viszonytól, melyben vágyai és tulajdona egymással szemben állnak: nem az abszolút, hanem a relatív helyzettől. Ez a relatív helyzet jelentősen rosszabbodott. Ezért, még ha az anyagi jólét növekedése jelentős volna is, az uralkodó elégedetlenséget mégis a jelenlegi körülmények szükségszerű következményének kell tekintenünk.”⁷³

Elképzelhető, hogy e tanulmányok egy nagyobb egész részét képezték volna. A *Feodalität* kéziratán még a tervezett nagy műben betöltendő helyet is feltüntette Eötvös ceruzával: „B”[uch]; esetleg B[and]? „IV oder V”.⁷⁴ Ez kiadott műre nem vonatkoz-

⁷² Rendre: OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 358. r–365. v.; i. h., 277. r–278. v.; Fol. Germ. 1208., 1–7. rv.

⁷³ „Tiers und viele andere suchen uns freilich vorzubeweisen, daß der materielle Wohlstand aller auch der arbeitenden Classen bedeutend zugenommen habe; woraus folgen soll daß die Unzufriedenheit die wir bei denselben wahrnehmen blos als künstlich erzeugtes – und daher vorübergehendes Resultat der Agitation zu betrachten ist. – Doch da die Zufriedenheit des Menschen nicht von einer gewissen Quantität Brod und Fleisch, sondern von dem Verhältniß in welchem seine Wünschen und das was er besitzt zu einander stehen, da die Zufriedenheit nicht von der absoluten sondern nur von der relativen Stellung bedeutend verschlimmert hat; so muß auch wenn die Vermehrung des materiellen Wohlseyens eine bedeutend größere wäre, die herrschende Unzufriedenheit doch als nothwendige Ergebnis der gegenwärtigen Zustände betrachtet werden.” Fol. Hung. 1521., 277. v., emendált szöveg.

⁷⁴ I. h., 358. r.

hat, hiszen IV. és V. könyv csak az *Uralkodó eszmék* második kötetében van, és annak fejezetei közül egyik sem egyezik meg a szóban forgó kézirat szövegével.

Anélkül, hogy a teljes kéziratanyag alapos ismeretéből majdan levonható következtetéseknek elébe kellene vágni, annyi talán megállapítható, hogy e kéziratok az *egyik* olyan tervnek elkészült töredékei, melyben a kereszténység és az európai történelem kitüntetett hangsúllyal szerepel. Ez esetben pedig, legalább ebben a kontextusban, az elemi megállapítások szintjén értelmezhető, hogyan képzelte Eötvös a keresztény civilizáció fejlődéséről tervezett szintézisét. Ezek szerint a mű nem annyira a keresztény kultúrkör történeti fejlődéséről szólt volna, hanem sokkal inkább a keresztény eszmék *hatásáról* a történelem menetére, illetőleg az európai államfejlődés keresztény nézőpontból való *kritikájáról*.

A *Pauperizmus* jobb megvilágításba helyezi az ötvenes évek szépirodalmi alkotásait is. Már Kulin Ferenc megjegyezte, hogy Eötvös 1857-ben írott utolsó regénye, *A nővérek* „politikai utópiának” is tekinthető.⁷⁵ E sejtést később Balogh Ernő támasztotta alá a regény belső motívumvilágából vett érveivel:

„Eötvös tehát *A nővérek*ben szubjektívizálja az egyénnek önmagához és szűkebb-tágabb környezetéhez, társadalmiságához fűződő kapcsolatát, a tartalmát pedig intenzíven korlátozza. Kissé sarkítottan fogalmazva: e megbékélésre intő, a helyzettudatot és a valóságos pozíciót egymástól jelentékeny mértékben függetlenítő szemlélet sugallatai szerint a polgárosodó feudális világban – igen széles intervallumon belül – az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozók is tökéletesen megelégedettek lehetnek, ha teljességgel beletörődnek sorsukba, ha igényeiket már eleve esélyeikhez méretezik”.⁷⁶ Balogh megállapításait igazolja a *Pauperizmus* relativista életfilozófiája; ezért e kéziratot a többi között úgy is kell tekintenünk, mint ami bölcséletileg megalapozza Eötvös kései prózájának boldog kisbirtokosi életképeit, és egyben kapcsolóelemként szolgál ahhoz, hogy *A nővérek* és a novel-

⁷⁵ KULIN-KERÉNYI, 1973., 11–12.

⁷⁶ BALOGH, 1988., 80.

lák világa beleilleszkedhessen a forradalom utáni írások egyre inkább határozott formát öltő nagy szövegösszefüggésébe.

És végezetül: a *Pauperizmus* révén megkaphatjuk a kulcsot ahhoz, hogy miképpen futottak volna össze egyetlen nagy problémakörbe az európai civilizációról és az osztrák birodalom újjászervezéséről folytatott hosszú és bizonyos mértékig kitérő diskurzusok. Eötvösnek egyetlen kéziratlapján van két, minden bizonnyal közel egy időben keletkezett feljegyzése (több másik társaságában): az egyik a *Pauperizmus* genetikusan tovább nem redukálható elemi vázlatának tekinthető⁷⁷, a másik pedig a következőket mondja: „Der österreichische Patriotismus ist als wenn man behaupten wolte jemand wolte nicht Catholik oder Protestant sondern Christ seyn.”⁷⁸ Azaz: „A birodalmi patriotizmus annyi, mintha azt akarnánk állítani, hogy valaki nem katolikus vagy protestáns, hanem keresztény akar lenni.” Szemléletesen tárul fel előttünk, hogy Eötvös gondolkodásának mélyén szorosán összekapcsolódtak a *Müncheni vázlat* „birodalmi patriotizmus”-ának⁷⁹ és személyes vallási-világnézeti útkeresésének nagy kérdései.

A német és osztrák szerzők, amint láttuk, inkább a kizárólagos állami szerepvállalást tartották célravezetőnek a pauperizmus felszámolásához. Ám ez nem jelenti azt, hogy Eötvös a keresztény elvekhez való visszatérés szorgalmazásával egyedül állt volna kortársai között. Voltak követői a nézetnek annak ellenére, hogy az osztrák gondolkodás távolról sem üdvözölte az egyetlen igazságként, mint ahogy Alphonse de Lamartine tette ezt Chamborant munkája elé írott előszavában: „Ön az igazságot ragadta meg: a keresztény szeretet elvét, melyet a népek szervezésére és igazgatására alkalmaz.”⁸⁰

⁷⁷ *Über den Fortschritt.*

Christenthum – Relativer Wohlstand nicht absoluter. Der Staat sieht nur die Sannitäten. Daß das Volk die Ursache jedes Übels im Staate findet weil der Staat wenigstens moralisch für alles verantwortlich betrachtet wird[.] – OSZK Kt. Fol. Hung. 1521., 142. r.

⁷⁸ Uo., emendált szöveg.

⁷⁹ EÖTVÖS, 1993., 171.

⁸⁰ CHAMBORANT, 1842., V.

A forradalom előtti időszaknak az osztrák társadalom vonatkozó kérdéseit tárgyaló munkái közül meg kell említeni Bernard Bolzanónak a jótékonyosság fogalmával és lehetséges határaival foglalkozó munkáját (*Über die Wohlthätigkeit*, 1847) és Julius Fröbel kétkötetes összefoglalását, (*System der socialen Politik [A szociálpolitika rendszere]*, 1847). A forradalom idején született Carl Beidtelnek a tulajdonról (*Über das Eigenthum*⁸¹) írott műve, amely a korlátozott és megreformált magántuladon mellett érvel.

Ignaz von Beidtel olmützi tanár, fellebbviteli bírósági tanácsos, akadémikus 1851 és 1856 között írta közigazgatás-történeti munkáját (*Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848 [Az osztrák állami közigazgatás története 1740–1848]*), amely életében kéziratban maradt. Beidtel művében Eötvös szövegeivel rokon vonásokra lehetünk. A munka az egész összbirodalmat átfogja, ugyanakkor az egyes tartományok sajátos helyzetével is foglalkozik, s emellett betekintést nyújt az intézmények mögött meghúzódó társadalmi feszültségekbe is. Fő iránya a centralizált közigazgatás bírálata.

Beidtel a pauperizmus kérdését történeti példákon vizsgálja: kritikával illeti II. József törekvéseit, melyeket a régi humanitárius intézmények felszámolására és az állami „Armeninstitut”-ok felállítására tett. Az alattvalók, mondja Beidtel, meggyűlöltek ezt az új intézményt, melynek legnagyobb hibája volt, hogy miatta „fokozatosan elveszett a keresztény jótékonyosság régi fogalma”.⁸² Ugyancsak Ignaz von Beidtel volt az, aki a forradalom után újragondolta Ausztriában a katolikus egyháznak az államhoz és a társadalomhoz fűződő viszonyát *Das kanonische Recht betrachtet aus dem Standpunkte des Staatsrechts, der Politik, des allgemeinen Gesellschaftsrechts und der seit dem Jahre 1848 entstandenen Staatsverhältnisse (A kánonjog az államjog, a politika, az általános társadalmi jog és az 1848 utáni állami viszonyok szempontjából)* című munkájában.⁸³

⁸¹ BEIDTEL C., 1848a.

⁸² BEIDTEL I., 1896–1898., II. 165. A történeti áttekintés: I. m., I. 274. skk.

⁸³ BEIDTEL I., 1849.

1848 mozgalmainak publicistái már korábban felvetették a gondolatot, miszerint Ausztriának a keresztény szeretethez visszatérő humanitárius mintaállammá kellene válnia. Carl Möring *Österreich und sein Weltberuffjának (Ausztria és hivatása a világon)* A kereszténység és a birodalom egyesítése címet viselő fejezetében teszi fel a kérdést: „Vagy ha a birodalom, ami a legértelmesebb, a kereszténységet alapként meg akarja tartani, akkor nem magukat az eszközöket és utakat kell megteremtenie, hogy az eredeti keresztényi törekvés az igazságra, szabadságra és igazságosságra általánosan megnyilvánulhasson és működhessen? *Igen, ezt kell tennie!*”⁸⁴ Ezt a reményét fejezi ki a *Democratie und der Socialismus; das allgemeine Wahlrecht und die Gleichberechtigung aller Nationalitäten in Österreich (A demokrácia és a szocializmus; az általános választójog és a nemzetiségek egyenjogúsítása Ausztriában)* című 1849-es bécsi röpirat magát „G. W.” monogrammal megnevező szerzője is. „Ki vonhatná kétségbe”, írja, „hogy a nagy, egységes Ausztria eszméje nagyszerű eszme, amelyért lelkesedhetünk. Mégpedig elsősorban magasabb erkölcsi szempontól, hiszen ezáltal hivatott Ausztria arra, hogy magas missziójának, egy emberieségi állam megalapításának megfeleljen. Igazán a 19. századhoz méltó egy olyan állam alapításának eszméje, amely mindenkit, aki körében található, igaz szeretetben és barátságban fogad be. Egy olyan államé, melynek alapelve az a szeretet, mellyel Isten a régi monda szerint a világot megteremtette és megalapította.”⁸⁵

A röpirat egyik példányába (a rendőrségi példányba), amely ma a bécsi Nemzeti Könyvtárban olvasható, valaki beleírta a korabeli kritikai fogadtatás bibliográfiáját. E sajtóvisszhang alapján némi képet nyerhetünk arról, miért nem lépett Eötvös a nyilvánosság elé az evangéliumi keresztény osztrák állam gondolatával. A *Wiener Monatsblätter* cikke például megsemmisítő iróniájával mutat rá azon nehézségekre, melyek a francia politikai irodalom eredményeinek ausztriai szószólóira várnak: „A publicisztika területének egyik legderekabb jelensége vitat-

⁸⁴ MÖRING, 1848d., 44.

⁸⁵ *Die Democratie*, 1848., 29–30.

hatatlanul a tartalomgazdag röpirat: »Die Demokratie, der Socialismus, das allgemeine Wahlrecht und die Gleichberechtigung aller Nationalitäten in Oesterreich« G. W.-tól (Wolf?). A szerző azok közé a lelkes és éleselméjű publicisták közé tartozik, akiket sokáig csak Franciaországban lehetett megtalálni. A világhírességet és mélységet egyesítő G. W. urat az osztrák Cormeninnek nevezhetnénk, ha hasonlittal akarnánk élni. Talán az az egyetlen különbség, hogy Cormenin egy röpiratából Párizsban már a megjelenés napján elkel harmincezer darab. Szerzőnknek azt a különös előnyét kell dicséretképpen megemlíteni, hogy a száraz anyagot, ha szabad így mondani, bórnei kellemmel tudja tárgyalni: miközben tanít, szórakoztat.”⁸⁶

4. Keresztény civilizáció és egyéni szabadság

A kultúrtörténeti szintézisterv jegyzetanyaga alapján arra következtetünk, hogy Eötvös életprogramjának mindvégig kitüntetett fontosságú, jobbra központi érték kategóriája maradt az egyéni szabadság eszméje. A következő vázlatos fejtegetések azt mutatják meg: lehetséges olyan olvasatot adni e kéziratoknak, melyek alapján a kultúrtörténeti szintézisterv az egyéni szabadság apoteózisaként is értelmezhető.

Eötvös *kétszer* fogott hozzá komoly elhatározással a keresztény civilizáció fejlődéstörténetének megírásához. Először 1848 után, ami arra utal, hogy az *Uralkodó eszmék* háttérében álló el nem készült nagy mű valószínűleg Eötvös szándéka szerint az egyéni szabadság dialektikus elemzése lett volna. Úgy tűnik, a szkeptikus szemlélet eluralkodását az első kötetben a nemzeti eszme fokozatos térfoglalása okozta.

Ha az *Uralkodó eszmék* előmunkálataiként összegyűjtött, zömében együtt maradt kéziratot jegyzettömeget szemügyre

⁸⁶ L., 1849., 208.

vesszük, akkor kiderül, hogy Eötvös *önállóan* felépítette magának az individuális szabadság fejlődésének azon rekonstrukcióját, melyet egy nemzedékkel fiatalabb követője, Asbóth János készen kapott művekből vont el *A szabadság* című, 1872-ben megjelent munkájában, melynek tárgya és gondolatmenete a leginkább rokonítható Eötvös vállalkozásával a magyar politikaelméleti hagyományban. Az anyaggyűjtés és a fogalmi analízis egy köztes szintjén például az „uralkodó eszmék” még nem a „szabadság–egyenlőség–nemzetiség” eszméinek a francia forradalom és 1848 eseményeinek a kontextusában értelmezett triászát jelentette az eötvösi gondolkodásban, hanem általában az egyes civilizációkban uralkodó eszméket, amelyeknek egy-egy uralkodó vallás felel meg. Az a vázlat, ahol Eötvös ezt kifejti, arról a szándékról árulkodik, hogy e koncepcionális szinten ezen eszme történeti megjelenését akarta végigkövetni. Posztulátuma, bár nem mondja ki, nyilvánvaló: ha egy vallás alkonya állama bukásával jár együtt, akkor a modern állam jövője a kereszténység fennmaradásának függvénye:

„Sok civilizáció lehanyatlott már.

Ha az uralkodó eszmék túl éles ellentétbe kerültek egymással.

Ha ezek az eszmék nemcsak egy bizonyos államformával, hanem az állam minden formájával is összeegyeztethetetlenek.

Ha köztük s az anyagi érdekek között ellentét áll fenn.

Valamennyi civilizáció eredménye nem egyéb, mint az uralkodó eszmék megvalósítása. [Jegyzetben:] Elér egy bizonyos tetőpontot.

Civilizáció és vallás azonossága

Ókori civilizáció

Görög

Római

Keresztény

A vallási változás kora egyben a politikaié is.

Görögország filozófia

Róma Idegen istenek

Kereszténység Az egység eszméjének fejlődése a pápaság által

Reformáció

Egy vallás bukásának kora egyben az állam bukásáé is. ... [Jegyzetben:] A kommunisták világosan látják a vallás befolyását”.⁸⁷

Másutt viszont le is írja, hogy az uralkodó eszmék egyike az egyéni szabadság, és hogy ez csak a kereszténység által érhető el:

„Az emberi nem fejlődése bizonyos, a történelemből absztrahálható törvények szerint történik.

Minden fejlődés különböző egyéniségek egymáshoz való viszonya révén megy végbe, az uralkodó eszmék irányában, a szükségletek függvényében.

A civilizációnk alapjául szolgáló uralkodó eszmék
az individuum szabadsága
az emberi nem egysége

Civilizációnk menetén végigtekintve azt tapasztaljuk, hogy egész fejlődésünk ezen fogalmak irányát követte”.⁸⁸

„A keresztény civilizáció célját csak a kereszténység által érheti

⁸⁷ „Viele Civilisationen sind schon zu Grunde gegangen. / Wenn die herrschenden Ideen in zu scharfen Gegensatz mit einander getreten sind[.] / Wenn diese Ideen nicht nur mit einer gewissen Staatsform, sondern mit jeder Form des Staats unvereinbar sind. / Wenn zwischen denselben und den materiellen Interessen ein Gegensatz besteht. – / Jede Civilisation ist in ihren Resultaten nichts als die Verwirklichung der herrschenden Ideen. – [Jegyzetben:] Sie hat einen gewissen Culminationspunct[.] / Identität der Civilisation und Religion / Alte Civilisation / Gri[e]chische / Römische / Xtliche / Jede Zeit einer religiösen Umgestaltung ist auch die einer Politischen. / Gri[e]chenland Philosophie / Rom Fremde Götter / Xthum Entwicklung der Idee der Einheit durch das Pabstthum / Reformation / Die Zeit wo eine Religion untergeht, ist auch die des Untergangs von Staaten. – [Jegyzetben:] Klare Einsicht der Communisten über den Einfluß der Religion” OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 329. r.

⁸⁸ „Die Entwicklung der Menschheit geschieht nach gewissen Gesetzen welche sich aus der Geschichte abstrahiren lassen[.] / Jeder Fortschritt geschieht durch die Berührung verschiedner Individualitäten, in der Richtung der herrschenden Begriffe, im Verhältniß zu den Bedürfnissen. / Die herrschenden Begriffe welche unserer Civilisation zu Grunde Liegen sind / Die Freiheit des Individuums. / Die Einheit des Menschengeschlechtes. – / Wenn wir den Gang unserer Zivilisation verfolgen finden wir daß unsere ganze Entwicklung in der Richtung dieser Begriffe vor sich gegangen ist.” OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 165. r.

el. Hatalmasnak tartom a keresztény érzést, s ezért hiszem, hogy elérjük e célt.”⁸⁹

E ponton Eötvös 1848 utáni újabb fordulatának tanúi lehetünk. Mégpedig nem eszmeileg, azaz liberalizmus–konzervativizmus dichotóm fogalmiságában megragadhatóan, hanem *egzisztenciálisan*, önnön helyét és feladatát illetően. Megrendítő a gótbetűs vázlatok között az a magyar nyelvű vallomás, amelyben Eötvös az egyéni szabadság kérdése felé fordulásáról ír: „Ha századunk a szabadságot egész népek számára nem bírja is kivíni, az egyes mért ne igyekeznék szabadság után, s van e jogunk követ emelni oly ember ellen, ki midőn az elsőnek lehetetlenségéről meggyőződött a másodikat tüzi ki munkálkodása céljának. Higyétek el az egoizmus e neméhez senki nem határozhatja el magát, iszonyú fájdalom nélkül, ki egész életén át csak a közért dolgozott, ki a népnek éveken [át] szolgálja vala, nem hadja el urát oly könnyen. – Apostasia ez is de apostasia mellynek indító oka az: mert átláttuk hogy mi előtt egykor leborulánk tiszteletünket nem érdemli, s nincs elhagyottság iszonyatosabb mint mellyben magunkat illy pillanatokban érezzük.” S fölötte a halvány ceruzás második változat: „nincs elhagyottság iszonyatosabb mint *kit eszméi elhagytak*.”⁹⁰)

Az egyéni szabadság történetét tanulmányozó Eötvös az antik szabadságfelfogásból indul ki. A feladatot kijelölő feljegyzése („Az ókoriak alkotmányát tanulmányozni, mennyiben maradt bennük hely az állam tevékenységén túl az egyén szabadságának számára”⁹¹) csak ez irányú vizsgálatainak rendszerezését és elmélyítését tűzi ki célul, hiszen a kérdést már 1848 előtt is behatóan tanulmányozta.⁹² A kutatás új irányát jelzi a kézira-

⁸⁹ „Die xliche Civilisation kann ihr Ziel nur durch das Xthum erreichen. Ich halte das Xliche Gefühl für ein mächtiges und glaube daher daß wir dieses Ziel erreichen werden[.] –” OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 259. v.

⁹⁰ OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 176. r.

⁹¹ „Verfassung von Alten zu studien in so fern in derselben, außer der Thätigkeit des Staats, auch noch fürs Individuum ein Raum für seine Freiheit geblieben ist?” OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 140. r.

⁹² *Szabadság az ó- és újkor fogalma szerint* című cikksorozatában, in: EÖTVÖS, 1978., II., 119–136.

tok tanúsága szerint a nők törvényes helyzetének szemügyre vétele, amellyel nyomtatott műveiben szinte egyáltalán nem foglalkozott. Az ókori legiszlációval kapcsolatban Carl Ludwig Haller egyenjogúsítónak nagy jóindulattal sem nevezhető felfogására utal⁹³, amellyel aligha értett egyet, hiszen Cato és Cicero feleségének történetét „Roma romlottságá”-nak példáit összegyűjtő jegyzetlapjain örökítette meg: „Cato rabszolgákkal kereskedett, és fiatal feleségét a gazdag Hortensiusnak engedte át, hogy öregen, de gazdagon vegye vissza. ... Cicero eltaszította feleségét, Terentiát, akivel harminc évig élt együtt, mert hozományra volt szüksége, hogy megfizesse adósságait.”⁹⁴

Számos jegyzetet készített a kereszténység kialakulásáról, a zsidó és római kultúrához, illetve a rabszolgaság intézményéhez való viszonyáról. E feljegyzések címei is arra utalnak, hogy nem az *Uralkodó eszmék* végül megvalósult koncepciójához gyűjtötte őket. „Rom Sklaverey”, „Roma hanyatlása” gyűjtőcímmel ellátott jegyzeteiben Juvenalis, Phaedruss, Tacitus műveiből másolt ki példákat a rabszolgákkal szembeni kegyetlenségekre és a szegények helyzetére vonatkozóan.⁹⁵ Vázlatosan kidolgozta a sztoikus filozófia kereszténységre gyakorolt hatásának fő összetevőit. Eszerint Senecának a szolgaságról, a jótékonyságról, az élet nyomorúságáról s a halál örömről, az erényről, az ember személyes értékéről és végül a halhatatlanságról alkotott

⁹³ „Nota / Weibliches Geschlecht. – Haller / Solon Választási törvényei. / Augurien, tribunicisches Veto...” OSzK Kt. Fol. Hung. 1521. 123. r. Amint Bényei Miklós helyesen feltételezi (BÉNYEI, 1972., 170.), Eötvös utalása Haller *Restauration der Staats-Wissenschaft...*, (Steinersche Buchhandlung, Winterthur, 1820–1822.) című művére vonatkozik, ahol a következők olvashatók a II. kötet 22. lapján: „A férfi keresi és megkéri a nőt, táplálékot és védelmet nyújt, és éppen ezért ő az első, a magasabb, az uralkodó. A nő ezzel szemben *beleegyezik*, hűséges segítséget, szeretetteljes vonzalmat ígér, és épp ezért ő a szolgáló...”

⁹⁴ „Cato handelte mit Sklaven, und überließ sein junges Weib dem reichen Hortensien um sie alt aber reich wieder zurückzunehmen. ... Cicero repudiirt seine Frau Terentia mit der er 30 Jahre gelebt, weil er einer Aussteuer bedarf um seine Schulden zu zahlen.” OSzKKt. Fol. Hung. 1521. 149. r.

⁹⁵ OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 146. r., 147. r., 157. r.

nézeteit szükséges tanulmányozni e hatás jobb megértéséhez.⁹⁶ Feljegyzései maradtak fenn „A kereszténység első századairól” és „A kereszténység harcáról az antik világgal”.⁹⁷

A zsidó és görög civilizáció egymásra hatását természetesnek tartja a közös egyiptomi eredet miatt⁹⁸, s jöllehet „Schluß”, azaz „Vége” című összegző feljegyzésében a keresztény vallás egyedülálló jellegét hangsúlyozza, nem adva igazat Pascalnak és Bodinnak, akik számára, mint Asbóthnak is, a kereszténység „módosított zsidóság” volna⁹⁹, más helyütt, mint alább kiderül, a mózesi törvényhozásnak az individuális szabadságot tiszteletben tartó jellegét elismeri.

Azonban az *Uralkodó eszmék* – amely megvalósult formájában ignorálja a kereszténység dogmatikus tradícióját, azaz egy hit, gondviselés és kegyelem nélküli Európáról szól – végül éppen ellentétes irányba, a mindenható állam vizsgálata felé viszi el a gondolatmenetet. Rendkívül tanulságos, milyen helyet biztosít Eötvös e közegeben az előbb említett vázlatoknak. Zömmel

⁹⁶ „Um den Einfluß welchen die stoische Philosophie auf das Xthum ausgeübt richtig zu beurtheilen, sind folgende Materien im Stoizismus zu studiren. / Begriffe über Sklaverey besonders bei Seneca / – über Wohlthätigkeit / – – das Elend zu Leben [Jegyzetben:] *Platos Ideen der Tödtung des Fleisches.* / – – die Freude zu sterben / – – die Tugend als das Höchste / – – Über die persönliche Würde es Mannes / – – Den Begriff der Unsterblichkeit wobei übrigens das Xthum nicht entschiedener auftritt als Seneca – vide *Arnobius.*” OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 268. r.

⁹⁷ OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 159–160. ff.

⁹⁸ „Es ist höchst richtig daß beide Civilisationen die jüdische und grichische von der Aegyptischen einer gemeinsamen Quelle entsprossen[.]” OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 241. r.

⁹⁹ „Es sind im Xthum 2 Ideen von unendlicher Größe[.] / Jene der Selbständigkeit des Individuums, der Gottesähnlichkeit der Menschen daher ihrer Freiheit und Gleichheit. / Und die der Einheit des ganzen Menschengeschlechts[.] / Beide Ideen sind dem Xthum so eigenthümlich, so von Allem was andere Glaubenslehren aufgestellt verschieden, daß man das Xthum wohl als weitere Entwicklung früherer Religionsbegriffe betrachten kann, daß es nur übrigens fast unbegreiflich scheint, wie manche – ja selbst Pascal – im Xthum nur ein etwas modificirtes Judenthum erblicken konten[.] – / [Jegyzetben:] daß der wahre Jude und wahre Xt. dasselbe glauben. Man hat von Bodin behauptet daß er, obwohl nicht als Jude geboren seiner Überzeugung nach Jude war.” OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 280. v.

beemeli ugyanis őket, mégpedig a 6. fejezethez tartozó 4–6. számú hátravetett jegyzeteknek a szövegébe. A főszövegben Eötvös a különböző államrendszerek és az egyén viszonyának történeti áttekintésével azt bizonyítja, az utóbbi mindig is teljességgel alá volt vetve az előbbinek.¹⁰⁰ Ennek háttérében mintegy *emléket állít* a keresztény individualizmus immár csupán önnön gondolkodói fejlődéstörténetében megragadható tézisének, és egyben alárendeli az összegyűjtött anyagot egy dialektika előtti duális konstrukció törvényeinek. Eltekint a kereszténység és antikvitás egymásra hatásának tényétől, hogy a kereszténységet „szerény szektá”-nak¹⁰¹ nevezhesse, melynek története alapvetően az államtól függetlenül alakult.

A jegyzetek között ennek megfelelően az emberi szabadság olyan árnyék-története bontakozik ki, amely a polgárok köréből kirekesztett szolgák társadalmában kísért az ókor történelme során. Itt emlékezik meg a mózesi törvényhozás példájáról is.¹⁰² Senecát viszont már elfelejtette: nem illik a kétpillérű kompozícióba. Az *Uralkodó eszmék* második kötete ugyanis továbbra is az állam rousseau-i értelemben vett mindenhatóságát posztulálja, és azokat a határokat kutatja, ameddig az arányok módosíthatók, ameddig a szabadság árnyékvilága az állam realitásának sáncai közé beemelhető.

Eötvös a történeti körülmények jobbra fordultával újabb kísérletet tesz e felfogásnak az eredeti elgondoláshoz való közelítésére. E helyütt csak egészen röviden utalok arra, hogy Eötvös újabb nekirugaszkodásakor az emberi fejlődés törvényeinek létét akarta bizonyítani, s e törvényeket megragadni, majd művében a civilizáció „kifejlődését Augustusig”, illetve „Augustustól mostanig” feldolgozni, hogy azután megmutassa: „mit kell tennünk”.¹⁰³

Újból visszatér a korábban felvetett kérdésekhez, és újabb feljegyzései – a régiekkel együtt – a keresztény eszmék feltartóz-

¹⁰⁰ EÖTVÖS, 1851., 95–138.

¹⁰¹ I. m., 96.

¹⁰² I. m., 396–399.

¹⁰³ BÉNYEI, 1970., 61. és GÁNGÓ, 1993a., 393.

tathatatlan diadalmenetének kéziratot keretében foglalják az *Uralkodó eszmék* szkeptikus történelemszemléletét: „Egyike munkám legfontosabb részeinek megmutatni, mi ment át az Isten és a halhatatlanság eszméit illető, az egyiptomiaktól a görögökhöz, s mi közös ezen hitben a zsidók s egyiptomiak fogalma között.”¹⁰⁴ „Valamint a vallási, úgy a politikai reformáció egy cél után fáradnak. Az óvilág maradványainak kiküszöbölésén, s definitív győzelmén a keresztény elveknek. Amaz, hivatkozva a Szentírásra, fellépett minden ellen, mi kultuszunkban a pogányságra emlékeztetett; az az állam (vagy uralkodó) abszolút hatalmának ellenében az individuális szabadságért küzd. A keresztény elvek diadala célja mindkettőnek, s úgy hiszem, ha nem is mi, unokáink el fogják érni e diadal napját.”¹⁰⁵

¹⁰⁴ EÖTVÖS, 1977., 353.

¹⁰⁵ I. m., 450–451.

X. ÖSSZEGRZÉS

Tanulmányomban kísérletet tettem annak bizonyítására, hogy Eötvös tudatosan vállalta magára az 1848 mozgalmai során felvetődő politikai kérdések végiggondolásának feladatát, ezt tekintve tevékenységének fő irányául az aktív közéleti tevékenységtől való átmeneti visszavonulása után. Feladatvállalását döntően meghatározták távozásának körülményei: tervezett társadalomtudományi nagy munkáját mintegy erkölcsi jóvátételül szánta a magyar közvélemény számára, a kritikus helyzetben való helyt nem állásának, 1848 szeptember végi pánikszerű elmenekülésének fejében.

Eötvös emigrációs írásaiból, azok kronologikus egymásutánjából, tematikus sokszínűségéből nagyívű gondolkodói fejlődéstörténet rajzolódik ki. Eötvös figyelme ezekben az években a politikai publicisztikától egyre inkább a politika elméleti kérdései felé fordult, s vele szellemi horizontja is mind tágabbá vált: a magyar forradalom kérdéseiből kiindulva az osztrák birodalom lehetséges jövőbeni berendezkedésén keresztül érkezett el az európai történelem és annak fő tartalma, a keresztény civilizáció sajátosságainak és értékeinek vizsgálatához.

E folyamat egyes állomásait könyvem egyes fejezetei emelik ki. Az augsburgi *Allgemeine Zeitung* cikkeit író Eötvös még mintha azokat a vitákat folytatná tovább, melyeknek miniszterként résztvevője volt a magyar alkotmányosság legitimációs alpjáról és Magyarországnak a birodalmon belül elfoglalt helyéről. Kéziratoss forradalom-történeteiben, *A francia forradalom történetében* és *Az 1848iki forradalom történetében* a történetíró módszereivel arra kereste a választ, hogyan jutott el Európa s

benne Magyarország az 1848-as forradalmakig, s melyek voltak e forradalmak fő jellemvonásai.

A politikáról és a történelemlről vallott nézetei első összefoglalásának szánt művéhez elkészült három fejezet arról tanúskodik, hogy Eötvös történeti kutatásainak tanulságait a Habsburg Birodalom újjászervezésére tett átfogó javaslatához kívánta felhasználni. E művében, a *Három fejezet az első politikai-filozófiai szintézistervből* című töredékében tett meg Eötvös egy nagyon fontos módszertani lépést is: az intézmények és az anyagi érdekek mint fő történelemformáló tényezők vizsgálatától itt fordult figyelme a politikában uralkodó *eszmék* felé.

E felismerés tette számára lehetővé, hogy az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* kiadott röpiratában (1850) korának legjelentősebb politikai teoretikusai közé emelkedjék. E művében Eötvös – nemcsak a birodalomban, hanem Európában is – a legelső között ismerte fel (természetesen anélkül, hogy e későbbi keletű terminust használta volna) a modern nacionalizmusok korának eljövetelét, és formulázta e kor közösségeinek fő jellemvonását: a kirekesztésre törő versenyszellemet.

A kéziratok tanúsága szerint Eötvös figyelme ezt követően egyre inkább az egyéni szabadság eszméje felé fordult. Tanulmányom kísérletet tett – a teljesség igénye nélkül – Eötvös legnagyobb, meg nem valósult szellemi vállalkozásának, a kultúrtörténeti szintézis tervének vázlatos bemutatására. E terv életprogram volt Eötvös számára; megfogalmazása és fogadalommal is megerősített felvállalása a keresztény Nyugattal való első találkozásával, európai körutazásával függött össze. E vonatkozásban tesz munkám néhány megjegyzést ifjúkori regényével, *A karthauzival*, s annak az európai civilizációra vonatkozó reflexióival kapcsolatban.

Eötvös *Pauperizmus* című tanulmánya rávilágít arra, szerzője miképpen látta a krisztusi kereszténység esélyeit a gazdasági *laissez-faire* korában, milyen megoldást kínált a tömeges elszegényedésre, s hogy választott megoldása, a magánjótékonyosság mennyiben függött össze a korlátozott államról vallott nézeteivel. Ezt követően pedig a hátrahagyott feljegyzések segítségével rekonstruálni próbáltam, miképpen vált volna az egyéni szabad-

ság eszméje a kultúrtörténeti szintézisterv fő értékkategóriájává.

Eötvös József a Habsburg Birodalom múlt századi értelmiségének nemcsak egyik legeredetibb és legmélyebbre látó, hanem egyúttal legsokoldalúbb gondolkodója is volt. Méltán tartanak fenn számára igen előkelő helyet a magyar és az osztrák politikai hagyományban: az e helyet betöltő Eötvös-kép kidolgozása a jövő feladatai közé tartozik. Ezért is szándékomban állt, hogy közelítsem egymáshoz a két fő kutatási irányt, amely az osztrák birodalom azon két utódállamában, melyek Eötvös életművét egyaránt a magukénak vallják – Ausztriában és Magyarországon –, az utóbbi évtizedekben kibontakozott. Az osztrák történetírás a gondolkodó Eötvöst, az osztrák alkotmányosság egyik első és legtekintélyesebb teoretikusát tekinti politikai hagyománya értékes részének, s a vele való foglalkozást az összbirodalmi szemlélet és az eszmetörténeti kitekintés jellemzi. A magyar irodalom- és politikatörténet a magyar regényirodalom klasszikusát, a felvilágosult reformpolitikust és a jelentékeny minisztert látja Eötvösben, akinek életművét a nemzeti fejlődés összefüggésrendszerében elemezte, miközben folyamatos és igen jelentős eredményeket ért el az életmű feltárásának, összegyűjtésének és kiadásának terén.

A kutatás e két irányzata együtt tehetne sokat azért, hogy Eötvös, a politikai gondolkodó – akár mint az egyéni politikai szabadság teoretikusa, a modern nacionalizmus lényegi vonásainak első megfogalmazója, akár mint a többnemzetiségű közösségek termékeny együttélésének (ahogy ma mondani szokás, a multikulturális ideológiáknak) egyik korai hirdetője – ismét elfoglalhassa azt a helyet az európai politikatudomány klasszikusai között, melyet – Bluntschli, Guizot, J. S. Mill és Alexis de Tocqueville mellett – százötven éve egyszer már a magáénak tudhatott.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Cotta-Archiv – Schiller Nationalmuseum/Deutsches Literaturarchiv: Cotta-Archiv (Stiftung der Stuttgarter Zeitung), Marbach am Neckar.

MOL – Magyar Országos Levéltár, Budapest.

MTAK Kt. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Budapest.

Nachlass Vieregg – Archiv der Fürsten von Wrede, Ellingen/Oberfranken: Gräflich von Viereggsches Archiv, Blätter verschiedener Glieder der Familie Eötvös, besonders Baron Josef betreffende Personalakten der Gräfin Julie von Vieregg, geborene Freiin von Eötvös.

OSzK Kt. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest.

ÖNB Handschriftensammlung – Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Bécs.

ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs.

Trefort-gyűjtemény – Trefort-gyűjtemény, Főapátsági Könyvtár Kézirattára, Pannonhalma.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

ANDRIAN-WERBURG, Victor Freiherr von (1843): *Österreich und dessen Zukunft*, Hamburg, Bei Hoffmann und Campe, 1843.

ANDRIAN-WERBURG, Victor Freiherr von (1850): *Centralisation und Decentralisation in Österreich*, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1850.

ANDRIAN-WERBURG, Victor Freiherr von (1859): *Denkschrift über die Verfassungs- und Verwaltungsfrage*, Leipzig, H. Haessel, 1859.

ANTIOCHE, le comte Adhémar d' (1880) publ.: *Deux diplomates. Le comte Raczynski et Donoso Cortès, marquis de Valdegamas. Dépêches et correspondance politique 1848–1853*, Paris, E. Plon, 1880.

ASBÓTH János (1872): *A szabadság*, Pest, Kiadja Ráth Mór, 1872.

BÁRTFAI SZABÓ László (1943) összeáll.: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. I–II.*, Budapest (a szerző kiadása), 1943.

BEAULIEU, Claude-François (1801–1803): *Essais historiques sur les causes et les effets de la Révolution de France I–IV.*, Paris, Maradau, 1801–1803.

[BEIDTEL, Carl], TEBELDI, Albrecht (1848a): *Das Eigenthum*, Stuttgart, Hallberger, 1848.

[BEIDTEL, Carl], TEBELDI, Albrecht (1848b): *Die Auflösung der staatlichen Einheit der Östreich'schen Monarchie durch die National-Versammlung zu Frankfurt a. M.*, Leipzig, Oskar Leiner, 1848.

[BEIDTEL, Carl], TEBELDI, Albrecht (1848c): *Die Slaven im Kaiserthume Östreich*, Wien, Tendler et Comp., 1848.

BEIDTEL, Ignaz von (1896–1898): *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848*. I–II. Mit einer Biographie desselben, aus seinem Nachlasse hrsg. von Alfons Huber, Innsbruck, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1896–1898.

BEIDTEL, Ignaz von (1849): *Das kanonische Recht betrachtet aus dem Standpunkte des Staatsrechts, der Politik, des allgemeinen Gesellschaftsrechts und der seit dem Jahre 1848 entstandenen Staatsverhältnisse*, Regensburg, G. Joseph Manz, 1849.

BERNATZIK, Edmund (1906) hrsg.: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. (Studienausgabe Österreichischer Gesetze, veranstaltet von Dr. Alexander Löffler. Bd III. Die Verfassungsgesetze.), Leipzig, C. L. Hirschfeld, 1906.

BLANC, Louis (1848): *Die Reform der Arbeit*. (Portfolio des Fortschritts. Eine Sammlung politischer und auf die Gegenwart Bezug habender Schriften. Hrsg. von Ernst Lionell. I), Leipzig, Ernst Schäfer, 1848.

[BOLZANO, Bernard] (1847): *Über die Wohlthätigkeit*, Prag, Gottlieb Haase Söhne, 1847.

BONAPARTE, Le prince Napoléon-Louis (1844): *Extinction du paupérisme*, 2me édition, Paris, Pagnerre, 1844.

BROTE, Eugen (1895): *Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn*, Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht, 1895.

BUQUOY (1848): *Der erste Petitionspunkt, bezüglich der Sicherstellung böhmischer Nationalität u. s. w., aus dem Standpunkte allgemein philosophischen Überblickes gewürdigt, Constitutionelle Prager Zeitung*, 1848, Nr. 49 (26. März), 817.

CHAMBORANT, C. G. de (1842): *Du paupérisme, ce qu'il était dans l'antiquité, ce qu'il est de nos jours; des remèdes qui lui étaient opposés, de ceux qu'il conviendrait de lui appliquer aujourd'hui, suivi d'une analyse de la législation ancienne et moderne sur ce sujet, avec l'exposition des opinions des économistes et des publicistes qui ont spécialement traité de cette matière*, Paris, Guillaumin, 1842.

CHOWANETZ, Joseph (1850): *Österreichs Mission als katho-*

lische Weltmacht und als europäische Völkermonarchie, Schaffhausen, Verlag der Fr. Hurter'schen Buchhandlung, 1850.

CZOERNIG, Carl Freiherr von (1855–1857): *Etnographie der österreichischen Monarchie*, I–III., Wien, 1855–1857.

CZOERNIG, Carl Freiherr von (1861): *Statistisches Handbüchlein für die österreichische Monarchie*, Wien, Prandel & Meyer, 1861.

CSENGERY Antal (1851a): *Eötvös*, in *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai 's társas élet encyclopaediája*. Harmadik kötet. Pesten, Heckenast Gusztáv, 1851., 58–74.

CSENGERY Antal (1851b): *Eötvös József*, in Csengeri [így!] Antal, kiad.: *Magyar szónokok és statusférfiak*, Pesten, Heckenast Gusztáv, 1851., 205–227.

Csengery Antal (1928) hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bev. tan. Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1928.

CSEPELI Réka (1997): *Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez*, *Aetas* 1997/1., 124–141.

Die Demokratie (1849) und der Socialismus; das allgemeine Wahlrecht und die Gleichberechtigung aller Nationalitäten in Österreich. Von G. W., Wien, Leop. Sommer, 1849.

Az első (1848) magyar ministerium összes személyzetének név és lakkönyve, Pesten, Geibel Károly udvari könyvtárusnál, 1848.

ENGELS, Friedrich (1958): *A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles források alapján*, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 2. kötet, 1844–1846, Budapest (Kossuth) 1958., 211–473.

EÖTVÖS József (1845): *A' falu' jegyzője* I–III. (B. Eötvös József munkái. III–V. kötet.), Pesten, Hartleben Konr. Adolf tulajdona, 1845.

EÖTVÖS József (1847): *Magyarország 1514ben* I–III., Pest, Hartleben K. Adolf tulajdona, 1847.

[EÖTVÖS József] (1848): *Die Rechtsfrage. Von einem Ungar, Beilage zu Nr. 342 der Allgemeinen Zeitung vom 7 December 1848*, 5397–5399.

[EÖTVÖS József] (1850): *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*, Pest, Hartleben, 1850.

EÖTVÖS József (1851): *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851.

EÖTVÖS József (1854a): *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Erster Theil, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854^[2].

EÖTVÖS József (1854b): *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Zweiter Theil, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854.

[EÖTVÖS József] (1859): *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1859.

[EÖTVÖS József] (1860): *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1860.

EÖTVÖS József (1865): *A falu jegyzője I–II*. Második kiadás, Pest, Emich Gusztáv, 1865.

EÖTVÖS József (1879): *Bevezetés, Ellenőr*, 1879. május 25.

EÖTVÖS József (1941): *Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868*. Közzéteszi, bev., jegyz. Lukinich Imre, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941.

EÖTVÖS József (1950): *A falu jegyzője I–II*. S. a. r. B. Tamás Anna, előszó Sőtér István. (Magyar klasszikusok. Szerk. biz. Bóka László, Király István, Lukács György, Szauder József, Tolnai Gábor, Waldapfel József), (Budapest), Állami Szépirodalmi Kiadó, 1950.

EÖTVÖS József (1975): *Archépek és programok*. Szerk., előszó, jegyz. Fenyő István. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sőtér István, Wéber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1975.

EÖTVÖS József (1976): *Levelek*. Szerk., az idegen nyelvű leveleket ford., előszó, jegyzetek Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sőtér István, Wéber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1976.

EÖTVÖS József (1977): *Vallomások és gondolatok*. Összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Bényei Miklós. (Eötvös József művei. Szerk.

biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sótér István, Wéber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1977.

EÖTVÖS József (1978): *Reform és hazafiság I–III. Összegyűjt.*, szerk., előszó, jegyz. Fenyő István, ford. Kajtár Mária, Toldy István. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sótér István, Wéber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1978.

EÖTVÖS József (1981): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II.* Előszó Sótér István, szöveggond., utószó, jegyz. Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sótér István, Wéber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1981.

EÖTVÖS József (1990): *A francia forradalom története.* Szöveggond., bev. tan., jegyz. Gángó Gábor. (Magyar ritkaságok. Sorozatszerkesztő Szalai Anna), (Budapest), Szépirodalmi, 1990.

EÖTVÖS József (1993): *Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat.* S. a. r., bev., jegyz. Gángó Gábor. (Eötvös József történeti és állambölcseleti művei [1.]), Budapest, Argumentum, 1993.

EÖTVÖS József (1994a): [*Három fejezet az első politikai-filozófiai szintézistervből*], in Gángó Gábor: *Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve*, *Századok* 128. (1994/1.), 160–168.

EÖTVÖS József (1994b): *A jogi kérdés*, in Gángó Gábor: *Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban*, *Századok* 128. (1994/3–4.), 746–761.

EÖTVÖS József (1994c): [*Levél Magyarországról*], in Gángó Gábor: *Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban*, *Századok* 128. (1994/3–4.), 762–763.

EÖTVÖS József (1994d): *Magyarország és rendeltetése*, in Gángó Gábor: *Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban*, *Századok* 128. (1994/3–4.), 763–766.

EÖTVÖS József (1996a): *Pauperizmus*, in Gángó Gábor: *Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról*, *Századok* 130. (1996/1.), 135–146.

EÖTVÖS József (1996b): *A karthauzi.* Szöveggond., utószó Gángó Gábor. (A magyar próza klasszikusai. A sorozatot szerkeszti Kerényi Ferenc. 36. kötet), Budapest, Unikornis, (1996).

EÖTVÖS József (1997): *Eötvös József levelei nővéréhez, gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőhöz*, in Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban, 1848–1850. II. Az élettörténet, Holmi 9. (1997/9.)*, 1279–1294.

Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél (1925) *elkobzott levelezése*. Szerk., bev., jegyz. ANGYAL Dávid. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Levelezések. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat), Budapest, Pesti Lloyd-Társulat és Magyar Történelmi Társulat, 1925.

FÉNYES Elek (1851): *Ungarn im Vormärz*, Leipzig, Verlag von Friedrich Ludwig Herbig, 1851.

FISCHEL, Alfred (1902) hrsg.: *Materialien zur Sprachenfrage in Österreich*, Brünn, Friedrich Irrgang, 1902.

FISCHEL, Alfred (1910) hrsg.: *Das Österreichische Sprachenrecht*, Brünn, Friedr. Irrgang, 1910.

FISCHEL, Alfred (1912): *Die Protokolle des Verfassungsausschusses über die Grundrechte*, Wien–Leipzig, Gerlach & Wiedling, 1912.

F. K. (1848): *Die Nationalitätsbestrebungen und Österreich. I., Journal des Österreichischen Lloyd*, 169. (25. Juli), XIII. Jg., (1848), 548.

FLEGLER Sándor (1878): *Szalay László és munkái*. Ford. Ifj. Szinnyei József. (Olcsó könyvtár), Budapest, Franklin, 1878.

FRÖBEL, Julius (1847): *System der socialen Politik I–II.*, Mannheim, J. P. Grohe, 1847.

FRÖBEL, Julius (1848a): *Das Königthum und die Volkssouverainität, oder: Giebt es eine demokratische Monarchie?*, Berlin, Reuter & Stargardt, 1848.

FRÖBEL, Julius (1848b): *Wien, Deutschland und Europa*, Wien, Joseph Reck & Sohn, 1848.

FRÖBEL, Julius (1861–1864): *Theorie der Politik, als Ergebniss einer erneuerten Prüfung demokratischer Lehrmeinungen I–II.*, Wien, Carl Gerold's Sohn, 1861–1864.

GÁNGÓ Gábor (1993a): *Egy kiadott-kiadatlan Eötvös-mű: Állam- és társadalombölcseleti töredékek, Irodalomtörténeti Közlemények 97. (1993/3.)*, 389–397.

GÁNGÓ Gábor (1993b): *Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből, Századok 127. (1993/3–4.)*, 486–515.

GÁNGÓ Gábor (1994a): *Eötvös József első politikai-filozófiai szintézis-terve*, *Századok* 128. (1994/1.), 160–168.

GÁNGÓ Gábor (1994b): *Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban*, *Századok* 128. (1994/3–4.), 737–766.

GÁNGÓ Gábor (1994c): *József Eötvös' erster Versuch einer staatsphilosophischen Synthese*, *Berliner Beiträge zur Hungarologie* (1994), 95–111.

GOBINEAU, Arthur de (1853–1855): *Essai sur l'origine et l'inégalité des races humaines I–IV.*, Paris, Firmin Didot Frères, 1853–1855.

GRILLPARZER, Franz (1903): *Briefe und Tagebücher*. Eine Ergänzung zu seinen Werken. Gesammelt und mit Anmerkungen hrsg. von Carl Glossy und August Sauer. II. Band: Tagebücher, Stuttgart und Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1903.

Gyűjteménye (1849) a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott Hirdetményeknek I–II., Budán, hivatalos kiadás, 1849.

HARASZTI-TAYLOR Éva (1989) s. a. r., utószó: *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851*. Szakmailag átnézte, szerk., jegyz. Urbán Aladár, ford. Kozma Ágnes. (Bibliotheca historica), Budapest, Európa, 1989.

Három (1875) csodálatos jóslat, Budapest, Bucsánszky Alajos, 1875.

[HARTIG, Franz, Graf] (1850): *Genesis der Revolution in Österreich im Jahre 1848*, Leipzig, Friedrich Fleischer, 1850.

[HARTIG, Franz, Graf] ZURECHT, Gotthelf (1851): *Nachgedanken des Publicisten –*, Leipzig, Friedrich Fleischer, 1851.

HARTIG, Franz (1923), hrsg., Einl.: *Metternich–Hartig. Ein Briefwechsel des Staatskanzlers aus dem Exil 1848–1851*, Wien–Leipzig, Wiener Literarische Anstalt, 1923.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1982): [*A keresztény vallás pozitivitása*], in uő.: *Ifjúkori írások*. Válogatás. Vál. Márkus György, ford. Révai Gábor, előszó Almási Miklós. (Gondolkodók), (Budapest), Gondolat, 1982., 55–107.

[HELFERT, Joseph Alexander, Freiherr von] (1851): *Episteln*

eines Narren und Rath eines Klugen, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851.

HELFERT, Joseph Alexander, Freiherr von (1853): *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich*, Prag, J. G. Calve, 1853.

HELFERT, Joseph Alexander, Freiherr von (1873): *Die böhmische Frage in ihrer jüngsten Phase*, Prag, F. Tempsky, 1873.

HELFERT, Joseph Alexander, Freiherr von (1876): *Die Revision des ungarischen Ausgleiches I–II.*, Wien, Braumüller, 1876.

HOLZSCHUHER, August von (1850): *Die materielle Noth der unteren Volksklassen und ihre Ursachen*, Augsburg, Rieger, 1850.

HUNFALVY Pál (1986): *Napló 1848–1849*. Szöveggond., bev. tan., jegyz. Urbán Aladár. (Magyar ritkaságok. Sorozatszerk. Szalai Anna), (Budapest), Szépirodalmi, 1986.

JABLANCZY (Jabloniczky) Ignác: *Adatok átalakulási első mozgalmaink történetéhez*. Első kötet. Közlegény-cikkek. Pesten, Nyomt. Trattner-Károlyi betűível, 1842.

JORDAN, Dr. J. V. (1849): *Nicht Deutsch! Nicht Russisch! Nur Österreichisch!* Offenes Sendschreiben an Herrn Franz Schuselka. Prag, J. G. Calve'sche Buchhandlung, 1849.

[JÓSIKA Miklós] (1851): *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes*, I–II. Leipzig, Arnoldische Buchhandlung, 1851.

JÓSIKA Miklós (1988): *„Idegen, de szabad hazában”*. Vál., szöveggond., jegyz. Deák Ágnes, Gerhát Ágnes, Gilbert Edit etc., ford. Gerhát Ágnes, Hernádi Zsófia, összeáll., bev. tan. Kokas Károly, Szajbély Mihály, Budapest, Szépirodalmi, (1988).

KANT, Immanuel (1991): *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor., jegyz. Láng Rózsa (Gondolkodók), Budapest, Gondolat, 1991.

KÁROLYI Árpád (1932) írta, összegyűjt., szerk.: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre* I–II. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat) Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1932.

KÁROLYI Ede (1860): *Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése*, Kassán, Werfer Károly, 1860.

KEMÉNY Zsigmond (1853a): *Élet és irodalom, Pesti Napló*, 1853. jan. 8. (849. sz.)

KEMÉNY Zsigmond (1853b): *Karácson előtti eszmék, Pesti Napló*, 1853. dec. 20. (1134. sz.)

KEMÉNY Zsigmond (1982a): *Forradalom után*, in uő.: *Változatok a történelemre*. Szerk., utószó, jegyz., Tóth Gyula. (Kemény Zsigmond művei), Budapest, Szépirodalmi, 1982., 181–373.

KEMÉNY Zsigmond (1982b): *Még egy szó a forradalom után*, in uő.: *Változatok a történelemre*. Szerk., utószó, jegyz., Tóth Gyula. (Kemény Zsigmond művei), Budapest, Szépirodalmi, 1982., 375–559.

KISS Erzsébet, F., szerk., bev. tan. (1989): *Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. Sorozat-főszerk. Varga János. 15.), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Kossuth Lajos (1900) *Iratai*. VIII. kötet. S. a. r. KOSSUTH Ferenc, Budapest, Athenaeum, 1900.

KÖLCSEY Ferenc (1886): *Országgyűlési napló*. (Kölcsei Kölcsey Ferencz Minden munkái. Harmadik bővített kiadás. 7. kötet), Budapest, Franklin-Társulat, 1886.

KÓVÁRI László, szerk.–Gr. ESZTERHÁZI [így!] Kálmán kiad. (1861): *Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez*, Pesten Ráth Mór, Kolozsvárott Demjén László bizománya, 1861.

KÜHNE, Gustav (1863): *Mein Tagebuch in bewegter Zeit*, Leipzig, Ludwig Denicke, 1863.

L. (1849): [Über das Buch *Die Demokratie, und der Socialismus...*], Litteris, M., red., *Wiener Monatsblätter*, Wien, Joseph Reck und Sohn, I. Jg. (1849), 9. Heft (28. Oktober), 208.

LÓNYAY Menyhért (1872): *Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde*, in *Néhai báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete*, Pesten, Eggenberger Ferdinánd, 1872., 3–16.

Losonczy (1851) *Phönix*. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv. Kiadja és szerkeszti Vahot Imre. I. kötet, Pest, k. n., 1851.

LÖHNER, Ludwig (1850): *Reden gehalten am österreich. konstituirenden Reichstage*, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1850.

Die magyarischen (1848) *Politiker*, *Allgemeine Zeitung* 1848. No. 343 (8 Dezember), 5415–5416.

MAŁECKI, Kajetan (1849): *Socyalizm i uwagi nad jego zasada-
dami*, Lwów, z drukarni A. B. Winiarza, 1849.

MAŽURANIĆ, Ivan (1848): *A' horvátok a' magyaroknak. Fe-
lelet az 1848-ik Mártzius és Április magyar hírdetményekre*, Zág-
rábban, Szuppán Ferencz, 1848.

MÉSZÁROS Károly (1848) közlése: *Europa legujabb alkotmá-
nyai. Különös tekintettel Europa társadalmi állására*, Pesten, Ma-
gyar Mihál könyvárudájában, 1848.

METTERNICH-WINNEBURG, Clemens-Lothar, Fürst (1959): *Lettres inédites du Prince de Metternich au Baron Hübnér 1849–
1859*. Texte publié et introduit par A. C. Breycha-Vauthier.
Traduit de l'allemand par Constantin de Grunwald. (Mémoires
du Prince de Metternich, Chancelier de Cour et d'Etat. Tome
quatrième), Paris, Les Éditions Herni Javal, 1959.

MÖRING, Carl (1848a): *Sibyllinische Bücher aus Oestreich*.
Erster Band, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1848.

MÖRING, Carl (1848b): *Offener Brief an das Wiener Minis-
terium*, Wien, Bei Tendler & Comp., 1848.

MÖRING, Carl (1848c): *Der rechte Augenblick. An die Völker
Deutschlands und Österreichs*, Wien, Verlag von Tendler et
Comp, 1848.

[MÖRING, Carl] (1848d) CAMEO: *Österreich und sein Welt-
beruf*, Wien, Verlag von Tendler et Comp, 1848.

MUSSET, Alfred de (1975): *Az évszázad gyermekének vallo-
mása*. (Olcsó Könyvtár) Ford. Benedek Marcell, utószó Réz Pál,
Budapest, Szépirodalmi Kiadó, (1975)

*Natürliche (1848) und moralische Gesetzlichkeit der serbischen
National-Tendenz und nationellen Bewegungen in Ungarn* (Ein
ungarischer Serbe oder ein serbischer Ungar), *Agramer Zeitung*,
XXIII. Jg. (1848), Nr. 86 (3. August), 395.

NIZSALOVSKY Endre, közlése – Lukácsy Sándor, s. a.
r.: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. A bevezető tanulmányt
és – Lukácsy Sándor közreműködésével – a magyarázó jegyzé-
teket írta Nizsalovszky Endre. (Irodalomtörténeti füzetek. 57.
Szerk. Bodnár György), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

OSTROŽINSKI-UTIESENOVIĆ, Og. (1859): *Die Hauskommun-
tionen der Südslaven*, Wien, F. Manz & Compagnie, 1859.

OSTROŽINSKI-UTIESENOVIĆ, Og. (1861): *Programm zur Konstituierung des österreichischen Kaiserstaates nach dem Prinzip der konstitutionellen Freiheit und der nationalen Gleichberechtigung*, Wien, Mechitaristen-Buchdruckerei, 1861.

Oswědčení (1848) se spisowatelůw Pražských. Erklärung der Schriftsteller Prags, Constitutionelle Prager Zeitung, 1848, Nr. 47 (23. März), 777.

PALACKÝ, František (1866): *Österreichs Staatsidee*, Prag, J. L. Kober, 1866.

PALACKÝ, František (1874): *Gedenkblätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen aus den letzten fünfzig Jahren*, Prag, F. Tempsky, 1874.

PALACKÝ, František: *A huszitizmus története. Fejezetek a cseh nemzet történetéből*. Vál., jegyz., utószó Benedek Gábor, ford. Benedek Gábor, Farkas Géza, Holka László. (Clio. Klasszikus történetírók), Budapest, Európa, 1984.

PÁLFFY János (1940): *Magyarországi és erdélyi urak*. S. a. r., bev. Szabó T. Attila. (Az Erdélyi Szépmíves Céh jubileumi díszkiadása), Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, [1940].

[PALOCSAY Tivadar] Palochay, Theodor Baron v. (1837): *Gedichte*, Pesth, Gustav Heckenast, 1837.

PAP Dénes (1868): *Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez I–II.*, Pest, Heckenast, 1868.

PAPIU ILARIAN, Alesandru (1851–1852): *Istori'a Romaniloru din Daci'a Superiore I–II.*, Vienna, Gerold si fiuu, 1851–1852.

PEJAKOVIĆ, Stephan (1861) hrsg.: *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*, Wien, Mechitaristen-Buchdruckerei, 1861.

PIPITZ, F[rantz] E[rnst] (1848): *Verfall und Verjüngung*. Studien über Österreich in den Jahren 1838–1848, Zürich, Friedrich Schultheß, 1848.

[PISLING, Theophil] (1861): *Germanisirung oder Czechisirung? Ein Beitrag zur Nationalitätenfrage in Böhmen*, Leipzig-Heidelberg, C. F. Winter, 1861.

[POPOVICI, Aurel C.] (1892): *Die rumänische Frage in Siebenbürgen und in Ungarn*, Wien etc., Verlag der Herausgeber, 1892.

Proclamation (1848) der ersten Slavenversammlung in Prag an die Völker Europas, Prager Zeitung, Nr. 5. (6. Juli), 1848., [3.]

PROKESCH-OSTEN, Anton, d. Ä. (1881)–GENTZ, Friedrich-METTERNICH, Klemens: *Aus dem Nachlasse des Grafen Prokesch-Osten. Briefwechsel mit Herrn von Gentz und Fürsten Metternich, I–II.* Wien, Carl Gerold's Sohn, 1881.

PULSZKY Ferenc (1845): *Szabadság az ó és új kor fogalma szerint, Jelenkor, 1845. 39dik szám (május 15.), 229. skk.*

[PULSZKY, Ferenc] (1849): *Ungarns gutes Recht.* Eine historische Denkschrift von einem Diplomaten. Erstes-Zweites Heft, London, W. M. Watts, 1849.

P[ULSZKY], F[erenc] (1850): *Preface by the Editor*, in Schlesinger, Max: *The War in Hungary, 1848–1849.* I–II. Translated by John Edward Taylor, Edited, with Notes and an Introduction by Francis Pulszky, London, Richard Bentley, 1850, I., VII–XI.

PULSZKY Ferenc (1884): *Életem és korom I–II.,* Budapest, Franklin, 1884.

PULSZKY Ferenc (1888): *Báró Eötvös József*, in uő.: *Jellemrajzok.* Budapest, Aigner Lajos, [1888].

Remény (1851). Szépirodalmi és művészeti folyóirat. Kiadja és szerkeszti Vahot Imre. I. kötet. Pest, Eisenfels és Emich könyvnyomdája, 1851.

Remény (1858). Zsebkönyv az 1858. évre. Szerkeszti Vachott Sándorné, Pest, Pfeiffer Ferdinánd, 1858.

RÖSSLER, Constantin (1860): *Der Grundsatz der Nationalität und das europäische Staatensystem,* Berlin, Julius Springer, 1860.

SÁROSI Gyula: *Ponyvára került arany trombita.* Az örök igazság parancsolatjára mondvacsínálta – –, (Debreczen város könyvnyomdájában), [1849].

SCHERZER, Carl (1848): *Über das Armthum,* Wien, Kaulfuß Witwe, Prandel & Comp., 1848.

SCHLESINGER, Max (1850): *Aus Ungarn,* Berlin, Franz Duncker, 1850.

SCHMITTHENNER, Friedrich (1848): *Über Pauperismus und Proletariat,* Frankfurt am Main, G. F. Meyer, 1848.

SCHUSELKA, Franz (1843a): *Die Orientalische das ist Russische Frage,* Hamburg, Bei Hoffmann und Campe, 1843.

SCHUSELKA, Franz (1843b): *Österreich und Ungarn*, Leipzig, Weidmann'sche Buchhandlung, 1843.

SCHUSELKA, Franz (1844): *Der Fortschritt und das conservative Princip in Österreich*. In Bezug auf die Schrift: „Österreichs Zukunft“, Leipzig, Druck und Verlag von Philipp Reclam jun., 1844.

SCHUSELKA, Franz (1846): *Deutschland Polen und Rußland*, Hamburg, bei Hoffmann und Campe, 1846.

SCHUSELKA, Franz (1847): *Österreichische Vor- und Rückschritte*, Hamburg, Bei Hoffmann und Campe, 1847.

SCHUSELKA, Franz (1849): *Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Österreichs*, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1849.

SCHUSELKA, Franz (1850a): *Das Revolutionsjahr März 1848–März 1849*, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1850.

SCHUSELKA, Franz (1850b): *Das provisorische Österreich*, Leipzig, J. W. Grunow & Comp., 1850.

SCHUSELKA, Franz (1851): *Völker-Einigung*. Ein Beitrag zur Versöhnung der Nationalitäten Österreichs, Leipzig F. W. Grunow & Comp, 1851.

SCHÜTTE, Anton (1850): *Ungarn und der ungarische Unabhängigkeitskrieg nach den besten Quellen und zahlreichen Mittheilungen ungarischer Notabilitäten I–II.*, Dresden, Robert Schaefer, 1850.

ŠEMBERA, Aloys Woytěch (1848a): *O rovnosti jazyka českého a německého w Morawě*, Brno, Tiskem Karla Winikera, 1848.

ŠEMBERA, Aloys Woytěch (1848b): *Über die Gleichstellung der beiden Landessprachen in Mähren*, Brünn, 1848.

Sociale und politische (1847) Zustände Österreichs mit besonderer Beziehung auf den Pauperismus, Leipzig, Gustav Mayer, 1847.

SOMMSICH Pál (1850): *Magyarországnak és királyának törvényes joga*, Bécsben, Jasper, Hügel és Manz sajátja, 1850.

SPIRA György (1989): *Kossuth és alkotmányterve*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1989.

SPLÉNY Béla (1984): *Emlékiratai I–II*. Közread., vál. Kendi Mária, s. a. r., jegyz. Fábri Anna. (Nemzet és emlékezet), Budapest, Magvető, 1984.

STEIÉR Lajos (1937): *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben I–II.* (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1937.

STRECKFUSS, Adolph (1850): *Der Freiheits-Kampf in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*, Berlin, Albert Sacco, 1850.

SWOBODA, Johann (1848): *Der Kampf der Nationalitäten in Österreich und die Constituirung Deutschlands zu Einem Staate*, Freiberg, J. G. Engelhardt, 1848.

SZALAY Imre (1909) közli: *Visszaemlékezés Trefort Ágostonra*, Budapest, (Franklin), 1909.

SZALAY László (1864–1865): *Államférfiak és szónokok könyve I–II.* Második, jav., bőv. kiad., Pest, Osterlamm, 1864–1865.

Szalay László (1913) levelei. Életrajzi vázlattal és megjegyzésekkel ellátva közrebocsátja dr. báró SZALAY Gábor, Budapest, Franklin, 1913.

SZÉCHENYI István (1925): *A kelet népe*, szerk., bev. dr. Ferenci Zoltán. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Gróf Széchenyi István összes művei. V. kötet), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925.

SZÉCSEN Antal (1851): *Politische Fragen der Gegenwart*, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851.

SZEMERE Bertalan (1941): *Emlékiratai az 1848/49-es magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról.* S. a. r. Szüts Iván, előszó dr. Horváth Jenő, Budapest, 1941.

SZEMERE Bertalan (1990): *Batthyány Lajos*, in uő.: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból – Okmánytár*, s. a. r., bev., az okmánytárat, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította Hermann Róbert és Pelyach István, (Budapest), Szépirodalmi, 1990.

SZILÁGYI Sándor (1850): *B. Eötvös J.*, in uő.: *A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből.* Második, átdolg., bőv. kiad., Pest, Heckenast Gusztáv, 1850., 248–254.

TELEKI László (1849): *Die Ereignisse in Ungarn seit dem März 1848.* Manifest an die civilisirten Völker Europas im Namen der ungarischen Regierung. Mit einem Vorwort von Friedrich Szarvady, Leipzig, Ernst Keil & Comp., 1849.

THIERS, Louis-Adolphe (1848): *Über das Eigenthum*. Ins Deutsche übersetzt von P. E. Obermayer, Mannheim, Verlag von Renner & Angely, 1848.

THIERS, Louis-Adolphe (1849): *De la propriété*, Bruxelles, J.-B. de Mortier, 1849².

THUN, Josef Mathias, Graf (1845): *Der Slawismus in Böhmen*, Prag, J. G. Calve'sche Buchhandlung, 1845.

THUN-HOHENSTEIN, Leo Leopold, Graf (1843): *Die Stellung der Slowaken in Ungarn*, Prag, Calve'sche Buchhandlung, 1843.

THUN-HOHENSTEIN, Leo Leopold, Graf (1849): *Betrachtungen über die Zeitverhältnisse, insbesondere im Hinblick auf Böhmen*. Aus dem böhmischen, Prag, J. G. Calve, 1849.

TREFORT Ágoston (1883): *B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról*. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. VIII. kötet. Szerk. Pesty Frigyes. 5.), Budapest, a M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1883.

TREFORT Ágoston (1991): *Önéletrésze*. Ford. Barsi János (Kazinczy Könyvtár. Sorozatszerk. dr. Kováts Dániel. Szerk. dr. Csorba Csaba), Sátoraljaújhely, (Kazinczy Ferenc Tarsaság, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár), 1991.

URBÁN Aladár (1991), KÁROLYI Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre c. munkája alapján vál., szöveggond., jegyz., bev. tan.: Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre*, Budapest, Európa-Batthyány Lajos Társaság, 1991.

Ursache (1848) und Geschichte der Octoberereignisse zu Wien. Von einem Augenzeugen, Leipzig, Vereins-Verlagsbuchhandlung, 1848.

Über Gleichberechtigung der Nationalitäten Ungarns II., *Agramer Zeitung*, XXIII. Jg. (1848), Nr. 136 (28. November), 603.

VILLEGARDELLE, François (1846): *Geschichte der sozialen Ideen vor der französischen Revolution*, Berlin, Riest, 1846.

VILLENEUVE-BARGEMONT, Jean-Paul, le vicomte Alban de (1837): *Économie politique chrétienne, ou recherches sur la nature*

et les causes du paupérisme en France et en Europe, et sur les moyens de le soulager et de le prévenir, Bruxelles, Meline, Cans et Compagnie, 1837.

[VIOLAND, Ernst] (1849): *Enthüllungen aus Österreichs jüngster Vergangenheit*. Von einem Mitgliede der linken des aufgelösten österreichischen Reichstages, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1849.

WALDAPFEL Eszter, V. (1950) összeáll., bev., jegyz.: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. I. (Budapest), Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, 1950.

WALDAPFEL Eszter, V. (1952) összeáll., bev., jegyz.: *A forradalom és szabadságharc levelestára* II., (Budapest), Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1952.

WALDAPFEL Eszter, V. (1955) összeáll., bev., jegyz.: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. III. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai XXI.), (Budapest), Művelt Nép, 1955.

WALDAPFEL Eszter, V. (1965) összeáll., bev., jegyz.: *A forradalom és szabadságharc levelestára* IV. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai LIII.), (Budapest), Gondolat, 1965.

WESSELÉNYI Miklós (1974): *Balítéletekről*. Vál., kiad., bev. Veress Dániel, Bukarest, Kriterion, 1974.

WESSELÉNYI Miklós (1992): *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Szöveggond., jegyz. Deák Ágnes, előszó Dénes Iván Zoltán, Budapest, Európa, 1992.

WILDNER-MAITHSTEIN, Ignaz von (1849): *Die Nationalitäten-Frage in Österreich und zwar erstlich die Sprachenfrage*, Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1849.

Zur Lösung (1861) *der Nationalitäten-Frage*. Ein Wahnruf an die Regierung und an die Völker Österreichs, Wien, Typ.-liter.-artist. Anstalt, 1861.

[ZSEDÉNYI Eduárd] (1851): *Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände*. Vom Verfasser von „Ungarns Gegenwart“, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851.

Szakirodalom

ALEXANDER Bernát (1913): *Eötvös József gondolatai, Budapesti Szemle*, 1913., (156), 189–200.

ALTER, Peter (1985): *Nationalismus*. (Edition Suhrkamp. Neue Folge Band 250), (Frankfurt/Main), Suhrkamp, (1985).

ANDICS Erzsébet: *Metternich és Magyarország*, Budapest, Akadémiai, 1975.

ANTALL József (1985): *A Politikai Hetilap*, in *A magyar sajtó története* II/1. 1848–1867, szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla, Budapest, Akadémiai, 1985., 592–610.

ARATÓ Endre (1960): *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840 I–II.*, Budapest, Akadémiai, 1960.

ARATÓ Endre (1964): *A magyar nacionalizmus kettős arcúata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában. A magyar nacionalizmus kialakulása és története*, Budapest, Akadémiai, 1964.

ARATÓ Endre (1975): *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei*, Budapest, Akadémiai, 1975.

ARATÓ Endre (1983): *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. S. a. r., utószó Niederhauser Emil, Budapest, Akadémiai, 1983.

AUERBACH, B. (1898): *Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie*, Paris, 1898

BABNIK, Elisabeth (1995): *Die Verhandlungen des Verfassungsausschusses des Reichstages 1848/49 im Lichte der Nationalitätenfrage*, Wien, (Diss.), 1995.

BAERNREITHER, Joseph Maria (1910): *Zur böhmischen Frage*. Eine politische Studie, Wien, Manz, 1910.

BAHNER, Werner (1967): *Das Sprach- und Geschichtsbewusstsein in der rumänischen Literatur von 1780–1880*. (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jg. 1967, Nr. 3), Berlin, Akademie-Verlag, 1967.

BAKA András (1983a): *A nemzeti-nemzetiségi kérdés és az ál-*

lami szervezés Eötvös József politikai gondolkodásában, *Állam- és Jogtudomány* 26. (1983/2.), 245–269.

BAKA András (1983b): *Egy liberális jogállam-koncepció nemzetiségi vonatkozásai*, *Jogtudományi Közöny* 38. (1983/5.), 311–317.

BALÁZS Éva, H. (1960): *A reformkori nacionalizmus XVIII. sz-i gyökerei*, *Történelmi Szemle*, 3. (1960), 319–322.

BALOGH Ernő (1988): *A regényíró epilógja*, in uő.: *Tündérálmok*. (Esztétikai kiskönyvtár), Budapest, Kossuth, 1988, 70–96.

BARTA István: *A magyar reformkor és 1848/49 nacionalizmusának néhány vonása*, *Történelmi Szemle*, 3. (1960), 322–325.

BARTH, Hans (1958): *Die Idee der Ordnung*. Beiträge zu einer politischen Philosophie, Erlenbach – Zürich und Stuttgart, Eugen Rentsch, (1958).

BAUER, Ernst Dr. (1942): *Die Entwicklung der Publizistik in Kroatien*, Zagreb, Europa-Verlag, 1942.

BAUER, Otto (1924): *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. (Marx-Studien. Hrsg. von Dr. Max Adler und Dr. Rudlof Hilferding. Bd 2), Wien, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, 1924.

BEHSCHNITT, Wolf Dietrich (1980): *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie. (Südosteuropäische Arbeiten für das Südost-Institut München. Hrsg. von Mathias Bernath. Bd 27), München, R. Oldenbourg, 1980.

BÉNYEI Miklós (1970): *Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74. (1970/1.), 60–61.

BÉNYEI Miklós (1972): *Eötvös József olvasmányai* (Irodalomtörténeti füzetek. Szerkeszti Bodnár György. 76.), Budapest, Akadémiai, 1972.

BERLIN, Isaiah (1990): *Nationalismus*, (Frankfurt/Main), Anton Hain, (1990).

BERNATH, Mathias–NEHRING, Karl (1985) hrsg.: *Friedensrichtung in Südosteuropa. Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit*. (Südosteuropa-

Studien. Heft 34. Hrsg. von Walter Althammer), (München), Hieronymus Verlag, 1985.

BIBL, Viktor (1922): *Der Zerfall Österreichs I–II.*, Wien etc., Rikola, 1922.

BIBL, Viktor (1928): *Metternich in neuer Beleuchtung. Sein Briefwechsel mit dem bayerischen Staatsminister Wrede*, Wien, Seidel, 1928.

BIDERMANN, Hermann Ignaz (1872): *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1804 I–II.*, Wien, H. Geyer, 1872.

BIHARI Károly (1916): *Báró Eötvös József politikája*, Budapest, MTA, 1916.

BISZTRAY Gyula (1951): *Jegyzetek in Sárosi Gyula, Ponyvára került Arany Trombita*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzételt Bisztray Gyula. (Magyar Tudományos Akadémia. Magyar irodalmi tár), Budapest, Akadémiai, 1951.

BLÉD, Jean-Paul (1994): *Aux origines du catholicisme social autrichien, Etudes Danubiennes*, 2/X. (1994), 95–107.

BOSL, Karl (1968) hrsg.: *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*. Bd III. Die böhmischen Länder im Habsburgerreich 1848–1919, Stuttgart, 1968.

BOSL, Karl (1974): *Das Problem der Armut in der hochmittelalterlichen Gesellschaft*. (ÖAW, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 294. Bd, 5. Abhandlung), Wien, ÖAW, 1974.

BÖDY, Paul (1985): *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870*. (East European Monographs, No. CLXXIV.), New York, Columbia Univ. Press, 1985.

BRADLEY, John F. N. (1984): *Czech Nationalism in the Nineteenth Century*. (East European Monographs, No. CLVII.), New York, Boulder, 1984.

BROCK, Peter (1976): *The Slovak National Awakening: an essay in the intellectual history of east central Europe*, Toronto–Buffalo, Univ. of Toronto Press, (1976).

BRUNNER, Otto–CONZE, Werner–KOSELLECK, Reinhart (1972– 1988): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Historisches Lexikon zur politisch-socialen Sprache in Deutschland, Stuttgart, Klett, 1972– 1988.

BURIAN, Peter (1962): *Die Nationalitäten in „Cisleithanien“ und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49.* (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost. Bd 2), Graz–Köln, Böhlau, 1962.

CASSIRER, Ernst (1946): *The Myth of the State*, New Haven–London, Yale–Oxford Univ. Press, 1946.

ČERVINKA, František (1965): *Český nacionalismus v XIX. století*, Praha, Svobodné Slovo, 1965.

CHARMATZ, Richard (1918): *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895 I–II.* (Aus Natur und Geisteswelt. Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständlicher Darstellungen. 651–652. Bändchen), Dritte, veränderte Auflage, Leipzig–Berlin, B. G. Teubner, 1918.

CONCHA Győző (1918): *Eötvös és Montalembert barátságáa*, Budapest, a Szent-István Társulat bizománya, 1918.

CZÖVEK István (1995): *Der slawische Kongreß und die Nationalitäten des Habsburgerreiches, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 103. (1995), 101–108.

CSÁKY, Moritz (1995): *Der soziale und kulturelle Kontext der Wiener Operette*, in Finscher, Ludwig–Riethmüller, Albrecht, hrsg., *Johann Strauß*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995., 28–65.

CSÁKY, Moritz (1996): *Europa im kleinen: Multiethnizität und Multikulturalität im alten Österreich*, in Schmidinger, Heinrich, hrsg., *Die eine Welt und Europa*, Graz, Styria, 1991., 207–248.

DÁVIDHÁZI Péter (1992): *„Per passivam resistantiam“.* *Egy politikai magatartásforma értékeléséhez, 2000*, 1992/1., 49–57.

DAVIS, H. B. (1967): *Nationalism and Socialism*, London–New York, 1967.

DEÁK Ágnes (1990a): *Nacionalizmusok ösztüzében. Eötvös József, Kemény Gábor és Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai vitája (1856–1860)*, Szeged, doktori disszertáció, 1990.

DEÁK Ágnes (1990b): *„A magyar nemzet jövője cultura kérdése“.* *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója (1850–1868)*, *Aetas* (1990/1–2.), 7–27.

DEÁK Ágnes (1994): *Eötvös József és Lord Acton: találkozás a liberalizmus és nacionalizmuskritika metszéspontján*, *Holmi* 6. (1994/1.), 25–36.

DEÁK Ágnes (1996a): *Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz, 1850, Századok* 130. (1996/1.), 119–128.

DEÁK Ágnes (1996b): „Az abszolútizmus vas vesszője alatt”, *Holmi*, 8. (1996/5.), 713–735.

DEÁK Ágnes (1997a): *Wesselényi Szózata a korabeli osztráknémet és szláv röpirattudomány tengerében*, in *Wesselényi emlékülés*. (Társasági füzetek 8.), Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1997, 17–38.

DEÁK Ágnes (1997b): *A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Tervek és koncepciók a birodalom újjáalakítására (1848–1849)*, *Aetas* 1997/4., 5–44.

DEÁK Ágnes (1997c): *Adatok Eötvös József 1850-es évekbeli tevékenységéhez*, *Aetas* 1997/1., 142–150.

DEUERLEIN, Ernst (1972): *Föderalismus. Die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips*, (München), Paul List Verlag, (1972).

DEUTSCH, Karl W. (1953): *Nationalism and Social Communitation: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, London, 1953.

DEUTSCH, Karl W. (1972): *Der Nationalismus und seine Alternativen*. (Serie Piper), (München, R. Piper, 1972.)

ECKHARDT Sándor (1941): *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. (Ember és természet. Szerk. Nagy József. 7.), Budapest, Franklin, [1941].

EMMINGHAUS, A., hrsg. (1870): *Das Armenwesen und die Armengesetzgebung in europäischen Staaten*, Berlin, F. A. Herbig, 1870.

ESZTEGÁR László (1904): *Magyar írók levelei a bécsi cs. k. udvari könyvtárban, Irodalomtörténeti Közlemények* 14. (1904), 500–507.

EVANS, R. J. W. (1994): *From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment, 1849–1867, Proceedings of the British Academy* 87. (1994), Oxford, Oxford Univ. Press, 1995., 135–167.

FELLNER, Fritz (1948): *Franz Schuselka. Ein Lebensbild*, Wien, (Diss.), 1948.

FENYŐ István (1971): *Bevezetés*, in *Eötvös József kiadatlan írásai*. Összeáll., s. a. r., bev. tan., jegyz. Fenyő István. (Irodalomtörténeti Közlemények 14. (1971), 1–10.)

mi Múzeum. A sorozat főszerkesztője Illés László. Sorozatszerk. Kabdebó Lóránt), Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum és a Nép-
művelési Propaganda Iroda közös kiadványa, 1971., 3–18.

FENYŐ István (1978): *Magyarság és emberi egyetemesség. Eötvös József, a publicista*, in Eötvös József, *Reform és hazafiság I–III. Összegyűjt.*, szerk., előszó, jegyz. Fenyő István, ford. Kajtár Mária, Toldy István. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1978., I. 5–81.

FERENCZI Zoltán (1903): *Báró Eötvös József 1813–1871*. (Magyar történeti életrajzok. A Magyar Tud. Akadémia segítségével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk. Schönherr Gyula), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903.

FISCHEL, Alfred (1919): *Der Panславismus bis zum Weltkrieg*, Stuttgart–Berlin, J. G. Cotta, 1919.

FLÜGGE, Karl Ralf (1972): *Der Armutsbegriff und seine Wandlung im Zeitablauf*, Graz, (Diss.), 1972.

FRANK Tibor (1985): *Egy emigráns alakváltozásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892*, Budapest, Akadémiai, 1985.

FRANZEL, Emil (1958): *Der Donaauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips*, Bern, Francke Verlag, (1958).

FRIED István (1996): *František Palacký és a magyar irodalom, Tiszatáj* 50 (1996/12.), 69–75.

FRIEDJUNG, Heinrich (1908): *Österreich von 1848 bis 1860 I–II.*, Stuttgart, J. G. Cotta, 1908.

FROMMELT, Klaus (1963): *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859*. (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Hrsg. von der „Kommission für die Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie [1848–1918]“ an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Bd 1), Graz–Köln, Hermann Böhlau Nachf., 1963.

FURET, François–OZOUF, Mona (1988): *Dictionnaire critique de la Révolution française*, (Paris), Flammarion, (1988).

GALÁNTAI József (1996): *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*, Budapest, Korona, [1996].

GÁNGÓ Gábor (1995a): *Asbóth János és Eötvös József, Világosság* 35. (1995/8–9.), 93–109.

GÁNGÓ Gábor (1995b) szerk., bev. tan, mutatók: *Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös*, (Budapest), Argumentum, 1995.

GÁNGÓ Gábor (1996): *Utószó*, in Eötvös József, *A karthauzi. Szöveggond., utószó Gángó Gábor.* (A magyar próza klasszikusai. A sorozatot szerkeszti Kerényi Ferenc. 36. kötet), Budapest, Unikornis, (1996), 331–334.

GÁNGÓ Gábor (1998): *Néhány megjegyzés Eötvös József: A karthauzi című regényének szöveghagyományához*, in *Visszapillantó tükör. Emlékkönyv Lukácsy Sándor 75. születésnapjára.* Szerk. Kerényi Ferenc és Kecskeméti Gábor, Budapest, (kézirat) 1998.

GELLNER, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*, (Oxford), Basil Blackwell, 1983.

GEREMEK, Bronislaw (1988): *Geschichte der Armut. Elend und Barmherzigkeit in Europa.* Aus dem Polnischen von Friedrich Griese, München und Zürich, Artemis, 1988.

GERGELY András (1972): *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 62. Szerk. Spira György és Szűcs Jenő.) Budapest, Akadémiai, 1972.

GERGELY András (1990): *Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években, Világosság* 31. (1990/1.), 1–8.

GERGELY András (1994): *Magyar küldöttségek Bécsben 1848 szeptemberében*, in Orosz István–Pölöskei Ferenc–Dobszay Tamás, szerk., *Nemzeti átalakulás a XIX. században Magyarországon.* Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára, Budapest, Korona, 1994., 291–304.

GERGELY András (1995): *Közép-Európa és liberálisai 1848-ban.* Budapest, Akadémiai doktori értekezés, 1995.

GERGELY András (1996a): *A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán, Századok* 130. (1996/5.), 1033–1062.

GERGELY András (1996b): *Eötvös József: Az 1848-iki forradalom története – Müncheneri vázlat, Irodalomtörténeti Közlemények* 100. (1996/4.), 508–514.

GERGELY András (1997): *A magyar ügy és a magyar diplo-*

mácia Frankfurtban 1848 nyarán, Századok 131. (1997/5.), 991–1018.

GOGOLÁK Lajos (1940): *Pánszlávizmus*, Budapest, Cserépfalvi, (1940).

GOGOLÁK, Ludwig von (1969): *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes II: Die slowakische nationale Frage in der Reformepoche Ungarns 1790–1848*. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Hrsg. von Theodor Mayer. Bd 21) München, R. Oldenbourg, 1969.

GOGOLÁK, Ludwig von (1972): *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes III: Zwischen zwei Revolutionen 1848–1919*. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Hrsg. von Adam Wandruszka. Bd 26), München, R. Oldenbourg, 1972.

GOGOLÁK, Ludwig von (1980): *Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates*, in *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Bd III. Die Völker des Reiches, Wien, 1980., ÖAW 2. Teilbd., 1207–1303.

GOTSMANN, Andreas (1988): *Die Regierung Schwarzenberg und der Reichstag von Kremsier*, Wien, (Diss.), 1988.

GOTSMANN, Andreas (1995): *Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg*. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage. (Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde. Hrsg. von Erich Zöllner), Wien–München, Verlag für Geschichte und Politik–R. Oldenbourg Verlag, 1995.

GÖLLNER, Carl (1967): *Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848–1849*. (Bibliotheca Historica Romaniae. Bd 18), Bukarest, Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien, 1967.

GÖLLNER, Carl, ed. (1988): *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge. Im Auftrag des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde. Hrsg. von Paul Philippi. Band 22), Köln–Wien, Böhlau, 1988.

GREENFIELD, K. R. (1967): *The Italian Nationality Problem in the Austrian Empire*, *Austrian History Yearbook*, 3, pt. 2. (1967)

GUMPLOWICZ, Ludwig (1875): *Race und Staat. Eine Untersuchung über das Gesetz der Staatenbildung*, Wien, G. J. Manz, 1875.

GUMPLOWICZ, Ludwig (1879): *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn*, Innsbruck, Wagner, 1879.

GYULAI Pál (1901): *B. Eötvös József. Emlékbeszéd*. Budapest, Franklin, 1901.

HAJDU János (1933): *Eötvös József báró első minisztersége*, Budapest, MTA, 1933.

HAJNAL István (1987): *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Második kiadás. Előszó, s. a. r. Urbán Aladár. Budapest, Gondolat, 1987.

HAMZA, Ignaz (1948): *Franz Palacký und die Probleme des österreichischen Staates*, Wien, (Diss.), 1948.

HANÁK Péter (1978): *Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában, Világosság* 19. (1978/3.), 151–157.

HANÁK Péter (1985): *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. (Nemzet és emlékezet), Budapest, Magvető, (1985).

HANKISS János (1942): *A regény születése*, in uő.: *Európa és a magyar irodalom a honfoglalástól a kiegyezésig*, Budapest, Singer és Wolfner, [1942], 368–392.

HANTSCH, Hugo (1933): *Die Entwicklung Österreich-Ungarns zur Großmacht*. (Geschichte der führenden Völker. 15), Freiburg im Bressgau, Herder, 1933.

HANTSCH, Hugo (1947–1950): *Die Geschichte Österreichs I–II.*, Graz, Styria, 1947–1950.

HANTSCH, Hugo (1953): *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich*, Wien, Herold, 1953.

HASELSTEINER, Horst (1984): *Das Nationalitätenproblem in den Ländern der ungarischen Krone*, in Zöllner, Erich, hrsg., *Volk, Land und Stant*, Wien, ÖBV, 1984.

HASELSTEINER, Horst (1992): *Föderationspläne in Südosteuropa*, in Choliolčev, Christo–Mack, Karlheinz–Suppan, Arnold, hrsg., Plaschka, Georg, Einl.: *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*. (Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts. Hrsg. von

Arnold Suppan. Bd XX), Wien–München, Verlag für Geschichte und Politik–R. Oldenbourg Verlag, 1992, 123–133.

HATTINGER, Maria (1949): *Ernst von Violand. Leben und Wirken*, Wien, (Diss.), 1949.

HÄUSLER, Wolfgang (1979): *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848, Wien–München, Jugend und Volk, (1979).

HÄUSLER, Wolfgang (1995): *Kaiserstaat oder Völkerverein?*, in Plaschka, Richard Georg–Stourzh, Gerald–Niederhorn, Jean Paul, hrsg., *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*. (Archiv für Österreichische Geschichte. Band 136), Wien, ÖAW, 1995.

HAVRÁNEK, Jan (1989): *František Palacký és kora*, in Szarka László, szerk., *Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918*, Budapest, Gondolat, 1989.

HEKELE, Martin (1990): *Zukunftskarten von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ende des ersten Weltkrieges*, Wien, (Diss.), 1990.

HERMANN Róbert (1994): *Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoárirodalomban*, *Századok* 128. (1994/1.), 113–134.

HERMANN Róbert (1996) szerk.: *1848–1849. A szabadságharc és forradalom története*, Budapest, Videoprint, 1996.

HOBSBAWM, Eric (1990): *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge etc., Cambridge Univ. Press, (1990).

HORVÁTH János (1898): *Az 1722/23 I. II. III. törvényczikkek által elfogadott Pragmatica Sanctio lényege és annak helyzete a magyar közjogban*. (Magyar jogászegyleti értekezések 146. XVI. kötet 4. füzet), Budapest, Franklin-Társulat, 1898.

HÖPKEN, Wolfgang (1998): *Ethnische Stereotype in Südosteuropa*, in Gündisch, Konrad–Höpken, Wolfgang–Markel, Michael, hrsg.: *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hrsg. von Paul Philippi, Günther H. Tontsch und Georg Weber. Bd 33), Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1998, 7–31.

HROCH, Miroslav (1968): *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas: eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prague, Universita Karlova, 1968.

HROCH, Miroslav (1985): *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1985.

HUGELMANN, Karl G. (1934): *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, Wien, 1934

IVANKA, Endre (1951): *Pläne zur Neugestaltung des Karpatenraumes in den Jahren 1848–1849*. Wien, (Diss.), 1951.

JANCSÓ Benedek (1896–1899): *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota I–II.*, Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), 1896–1899.

JANET, Paul (1858): *Histoire de la philosophie morale et politique dans l'Antiquité et les temps modernes I–II.*, Paris, Librairie philosophique de Ladrance, 1858.

JÁSZI Oszkár (1973): *Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez*, in Litván György és Szűcs László, vál., bev. tan.: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. (Társadalomtudományi könyvtár. Szerk. biz. Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc, Tőkei Ferenc) Budapest, Gondolat, 1973, I., 416–39.

JÁSZI Oszkár (1982): *Báró Eötvös József állambölcselete és politikája*, in Pók Attila. Vál., s. a. r., bev. tan.: *A Huszadik Század körének történetfelfogása*. (Történetírók tára. Szerk. Glatz Ferenc), (Budapest), Gondolat, 1982, 239–286.

JÁSZI Oszkár (1983): *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit, előszó Hanák Péter, Budapest, Gondolat, 1983.

JÓKAI Mór (1967): *Cikkek és beszédek* (1848. március 19–1848. december 31[.]) 2. kötet. Összeáll., s. a. r. Szekeres László. (Jókai Mór összes művei. Szerk. Lengyel Dénes és Nagy Miklós), Budapest, Akadémiai, 1967.

JÓKAI Mór (1989): *Elbeszélések (1850)* 2/A. kötet. S. a. r. Gyórfy Miklós. (Jókai Mór összes művei. Szerkeszti Lengyel Dénes és Nagy Miklós. Elbeszélések 2/A.), Budapest, Akadémiai, 1989.

JONES, Mervyn D. (1966): *Eötvös (1813–1871) Novelist and*

Statesman, in uő.: *Five Hungarian Writers*, Oxford, Clarendon Press, 1966, 161–228.

KANN, Robert A. (1957): *Nationalitätenproblem und Nationalitätenrecht*, in Otto Schulmeister, ed., unter Mitwirkung von Johann Christoph Allmayer-Beck und Adam Wandruszka: *Spectrum Austriae*, Wien etc., Fritz Molden, 1957, 121–137.

KANN, Robert A. (1964): *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie I–II*. (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost. Bd IV–V), Graz-Köln, Böhlau, 1964.

KANN, Robert A. (1965): *Ein Beitrag zur Problematik des abendländischen Föderalismus. Bewegung und Gegenbewegung*, in *Österreich und Europa*. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Hrsg. vom Institut für österreichische Geschichtsforschung und von der Wiener Katholischen Akademie, Graz–Wien–Köln, Verlag Styria, 1965, 597–611.

KATUS László (1960): *A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon*, *Történelmi Szemle* 3. (1960), 330–335.

KAZBUNDA, Karel (1929): *České hnutí roku 1848*, Praha, Nákladem Historického Klubu, 1929.

KEDOURIE, Elie (1961): *Nationalism*, London, Hutchinson, (1961).

KELEMEN János: *Emberi jogok-e a kisebbségi jogok?*, *Világosság* 37. (1996/3.), 38–44.

KEMÉNY G. Gábor (1947): *A magyar nemzetiségi kérdés története*. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében. (Documenta Danubiana. Értekezések a dunai és a nemzetközi jogi kérdések köréből I.), Budapest, Gergely R., 1947.

KEMILÄINEN, Aira (1964): *Nationalism*. (Studia Historica Jyväskyläensia III.), Jyväskylä, Jyväskylän Kasvatusopillinen Korkeakoulu, 1964.

KISS Erzsébet, F. (1987): *Az 1848–1849-es magyar miniszteriumok*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet. Sorozatszerk.: Ember Győző. 7.), Budapest, Akadémiai, 1987.

KISZLING, Rudolf: *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849 I–II*. Band, Wien, Universum, 1948.

KOHN, Hans (1946): *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*, New York, Macmillan, 1946.

KOHN, Hans (1948): *Propheten ihrer Völker: Mill, Michelet, Mazzini, Treitschke, Dostojewski*. Studien zum Nationalismus des 19. Jahrhunderts. Aus dem Englischen von Dr. Hugo Knöpfmacher und Therese Treuenfels, Bern, A. Francke, (1948).

KOMLÓS Aladár (1949): *Kemény és Engels, Irodalomtörténet* 1949, 122–129.

KOPPELMANN, H. L. (1956): *Nation, Sprache und Nationalismus*, Leiden, A. W. Sijthoff, 1956.

KOŘALKA, Jiří (1986): *Palacký und Österreich als Vielvölkerstaat, Österreichische Osthefte* 28. (1986), 22–37. Lásd még: in BUSEK, Erhard–STOURZH, Gerald, hrsg.: *Nationale Vielfalt und Gemeinsames Erbe in Mitteleuropa*, Wien–München, Verlag für Geschichte und Politik, R. Oldenbourg Verlag, 1990, 81–92.

KOSÁRY Domokos (1946): *Kossuth Lajos a reformkorban* (Budapest), Antiqua nyomdai és irodalmi Rt., 1946.

KOSÁRY Domokos (1981): *Széchenyi Döbblingben*. (Elvek és utak), Budapest, Magvető, (1981).

KOZIK, Jan (1986): *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815–1849*. Ed., Intr. by Lawrence D. Orton, Transl. Andrew Gorski, Lawrence D. Orton, Edmonton, Univ. of Alberta, 1986.

KÖPECZI Béla (1995): *Nemzetképzés és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*, Budapest, Akadémiai, (1995).

KULIN Ferenc–KERÉNYI Ferenc (1973): *Eötvös József epikája a forradalom után*, in Eötvös József: *A nővérek – Elbeszélések*, szerk., előszó Kulin Ferenc, Kerényi Ferenc. (Eötvös József művei. A szerkesztő bizottság tagjai Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1973, 5–24.

KÜHL, Joachim (1958): *Föderationspläne im Donaauraum und in Ostmitteleuropa*. (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas, hrsg. vom Südost-Institut München II.), München, R. Oldenbourg, 1958.

LADES, H. (1941): *Die Nationalitätenfrage im Karpatenraum. Der österreichische Ordnungsversuch 1848/49*, Wien, Wiener Verlagsgesellschaft, 1941.

LÁNG István (1913): *Báró Eötvös József és a XIX. század uralkodó eszméi*, *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 6. (1913), 643–674.

LEMBERG, Eugen (1934): *Wege und Wandlungen des Nationalbewußtseins*, Münster, 1934.

LEMBERG, Eugen (1950): *Geschichte des Nationalismus in Europa*, Linz, Brücken-Verlag, (1950).

LEMBERG, Eugen (1964): *Nationalismus I–II*. (Rowohlts deutsche Enzyklopädie. Hrsg. Ernesto Grassi), (Stuttgart), Reinbek, (1964).

LENGYEL Márta, S. (1960–1961): *Egy osztrák röpiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé I–II.*, *Századok* 94. (1960/5–6.), 750–793. és 95. (1961/1.), 47–82.

LORENZ, Reinhold (1967): *Schwarz-gelber Patriotismus. Der Katholizismus als Klammer der Habsburgermonarchie von 1848 bis 1918, Wort und Wahrheit*. *Monatsschrift für Religion und Kultur*, 12. (1967), 372–377.

LUKÁCSY Sándor (1995a): *A francia forradalom történetírása és a magyar értelmiség (1810–1849)*, in uő.: *A hazudni büszke író*, Budapest, Balassi, 1995, 19–28.

LUKÁCSY Sándor (1995b): *Ismerkedés a kapitalizmussal. Engels első magyar olvasói*, in uő.: *A hazudni büszke író*, Budapest, Balassi, 1995, 226–233.

MACARTNEY, C[arlile] A[ylmer]: *The Habsburg Empire 1790–1918*, London, Weidenfield and Nicolson, (1971²).

Magyarország története (1987) 1848–1890. (6.) I–II. Második, javított kiadás. Főszerk. KOVÁCS Endre. Szerk. Katus László. (Magyarország története tíz kötetben. Szerk. biz.: Pach Zsigmond Pál, a szerk. biz. vezetője, Andics Erzsébet, Berend T. Iván, Elekes Lajos, Ember Győző, Hanák Péter, Kónya Sándor, Kovács Endre, Köpeczi Béla, Lederer Emma, Liptai Ervin, Mályusz Elemér, Mátrai László, Mérei Gyula, Mucsi Ferenc, Nemes Dezső, Niederhauser Emil, Pamlényi Ervin, Ránki György, Sinkovics István, Szabad György, Székely György, R. Várkonyi Ágnes, Vass Henrik, Zsigmond László, Glatz Ferenc, a szerk. biz. titkára), Budapest, Akadémiai, 1987.

MANN Miklós (1982): *Trefort Ágoston élete és működése*, Budapest, Akadémiai, 1982.

MÉREI Gyula (1964): *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-Monarchia 1840–1918*, Budapest, Kossuth, 1964.

MEINECKE, Friedrich (1908): *Weltbürgertum und Nationalstaat*. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates, München und Berlin, R. Oldenbourg, 1908.

MINOGUE, Kenneth R.: *Nationalismus*. Aus dem englischen von Gisela Schwalm, (München), Nymphenburger, (1967).

MOMMSEN, Hans (1963): *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat I–II*. (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich 1–2), Wien, Europa, 1963.

MORAVA, Georg J. (1990) *Franz Palacky: Eine frühe Vision von Mitteleuropa*, Wien, ÖBV, (1990).

NAGY Miklós (1972): *Kemény Zsigmond*. (Irodalomelméleti kiskönyvtár. Magyar írók 7.), Budapest, (Gondolat), 1972.

NIEDERHAUSER Emil (1996): *František Palacký helye a kelet-európai történetírásban*, *Tiszatáj* 50 (1996/12.), 61–63.

NYÍRI Kristóf (1980a): *Forradalom után. Kemény, Eötvös és Madách*, in uő.: *A Monarchia szellemi életéről*, Budapest, Gondolat, 1980, 35–65.

NYÍRI Kristóf (1980b): *Nemzettudat mint filozófia Ciszlajtániában*, in uő.: *A Monarchia szellemi életéről*, Budapest, Gondolat, 1980, 66–85.

NYÍRI Kristóf (1981): *From Eötvös to Musil. Philosophy and Its Negation in Austria and Hungary*, in uő., szerk.: *Austrian Philosophy: Studies and Texts*, München, Philosophia Verlag, 1981, 9–30.

NYÍRI Kristóf (1986a): *Európa szélén*, (Budapest), Kossuth, 1986.

NYÍRI Kristóf (1986b) ed.: *Von Bolzano zu Wittgenstein*. Zur Tradition der österreichischen Philosophie. (Schriftenreihe der Wittgenstein-Gesellschaft, Vol 12/2, Band 12/2.), Wien, Verlag Holder-Pichler-Tempsky, 1986.

NYÍRI Kristóf (1988): *Am Rande Europas*. Studien zur österreichisch-ungarischen Philosophiegeschichte. (Forschungen zur Geschichte des Donaauraumes. Bd 9), Wien-Köln-Graz, Böhlau, 1988.

NYÍRI Kristóf (1995): *Notes toward a Theory of Traditions*, in J. C. Nyíri, ed., *Tradition*. Proceedings of an international research workshop at IFK. Vienna, 10–12 June 1994, Wien, (Verein Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften), 1995.

OGRIS, Werner (1990): *Rechtseinheit und Staatsidee in der Donaumonarchie*, in Busek, Erhard–Stourzh, Gerald, hrsg.: *Nationale Vielfalt und Gemeinsames Erbe in Mitteleuropa*, Wien–München, Verlag für Geschichte und Politik, R. Oldenburg Verlag, 1990, 49–60.

OLTVÁNYI Ambrus (1976): *Egy pálya tükre – levelekben*, in Eötvös József, *Levelek*. Szerk., az idegen nyelvű leveleket ford., előszó, jegyzetek Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Weber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1976.

OLTVÁNYI Ambrus (1981): *A sajtó alá rendező utószava*, in Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II*. Előszó Sötér István, szövegmond., utószó, jegyz. Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Weber Antal), (Budapest), Magyar Helikon, 1981., II., 595–622.

PAPP Ferenc (1935): *Gyulai Pál I–II*, Budapest, MTA, 1935.

PAUPIÉ, Kurt (1960–1966): *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, Wien–Stuttgart, Wilhelm Braumüller, 1960–1966.

PEIL, Dietmar (1983): *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmethaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*. (Münstersche Mittelalter-Schriften Bd 50), München, Wilhelm Fink Verlag, 1983.

PIROTTE, Jean, éd. (1982): *Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux aux XIXe et XXe siècles*, Leuven, Nauwelaerts, 1982.

PLASCHKA, Richard Georg (1985): *The Political Significance of František Palacký*, in uő.: *Nationalismus, Staatsgewalt, Widerstand*, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1985.

PRAŽÁK, Richard (1996): *František Palacký és a magyar reformmozgalom*, *Tiszatáj* 50 (1996/12.), 64–68.

PREDAROVICH, N. v. (1962): *Der nationale Gedanke in Österreich 1866–1938*, Göttingen, 1962.

PREISWERK, Roy-PERROT, Dominique (1975): *Ethnocentrisme et Histoire*, Paris, Anthropos, (1975).

PRIDDAT, Birger (1990): *Arm und Reich*. Zur Transformation der vor-klassischen in die klassische Ökonomie. Diskussionschrift nr. 39 der Universität St. Gallen, Institut für Wirtschaftsethik, 1990.

PRINZ, Friedrich (1968): *Prag und Wien 1848*. Probleme der nationalen und sozialen Revolution im Spiegel der Wiener Ministerratsprotokolle. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum. Bd 21), München, Robert Lerche, 1968.

RADVÁNSZKY, Anton (1959): *Baron Josef Eötvös, ungarischer Staatsmann und Denker (1813–1871)*, Köln-Detroit, Amerikanisch-Ungarischer Verlag, 1959.

REDLICH, Josef (1920–1926): *Das österreichische Staats- und Reichsproblem I–II.*, Wien, Neuer Geist, 1920–1926.

SALVI, Beniamino (1971): *Il movimento nazionale e politico degli Sloveni e dei Croati*, (Trieste), ISDEE, 1971.

SÁRKÖZI Zoltán (1974): *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Szerk. Spira György és Szűcs Jenő. Új sorozat. 74.), Budapest, Akadémiai, 1974.

SASHEGYI Oszkár (1968): *Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba. Iratok az olmtüzi alkotmány előtörténetéhez, Levéltári közlemények*, 1968/1., 63–102.

SCHIEDER, Theodor (1991): *Nationalismus und Nationalstaat*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.

SCHLESINGER, Rudolf (1945): *Federalism in Central and Eastern Europe*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., (1945).

SCHLETT István (1987): *Eötvös József*. (Magyar História életrajzok. Szerkesztő Juhász Gyula), Budapest, Gondolat, 1987.

SCHLITTER, Hanns (1920): *Versäumte Gelegenheiten. Die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849*. (Amalthea-Bücherei. 9. Band), Zürich-Leipzig-Wien, Amalthea-Verlag, 1920.

SCHNEIDEWIN, Max (1897): *Die antike Humanität*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1897.

SCHULZ-FALKENTHAL, Heinz-SCHULZE, Joachim-Friedrich-BLUMENTRITT, Maria, erarb.: *Sklaverei in der griechisch-*

römischen Antike. Eine Bibliographie wissenschaftlicher Literatur vom ausgehenden 15. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale. Bd 30), Halle (Saale), Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, 1985.

SHAFER, Boyd C. (1955): *Nationalism. Myth and Reality*, London, Victor Gollancz, 1955.

SKED, Alan (1989): *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*, London and New York, Longman, (1989).

SKINNER, Quentin (1969): *Meaning and Understanding in the History of Ideas, History and Theory* 8. (1969), 3–53.

SKINNER, Quentin (1971): *Motives, Intentions and the Interpretation of Texts, New Literary History* 3. (1971/1972), 393–408.

SLATER, Gilbert (1930): *Poverty and the State*, London, Constable & Co., 1930.

SMITH, Anthony D. (1995): *A nacionalizmus*, in Bretter Zoltán–Deák Ágnes, szerk.: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, Pécs, Tanulmány, 1995, 9–24.

SOREL, Georges (1994): *Gondolatok az erőszakról*. (Századvég könyvtár. Politikai gondolkodók. Sorozatszerk. Gyurgyák János), Budapest, (Századvég), 1994.

SÓTÉR István (1953): *Eötvös József*, Budapest, Akadémiai, 1953.

SÓTÉR István (1967): *Eötvös József*, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai, 1967.

SPIRA György (1980): *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*, [Budapest], Kossuth, 1980.

STEINACKER, Harold (1934): *Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867*, in Hugelmann, Karl Gottfried, hrsg.: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, Wien–Leipzig, Wilhelm Braumüller, 1934, 1–78.

STEINACKER, Harold (1963): *Das Wesen des madjarischen Nationalismus*, in *Austro-Hungarica*. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Hrsg. von Harold Steinacker. Bd 8), München, R. Oldenbourg, 1963, 267–297.

STOURZH, Gerald (1966): *Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staatsproblem, Donauraum* (1966), 204–220.

STOURZH, Gerald (1985): *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*, Wien, ÖAW, 1985.

STOURZH, Gerald (1987): *Frankfurt–Wien–Kremsier 1848/1849: Der Schutz der nationalen und sprachlichen Minderheit als Grundrecht*, in Birtsch, Günther, hrsg.: *Grund- und Freiheitsrechte von der ständischen zur spätbürgerlichen Gesellschaft*. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Grund- und Freiheitsrechte 2), Göttingen, 1987, 437–456.

STOURZH, Gerald (1989): *Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staats- und Reichsproblem*, in uő.: *Wege zur Grundrechtsdemocratie*. Studien zur Begriffs- und Institutionengeschichte des liberalen Verfassungsrechtes, Wien–Köln, Böhlau, 1989, 217–237.

SUGAR, Peter F. (1967): *The Rise of Nationalism in the Habsburg Empire, Austrian History Yearbook*, Rice University, 1967, Vol III, Pt. 1., 91–120.

SUNDHAUSSEN, Holm (1973): *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. In Verbindung mit Balduin Saria und Felix v. Schroeder hrsg. v. Adam Wandruszka. Bd 27), München, R. Oldenbourg Verlag, 1973.

SURATTEAU, Jean-René (1972): *L'Idée nationale de la Révolution à nos jours*. („L'Historien". Dir. par Roland Mousnier. Tome 10), Paris, PUF, 1972.

SZABAD György (1971): *Eötvös József a politika útjain, Századok*, 105. (1971/3–4), 658–669.

SZEKFŰ Gyula (1989): *Három nemzedék és ami utána következik*. Előszó Glatz Ferenc, (Budapest), (ÁKV-Meacenas) (reprint), (1989).

SZÚCS Jenő (1984): *Dózsa parasztháborújának ideológiája*, in uő.: *Nemzet és történelem*, (Társadalomtudományi könyvtár. Szerk. biz. Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán,

Pataki Ferenc, Tókei Ferenc), Budapest, Gondolat, 1984², 601–667.

SZVARATKÓ Kálmán (1879): *B. Eötvös József élete és működése*, Vác, Serédy G., 1879.

TAMÁS Gáspár Miklós (1998): *Eötvös: a nyugat-keleti liberális, Világosság* 39. (1998/5–6.), 3–78.

TAWNEY, Richard Henry (1946): *Religion und Frühkapitalismus*, Bern, A. Francke, (1946).

THALLÓCZY Lajos (1901): *Gróf Szécsen Antal*. (Különlenyomat a *Századok* 1901. évi folyamából.) Budapest, Athenaeum, 1901.

TOLDY István (1866): *A magyar politikai szónoklat kézikönyve a legrégebb időktől a jelenkorig*, I. kötet, Pest, Emich Gusztáv, 1866.

TURBA, Gustav (1903): *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern bis zur pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI., 1156 bis 1732*, Wien und Leipzig, Verlag der kais. und kön. Hof-Buchdruckerei und Hof-Verlags-Buchhandlung Carl Fromme, 1903.

TURBA, Gustav (1906): *Die Pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskrone*, Wien, Manz, 1906.

TURBA, Gustav (1911): *Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion*, I. Ungarn, Leipzig und Wien, Franz Deuticke, 1911.

URBÁN Aladár (1981a): *Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében*, in uő.: *A nagy év sodrában*. Tanulmányok 1848-ról. (Elvek és utak), (Budapest, Magvető, 1981), 462–581.

URBÁN Aladár (1981b): *Magyarország mint alkotmányos monarchia*, in uő.: *A nagy év sodrában*. Tanulmányok 1848-ról. (Elvek és utak), (Budapest, Magvető, 1981), 582–602.

URBÁN Aladár (1982): *Eötvös József két levele 1848-ból, Irodalomtörténet* 64. (1982/3.), 647–656.

URBÁN Aladár (1986): *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. (Nemzet és emlékezet), Budapest, Magvető, (1986).

URBÁN Aladár (1996): *Népítélet Lamberg felett. Beszámoló, emlékezések, tanúvallomások, Századok* 130. (1996/5.), 1063–1116.

VALJAVEC, Fritz (1941): *Ungarn und die Frage des österreichischen Gesamtstaates zu Beginn des Jahres 1849*, *Historische Zeitschrift*, Hrsg. von Karl Alexander von Müller, München und Berlin, R. Oldenbourg, Bd 165 (1941), 81–98.

VARDY, Steven Béla (1967): *Baron Joseph Eötvös: The Political Profile of a Liberal Hungarian Thinker and Statesman*, Indiana Univ., (Diss.), 1967.

VARDY, Steven Bela: *Baron Joseph Eötvös (1813–1871)*. (East European Monographs, No. CCXIV; Atlantic Studies on Society in Change, No. 52.), Columbia Univ. Press, 1987.

VARGA János (1960): *1848–49 nemzetiségi problémáinak történetéhez*, *Történelmi Szemle* 3. (1960), 325–328.

VARGA János (1980–1981): *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)* I–II., Kanyar József, szerk., *Somogy megye múltjából*. (Levéltári évkönyv 11–12.), Kaposvár, Somogy megye levéltára, 1980, 177–243. és 1981, 155–194.

VARGA János (1982): *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*, Budapest, Akadémiai, 1982.

VÁRKONYI Ágnes, R. (1973): *A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban* I–II. (Tudománytörténeti tanulmányok 6. Szerk. Pamlényi Ervin), Budapest, Akadémiai, 1973.

VOEGELIN, Erich (1936): *Der autoritäre Staat. Ein Versuch über das österreichische Staatsproblem*, Wien, Julius Springer, 1936.

VOINOVICH Géza (1903): *Jegyzet*, in Báró Eötvös József: *Költemények. Színművek*. (Báró Eötvös József Összes munkái XVIII.), Budapest, Révai, 1903, 389–420.

VOINOVICH Géza (1904): *B. Eötvös József*, Budapest, Révai Testvérek, 1904.

VUCINICH, Wayne S. (1975): *Croatian Illyrism: Its Background and Genesis*, in Winters, Stanley B. – Held, Joseph, ed., in collaboration with István Deák and Adam Wandruszka: *Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresa to World War I. Essays Dedicated to Robert A. Kann*, New York–London, Columbia Univ. Press, 1975, 55–113.

WANDRUSZKA, Adam (1971): *Reformpläne und Untergangs-*

ahnungen in der Habsburger Monarchie, in Franz Otmar, hrsg., *Was weiter wirkt*, Stuttgart, Seewald, (1971), 38–54.

WEBB, Sydney und Beatrice (1912): *Das Problem der Armut*. Autorisierte Übertragung von Helene Simon, Jena, Eugen Diederichs, 1912.

WEBER, Johann (1966): *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. (Südosteuropäische Arbeiten. Für das Südost-Institut München herausgegeben von Mathias Bernath 64), München, R. Oldenbourg, 1966.

WEILERMANN, Hermann (1966): *Nation and Personality Structure*, in Karl Deutsch–William J. Foltz, ed.: *Nation-Building*, New York, 1966.

WENTZCKE, Paul (1959): *Ideale und Irrtümer des ersten deutschen Parlaments (1848–1849)* – KLÖTZER, Wolfgang, *Abgeordnete und Beobachter*. Kurzbiographien und Literaturnachweise. (Darstellungen und Quellen zur Geschichte der deutschen Einheitsbewegung im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert. Im Auftrage der Gesellschaft für burschenschaftliche Geschichtsforschung hrsg. von Paul Wentzcke und Wolfgang Klötzer. Dritter Band), Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag, 1959.

WERNI, Sebastian (1981): *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem*. (Bausteine zur ethnopolitischen Forschung. Ergänzende Studien zur Schriftenreihe „Ethnos“. Bd 5; Schriftenreihe des Kulturinstituts der Donauschwaben in Wien. Bd 1), Wien, (Wilhelm Braumüller, Universitäts-Verlagsbuchhandlung), 1981.

WIERER, Rudolf (1960): *Der Föderalismus im Donauraum*. (Schriftenreihe des Forschungsinstituts für den Donauraum Bd 1), Graz–Köln, Böhlau, 1960.

WINTER, Alexander (1968): *Karl Philipp Fürst v. Wrede als Berater des Königs Max Joseph und des Kronprinzen Ludwig von Bayern (1813–1825)*. (Miscellanea Bavarica Monacensia. Dissertationen zur Bayerischen Landes- und Münchner Stadtgeschichte. Hrsg. von Karl Bosl und Michael Schettenhefer. Heft 7), München, Neue Schriftenreihe des Stadtarchivs München (Nr. 23), 1968.

WITTRAM, Reinhard (1954): *Wandlungen des Nationalitäts-*

prinzips, in uő.: *Das Nationale als europäisches Problem*, Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 1954, 76–94.

ZACEK, Joseph Frederick (1970): *Palacky. The Historian as Scholar and Nationalist*, The Hague – Paris, Mouton, 1970.

ZWITTER, Fran (1960): *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsburg*, Beograd, 1960.

MUTATÓ

A Mutató a kötetben található személyneveket, földrajzi neveket, népneveket, periodikák címeit, továbbá Eötvös József műveit, illetve gyűjteményes köteteinek címeit (gy. k. megjelöléssel) tartalmazza. Ez utóbbiak „Eötvös József/Művei” alatt vannak feltüntetve. Eötvös József nevének szövegelfordulásait és a bibliográfiai tételek impresszumadataiban szereplő tulajdonneveket nem vettem fel a Mutatóba. A földrajzi neveket, népneveket és a folyóiratcímeket kurziváltam.

- Acton of Aldenham, John Emerich
Edward Dalberg, Lord 143, 248
Adler, Max 246
Aetas 231, 248–249
Agramer Zeitung 156, 238, 243
Alexander Bernát 50, 245
Állam- és Jogtudomány 246
Allgemeine Zeitung 5, 9, 14, 28, 67–68, 70–73, 78–79, 84, 86–88, 101, 112, 136, 201, 223–224, 231, 233–235, 237
Allmayer-Beck, Johann Christoph 255
Almási Miklós 235
Alter, Peter 142, 245
Althammer, Walter 247
Amerika (Amerikai Egyesült Államok) 135
Andics Erzsébet 64, 245, 258
Andrian-Werburg, Victor, báró 123, 169, 178–179, 229
Anglia, angolok 62, 66, 90, 92, 101, 107, 112, 147, 197, 205, 231
Angyal Dávid 185, 234
Antall József 198, 245
Antioche, Adhémard d', gróf 61, 229
Appel, Christian, báró 58
Arany János 134
Arató Endre 143, 245
Arnobius 220
Asbóth János 9, 23, 216, 220, 229, 250
Ásványi Ilona 11, 22
Atádi Vilmos 55
Athén 207
Auerbach, Berthold 142, 245
Augsburg 5, 9, 67–68, 70–71, 78, 223–224, 234, 235
Augustus Caesar 47, 221
Austrian History Yearbook 252, 263
Ausztria, osztrák (Habsburg birodalom) 6, 8, 10, 14, 16–17, 20, 27, 33, 40, 45, 47, 57–63, 66–72, 74–83, 85, 88–89, 92–93, 96, 103, 108, 113–119, 121–133, 136–143, 146, 148–152, 154, 156, 160, 162–163, 165–178, 180–181, 198–199, 201, 212–214, 223–227, 229–232, 234–245, 247–267
Ausztria, osztrák (Osztrák Köztársaság) 10, 15–16, 121, 143, 225

- Babnik, Elisabeth 142, 163, 245
 Bacon, Francis 38, 132, 183
 Baernreiter, Joseph Maria 143, 245
 Bahner, Werner 143, 245
Bajorország, bajorok 5, 7, 18, 31, 33, 35, 49, 57, 61, 70, 96, 200, 249
 Bajza József 48, 101
 Baka András 137, 144, 245–246
 Balázs Éva, H. 143, 246
Balászfalva 154
Balkán-félsziget 126
 Balogh Ernő 211, 246
Bánát 154
 Barsi János 24, 27–29, 243
 Barta István 143, 246
 Bártfai Szabó László 45, 229
 Barth, Hans 133, 246
 Batthyány Ferencné, özv. gróf I. Trefort Edit
 Batthyány Lajos, gróf 19, 21, 24, 26–28, 35, 45, 68–70, 236, 242–243, 253, 264
 Bauer, Ernst 143, 246
 Bauer, Otto 142, 246
 Bauernfeld, Eduard 126
 Beaulieu, Claude-François 104–105, 110, 112, 229
Bécs 10–11, 19–21, 24, 26–28, 30, 33, 45, 61, 63, 70, 72–74, 78, 80, 87, 89, 92, 100, 125, 136, 142, 171, 173, 214, 227, 234, 238, 243, 248–249, 251, 256, 261, 263
 Bede Anna 47
 Behschnitt, Wolf Dietrich 143, 246
 Beidtel, Carl 142–143, 213, 229–230
 Beidtel, Ignaz von 213, 230
Békés megye 24
 Bence György 11
 Benedek Gábor 239
 Benedek Marcell 238
 Bényei Miklós 8, 12, 99, 198, 219, 221, 232, 246
 Berényi Gábor 236
 Berend T. Iván 255, 258, 263
Berlin 80
 Berlin, Isaiah 142, 246
Berliner Beiträge zur Hungarologie 235
Bern 71
 Bernath, Mathias 173, 246, 266
 Bernatzik, Edmund 140, 230
Berthensdorf 32
 Bibl, Viktor 33, 121, 247
 Bidermann, Hermann Ignaz 121, 247
 Bihari Károly 41, 249
 Birtsch, G. 263
 Bisztray Gyula 43, 45, 247
 Blackwell, Joseph Andrew 18–19, 23, 235
 Blanc, Louis 199–200, 230
 Bled, Jean-Paul 197, 247
 Blumentritt, Maria 197, 261
 Bluntschli, Caspar David Friedrich 225
 Bodin, Jean 220
 Bodnár György 238, 246
 Bóka László 232
 Bolzano, Bernard 213, 230, 259
 Bonaparte, Napoléon-Louis, herceg 199, 230
Borsod megye 54
 Bosl, Karl 143, 197, 247, 266
 Botka Ferenc 11
 Bödy, Paul (Bödy Pál) 12, 137, 247
 Börne, Ludwig 215
 Bradley, John F. N. 143, 247
 Bretter Zoltán 262
 Breycha-Vauthier, A. C. 238
Brezova 156
 Brock, Peter 143, 247
 Brote, Eugen 154, 230
 Brunner, Otto 133, 150, 158, 247
 Brúnó, Szent 193
 Brutus, M. Junius 208
Brüsszel 32, 54, 61, 105
 Bucsánszky József 24–26
Buda 18, 20, 26, 55
Budapest 227, 251
Budapesti Szemle 245
Bukovina 154
 Buquoy 152, 230
 Burian, Peter 142, 248

- Busek, Erhard 257, 260
 Bülow-Cumerow, E. G. G. von 127
 Byron, George Gordon, Lord 147
- Cabet, Etienne 38
 Cassirer, Ernst 204, 247
 Cassius. Longinus Caius 208
 Cato, Porcius Censorius 208, 219
 Červinka, František 143, 248
 Chamborant, C. G. de 199, 212, 230
 Charmatz, Richard 121, 248
 Chateaubriand, François-René,
 vikomt 103, 190
 Choliočev, Christo 253
 Chowanetz, Joseph 123–124, 230
 Cicero, Marcus Tullius 219
cigányok 75–76
 Concha Győző 191, 248
 Condorcet, Jean 203
Constitutionelle Prager Zeitung
 152, 230, 239
 Conze, Werner 133, 150, 158, 247
 Cormenin, Louis 215
 Cotta, August 70–73, 84, 87, 227
 Cziráky János, gróf 18, 26–27, 67
 Czoernig, Karl, báró 142, 231
 Czövek István 143, 248
- Csabacsüd* 24
 Csáky, Moritz 10, 126, 128, 143, 248
Csehország, csehek 17, 46, 76, 118,
 127, 142, 151–152, 157–158, 161,
 171–172, 200, 230, 236, 239, 241,
 243, 245, 247–250, 254, 256
 Csengery Antal, id. 37, 49, 100
 Csengery Antal 19, 29–30, 37, 42–
 45, 49–50, 54, 56, 98, 100–101,
 142, 231
 Csengery Imre 29, 56, 142
 Csengery Lóránt 231
 Csepeli Réka 66, 185, 231
 Csetri Lajos 10–11
 Csorba Csaba 243
 Csuzy János 85
- Dalmácia* 157
 Damoklész 202
- Darwin, Charles 146
 Dávidházi Péter 11, 47, 248
 Davis, H. B. 142, 248
 Deák Ágnes 10–11, 18–19, 30, 43,
 57–58, 64, 70, 78, 98, 123, 125–
 127, 129, 135, 142–144, 236, 244,
 248–249, 262
 Deák Ferenc 21, 46, 47, 87, 134
 Deák István 265
Délkelet-Európa 172, 254
délszlávok 113, 116, 143, 171, 200,
 238
 Dénes Iván Zoltán 244
 Desmoulins, Camille 111, 159
 Deuerlein, Ernst 151, 172, 249
 Deutsch, Karl W. 142, 146, 149–150,
 249, 266
Deutsche Zeitung 68
 Dipper, Cristof 159
 Dobszay Tamás 251
Donauraum 263
 Donoso-Cortès, Valdegamas, már-
 ki 60–61, 64, 229
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics
 257
 Dózsa György 95–96, 99–100, 263
Döbling 257
 Dömötör Ákos 11
 Dreux-Brézé, Henri-Évrard de,
 márkí 110
Drezda 61
Duna 125–126
- Eckhardt Sándor 106, 249
Egyiptom, egyiptomiak 220, 222
 Elekes Lajos 258
Életképek 23, 154
Ellenőr 102, 232
Ellingen/Oberfranken 33, 227
 Ember Győző 256, 258
 Emminghaus, A. 197, 249
 Engels, Friedrich 9, 205–206, 231,
 233, 257–258
 Eötvös (család) 5, 18, 27–28, 30–
 31, 59, 227
 Eötvös Dénes, báró 31
 Eötvös Ignác, ifj., báró 59

- Eötvös Ignácné, ifj., báró l. Lilien Anna, bárónő
- Eötvös Ilona, bárónő 19
- Eötvös Jolán, bárónő 19
- Eötvös József (1716–1783) 22
- Eötvös József, báró (1813–1871)
- Művei
- Állam- és társadalombölcseleti töredékek (gyűjteményes kézirat) 234
- Arcképek és programok (gy. k.) 13, 29, 77, 232
- Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai l. Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs
- Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról l. Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich
- Babérlombok (gy. k.) 21
- Bevezetés 102, 232
- Ein Brief aus Ungarn (Levél Magyarországról) 5, 81, 84–86, 233
- Búcsú 45, 51
- Concurrenz (Konkurencia) 210
- Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat (A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra) 5, 7–9, 13–15, 30, 36–42, 50, 54–57, 60, 66, 71, 87, 94, 96, 98–100, 102, 105, 108, 112, 132, 136–138, 159–160, 180, 185, 191, 200–201, 211, 215, 219–222, 232–233, 243, 262
- Ellenvetés l. Objectio
- Eötvös József kiadatlan írásai (gy. k.) 249
- Az 1848iki forradalom története 5, 59, 71, 83, 88, 96, 99, 103, 108, 112–120, 129–130, 136, 151–152, 169, 209, 223–224, 233, 251
- A falu jegyzője 29, 51–52, 90–91, 94–95, 231–232
- Feodalitát (Hűbériség) 210
- A francia forradalom története 5, 8, 96, 99–100, 101–112, 115, 131, 137, 185, 215, 223, 233
- Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs (Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai) 16, 35, 65, 90, 232
- Három fejezet az első politikafilozófiai szintézistervből 5, 87–88, 96, 112, 129–135, 224–225, 233, 235
- A hölgy dala 29, 48–53
- Hűbériség l. Feodalitát
- A jogi kérdés l. Die Rechtsfrage
- A karthauzi 6, 9–10, 34, 46, 51, 111, 186–197, 208, 224, 233, 250
- Kelet népe és Pesti Hírlap 65, 132
- Konkurencia l. Concurrenz
- Költemények, színművek (gy. k.) 265
- Kultúrtörténeti szintézisterv 6, 10, 40, 96, 182–222, 224
- Levél Magyarországról l. Ein Brief aus Ungarn
- Levelei nővérehez, gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőhöz 25, 31, 33, 195
- Levelek (gy. k.) 13, 18, 26, 44, 67–68, 100, 130–131, 176, 233, 260
- Magyarország és rendeltetése l. Ungarn und seine Bestimmung
- Magyarország különállása Németország egységének szempontjából l. Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands

- Magyarország 1514-ben 71, 95, 97, 99, 104, 119, 231, 233
- Mohács (regényterv) 100
- Mohács (vers) 29, 30, 50–55, 101
- Müncheni vázlat 5, 83, 88–89, 112, 136–139, 176, 212, 233, 251
- Naplójegyzetek – gondolatok (gy. k.) 26, 33, 35, 232
- Noteszek 8, 141, 160, 173, 184
- Novella 77
- A nővérek 211
- A nővérek – elbeszélések (gy. k.) 257
- A nyomor és óvszerei 138
- Objectio 210
- Az olasz kérdésről 77
- Pauperismus (Pauperizmus) 6, 145, 186, 189, 197–215, 224, 233
- Die Rechtsfrage 5, 70, 71–83, 88, 101, 112–113, 136, 231, 233
- Reform 132, 135
- Reform és hazafiság (gy. k.) 9, 132, 135, 206, 218, 233, 250
- Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands (Magyarország különállása Németország egységének szempontjából) 90, 232
- Szabadság az ó- és újkor fogalma szerint 135, 218
- Szegénység Írlandban 198, 206
- A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I. Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat
- A tóhoz 29, 51
- Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich (Ausztia nemzetiségeinek egyenjogúsításáról) 5, 9–10, 16, 35, 37, 63, 70–71, 114, 139, 140–181, 224–225, 232
- Ungarn und seine Bestimmung (Magyarország és rendeltetése) 5, 70, 81, 86–93, 176, 233
- Uralkodó eszmék I. Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat
- Vallomások és gondolatok (gy. k.) 8, 141, 173, 222, 232
- Vélemény a fogházjavítás ügyében Ns. Borsod vármegyében ebbeli küldöttségéhez 53
- Eötvös Józsefné I. Rosty Ágnes
- Eötvös Júlia, bárónő 24–25, 31–35, 50, 195, 227, 234
- Eötvös Loránd, báró 19, 23, 34
- Eperjes* 155
- Ercsi* 25, 59
- Erdély, erdélyi* 46, 73, 79, 93, 154, 175, 230, 237, 239, 252, 254, 261
- Erdő Péter 11
- Északi-tenger* 126
- Esztegar László 100, 249
- Esterházy Kálmán, gróf 237
- Etudes Danubiennes* 247
- Európa, európai* 7, 35–39, 55–56, 62–63, 66, 74, 76, 80, 88–90, 92–93, 96, 109, 119–120, 122–126, 128, 130, 133, 146–147, 153, 161, 177, 181–182, 187, 198, 200, 211–212, 220, 223–226, 231, 234, 238, 240, 242–244, 247–249, 251, 253–256, 258–259, 267
- Evans, R. J: W. 124, 249
- Ezékiel 92
- F. K. 126, 234
- Fábri Anna 241
- Falk Miksa 102, 109, 111, 183, 185, 234
- Farkas Géza 239
- Fazekas István 11, 31
- Fejérváry Miklós, báró 54
- Fellner, Fritz 76, 249–250
- Felső-Bajorország (Oberbayern)* 32
- Fényes Elek 76, 234

- Fenyő István 10, 20, 23, 132, 144, 198, 232–233, 249, 257, 260
- Ferdinánd, I., német-római császár és magyar király 88, 92
- Ferenc, I., osztrák császár, magyar király 83, 113
- Ferenzi Zoltán 18, 28, 30, 49, 50, 142, 144, 242, 250
- Finscher, Ludwig 248
- Fischel, Alfred 142–143, 234, 250
- Flegler, Alexander 29, 234
- Flügge, Karl Ralf 197, 250
- Foltz, William J. 266
- Fourier, Charles 38
- Foy, Maximilien-Sébastien 188
- Földközi-tenger* 126
- Franciaország, franciák* 7–8, 14, 38, 62, 98, 101–102, 104–105, 107–110, 112, 115, 132–133, 147, 150, 158, 163, 180–181, 183, 186–187, 189–191, 194, 198, 203, 214–216, 229, 243–244, 249, 250, 258
- Frank Tibor 32, 250
- Frankfurt* 68, 71, 125, 229, 251, 263
- Franzel, Emil 142, 250
- Fried István 171, 250
- Friedjung, Heinrich 121, 250
- Frommelt, Klaus 142, 250
- Fröbel, Julius 125, 146, 151, 213, 234
- Furet, François 158, 250
- Furtharn* 32
- Galántai József 144, 159, 177, 250
- Galícia* 92, 126, 257
- Gángó Gábor 23, 51, 62, 72, 84–85, 99, 105, 129, 201, 221, 233–235, 250–251
- Gellner, Ernest 142, 251
- Gentz, Friedrich von 240
- Geremek, Bronislav 197, 251
- Gergely András 10, 12, 20, 27, 58–59, 65, 68, 71–73, 76–79, 81–82, 99, 112–116, 125, 127, 140, 173, 251
- Gerhát Ágnes 236
- germánok* 207
- Geringer, Karl, báró 58–59, 63
- Gévay Antal 101
- Gilbert Edit 236
- Glatz Ferenc 255, 258, 263
- Glossy, Carl 235
- Gobineau, Arthur de 146–147, 235
- Goethe, Johann Wolfgang von 132
- Gogolák Lajos 143, 252
- Gordon, Sir Robert 19
- Gorski, Andrew 257
- Gottsmann, Andreas 173, 252
- Göllner, Carl 143, 252
- Görgei Artúr 43
- Görögország, görögök* 123, 216–217, 220, 222, 261
- Grassi, Ernesto 258
- Greenfield, K. R. 143, 252
- Griese, Friedrich 251
- Grillparzer, Franz 76–77, 235
- Grunwald, Constantin de 238
- Guizot, François 7, 38, 60, 62, 66, 130, 225
- Gumpowitz, Ludwig 146, 151, 252–253
- Gündisch, Konrad 252
- Gyórfy Miklós 258
- Gyulai Pál 29, 51, 252, 260
- Gyurgyák János 262
- Habsburg birodalom l. Ausztria (Habsburg birodalom)*
- Habsburg-ház 77, 79, 90, 251
- Hajdu János 20, 117, 253
- Hajnal István 68, 253
- Hallberg zu Broich, Otto von, báró 33
- Haller, Carl Ludwig 219
- Hamza, Ignaz 121, 253
- Hanák Péter 121–123, 151, 253, 255, 258
- Hankiss János 160, 253
- Hantsch, Hugo 121, 142, 253, 256
- Haraszti-Taylor Éva 19, 235
- Harrington, James 38

- Hartig, Franz, gróf 60–61, 63, 142, 170–171, 235
- Hartig, Franz 61, 63, 142, 171, 235
- Hartleben, Conrad Adolf 142
- Haselsteiner, Horst 10, 16, 144, 156, 173, 253
- Hattinger, Maria 79, 254
- Häusler, Wolfgang 79, 121, 143, 148, 150, 197, 254
- Havránek, Jan 171, 254
- Hayek, August Friedrich von 198
- Heckenast Gusztáv 58
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 91, 196, 235
- Hekele, Martin 172, 254
- Held, Joseph 265
- Helfert, Joseph Alexander, báró 81, 122, 142, 169–170, 235–236
- Helvécia l. Svájc*
- Helvétius, Claude-Adrien 203
- Henrik, III., német-római császár 90
- Henrik, IV, francia király 130
- Herder, Johann Gottfried 6, 148, 151, 158, 263
- Hermann Róbert 10, 21–22, 32, 43, 45, 54, 84–85, 99, 128, 185, 242, 254
- Hernádi Zsófia 236
- Hess, Moses 133
- Hilferding, Rudolf 246
- Historische Zeitschrift* 265
- History and Theory* 262
- Hobbes, Thomas 118, 169
- Hobsbawm, Eric 142, 256
- Hodža, Michal Miloslav 155
- Hofbauer, Clemens Maria 198
- Holka László 239
- Holmi* 9–10, 234, 248
- Holzschuher, August von 200–201, 236
- Horatius Quintus Flaccus 47
- Hortensius 219
- Horváth János 77, 254
- Horváth Jenő 242
- Horváth Mihály 101
- Horvátország, horvátok* 79, 118, 152, 156–157, 238–239, 246, 261, 265
- Hölgyfutár* 30
- Höpken, Wolfgang 149, 254
- Hroch, Miroslav 142–143, 254–255
- Huber, Alfons 230
- Hugelmann, Karl Gottfried 142, 255, 262
- Humboldt, Alexander von 60
- Hunfalvy Pál 45, 236
- Huszadik Század* 255
- Huszár Tibor 255, 263
- Hübner, Anton, báró 61, 238
- Illés Endre 232–233, 250, 257, 260
- Illés László 250
- Illíria* 171
- India, indiaiak* 160
- Innsbruck* 20–21
- Irinyi József 54
- Irodalomtörténet* 257, 264
- Irodalomtörténeti Közlemények* 234, 246, 251
- Írország* 198
- István, I. (Szent), magyar király 119, 264
- Itália l. Olaszország*
- Ivanka, Endre 172, 255
- Ivánka Imre 19
- Jablanczy (Jabloniczky) Ignác 65, 236
- Jancsó Benedek 143, 255
- Janet, Paul 98, 255
- János, Habsburg főherceg 21
- Jászay Pál 101
- Jászi Oszkár 122, 143, 160, 253, 255
- Jelenkor* 134, 240
- Jellačić, Josip, báró 43, 45, 157
- Jeremiás 92
- Jogtudományi Közöny* 246
- Jókai Mór 23, 53, 255
- Jones, Mervyn D. 144, 255
- Jordan, Dr. J. V. 124, 236
- Jósika Miklós, báró 22–23, 54, 236

- Jósika Samu, báró 87
Journal des Österreichischen Lloyd l. Österreichischer Lloyd
 József, II., osztrák császár 213
 Juhász Gyula 261
 Juvenalis, Decimus Junius 219
- Kabdebó Lóránt 250
 Kajtár Mária 233, 250
 Kann, Robert A. 16–17, 142, 144, 172, 255, 265
 Kant, Immanuel 91, 236
 Kanyar József 265
 Károly, VI., német-római császár, III., magyar király 78, 264
 Károlyi Árpád 27, 236, 243
 Károlyi Ede 143, 236
 Katus László 143, 256, 258
 Kazbunda, Karel 143, 256
 Kecskeméthy Aurél 183, 185, 234
 Kecskeméti Gábor 251
 Kedourie, Elie 142, 256
 Kelemen János 156, 256
Kelet-Európa 262
keleti szlávok 127
 Kemény Gábor 248
 Kemény G. Gábor 143, 256
 Kemény Zsigmond, báró 7, 42, 54, 77, 86, 115–117, 119, 126–127, 183–184, 205, 209, 237, 257, 259
 Kemiläinen, Aira 142, 147, 256
 Kendi Mária 241
 Kerényi Ferenc 10, 32, 211, 233, 250, 257
 2000 248
Kina, kinaiak 160, 166
 Király István 232
 Kiss Erzsébet, F. 19, 25–26, 157, 237, 256
 Kiszling, Rudolf 121, 256
 Klaudy, Karl Leopold 163
 Klauzál Gábor 19
 Klötzer, Wolfgang 266
 Knöpfmacher, Hugo 257
 Kohn, Hans 142, 256–257
 Kokas Károly 236
 Kolb, Gustav 68, 70
- Kollár, Jan 151
Komárom megye 85
 Komlós Aladár 205, 209, 257
 Kónya Sándor 258
 Koppelman, H. L. 142, 164, 257
 Kořalka, Jiří 121, 128–129, 257
 Kosáry Domokos 127, 137, 186, 245, 257
 Koselleck, Reinhart 133, 150, 159, 247
 Kossuth Ferenc 237
 Kossuth Lajos 24–25, 45–47, 65, 69, 113, 116, 136, 161, 186, 237, 241, 257
 Kotzebue, August von 75
 Kovács Endre 258
 Kováts Dániel 243
 Kozik, Jan 143, 257
 Kozma Ágnes 235
 Kölcsey Ferenc 64, 237
Kölnner Zeitung 70
 Köpeczi Béla 11, 46, 257–258
 Körner, Theodor 75
 Kővári László 154–155, 237
 Krasziński, Valerian 173
Kremsier 72, 173, 252, 263
 Kulcsár Kálmán 255, 263
 Kulín Ferenc 211, 257
 Kühl, Joachim 172, 257
 Kühne, Gustav 76, 237
- L. 215, 237
 Lades, H. 142, 257
 Lajos, XIV., francia király 145
 Lajos, XVI., francia király 102, 106
 Lajos Fülöp, francia király 186, 188
 Lajos, bajor koronaherceg 266
 Lamartine, Alphonse de 7, 38, 212
 Lamberg, Franz, gróf 20–23, 69, 96, 136–137, 264
 Láng István 141, 257
 Láng Rózsa 236
 Latour, Théodor-Baillet, gróf 26
Lay 32
 Lederer Emma 258
Leipziger Zeitung 70
Lemberg 80, 201

- Lemberg, Eugen 142, 258
 Lengyel Dénes 255
 Lengyel Márta, S. 76, 258
 Lengyel Zsolt, K. 11, 25
Lengyelország, lengyelek 48, 92, 171, 241
 Lenormand, Marie-Anne 22, 43
Levélári Közlemények 261
 Lilien Anna, bárónő 25, 31
Linz 26
 Lionell, Ernst 230
Lipce 101, 187
 Liptai Ervin 258
Liptószentmiklós 156
 Litteris, M. 237
 Litván György 255
 Lobkowitz, Anna, hercegnő 33
Lombardia 60
London 32, 63, 86, 92
 Lónyay Menyhért, gróf 21–22, 237
 Lorenz, Reinhold 121, 258
 Löffler, Alexander 230
 Löhner, Ludwig 82–83, 173, 237
 Ludassy Mária 11
 Lukács György 232
 Lukács Katalin 191
 Lukács Móric 70
 Lukácsy Sándor 11, 25, 34, 42, 54–55, 106, 186, 205, 238, 250, 258
 Lukinich Imre 232
- Macartney, Carlile Aylmer 81, 128, 129, 258
 Machiavelli, Niccolò 124
 Mack, Karlheinz 253
 Madách Imre 7, 259
Magyar Társadalomtudományi Szemle 258
Magyarország, magyarok 7–8, 14, 17–21, 27, 29–32, 36–37, 42, 45–46, 55–59, 62–64, 66–93, 95, 101–102, 105, 108–109, 113–120, 126, 130, 133, 136, 142–143, 148, 152, 154–157, 161, 170–173, 175–176, 179–180, 182, 198, 216, 224–227, 230–232, 234–241, 242–246, 248–258, 262, 264–266
- Majláth György, gróf 87
 Malecki, Kajetan 201, 238
 Mályusz Elemér 258
 Mann Miklós 18, 258
Marbach am Neckar 227
Marczius Tizenötödike 154
Margit-sziget 187
 Mária Terézia, osztrák császárné, magyar király 89–90, 265
 Markel, Michael 254
 Márkus György 235
 Marx, Karl 122, 231, 246
 Máté evangélista 208
 Mátrai László 258
 Mayer, Theodor 252
 Mažuranić, Ivan 157, 238
 Mazzini, Giuseppe 122, 257
 Meinecke, Friedrich 142, 259
 Mérei Gyula 173, 258–259
 Mészáros Károly 158, 238
 Metternich-Winneburg, Clemens-Lothar, herceg 33, 58–61, 63–65, 79, 142, 170–171, 235, 238, 240, 245, 247
 Michelet, Jules 257
 Mickiewicz, Adam 122
 Miksa, II., bajor király 200
 Miksa József, bajor király 266
Milánó 80
 Mill, John Stuart 98, 225, 257
 Minogue, Kenneth R. 142, 259
 Mirabeau, Honoré-Gabriel Riqueti, gróf 106, 110
 Miskolczy Ambrus 11
Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 248
 Mocsáry Lajos 248
Mohács 51–52, 92, 100–101
 Molière 188
 Mommsen, Hans 142, 259
mongolok 76, 126
 Montalembert, Charles de, gróf 65–66, 185, 231, 248
 Montesquieu, Charles de Secondat, La Brède bárója 107, 174
 Morava, Georg J. 121, 259

- Morvaország* 157–158, 241
 Mounier, Jean-Joseph 110
 Mousnier, Roland 263
 Mózes 220–221
 Möring, Carl 124–127, 129, 214, 238
 Mucsi Ferenc 258
 Musil, Robert 259
 Musset, Alfred de 186–187, 238
 Müller, Adam 132
 Müller, Karl Alexander von 265
München 18, 25–29, 31–32, 35, 50, 55, 62, 67, 70–71, 80, 84, 201

 Nagy József 249
 Nagy Miklós 77, 255, 259
 Napóleon, Bonaparte, francia császár 89, 186–187, 194
Nápoly 80
 Nehring, Karl 173, 246
 Nemes Dezső 258
 Németh G. Béla 245
 Németh István 11
Németország, németek 38, 46, 57, 67–68, 70, 72–76, 78–79, 83, 90, 92, 98, 102, 124–128, 133, 140, 147, 152, 157–159, 171, 175, 177, 186, 189, 198–199, 212, 227, 232, 234, 236, 238–239, 241–242, 247–248, 259
New Literary History 262
 Niederhauser Emil 171, 245, 258–259
 Niederhorn, Jean Paul 254
Niederstarnberg 32
 Nizsalovszky Endre 25, 34, 42, 54–55, 186, 238
Nussdorf 26

 Nyáry Pál 24
 Nyíri Kristóf 9, 10, 16, 66, 77, 121, 137, 146, 150, 198, 259–260

 Obermayer, P. E. 243
Oerlikon 29
 Ogris, Werner 121, 260

Olaszország, olaszok 77, 78, 126, 136, 143, 147, 171, 177, 252
Olmütz 113, 140, 165, 168–169, 213, 261
 Oltványi Ambrus 9, 37, 41, 54–56, 59, 233, 260
 Orosz István 251
Oroszország, oroszok 21, 125, 130, 187, 200, 236, 240, 241
 Orton, Lawrence D. 257
 Ostroziński-Utiesenović, Ognieslav 173, 200, 238–239
 Otmar, Franz 266
 Ozouf, Mona 158, 250

örmények 155
Österreich (örökös tartomány) 176
Österreichische Osthefte 257
Österreichischer Lloyd 69, 173, 234

 Pach Zsigmond Pál 258
Páhl 32
 Pajkossy Gábor 11
 Palacký, František 121–122, 124–125, 128, 151–152, 158, 170–172, 239, 250, 253–254, 257, 259–260, 267
 Pálffy János 20–23, 239
 Palocsay Tivadar, báró 34–35, 239
 Palotás Emil 173
 Pamlényi Ervin 258, 265
 Pándi Pál 232–233, 250, 257, 260
Pannonhalma 58, 227
 Pap Dénes 81, 239
 Papiu Ilarian, Alesandru 46, 239
 Papp Ferenc 51, 260
Párizs 22, 27, 43, 47, 80, 104, 107, 110, 188, 215
 Pascal, Blaise 220
Passau 27
 Pataki Ferenc 255, 264
 Pauler Tivadar 30–31, 35, 50
 Paupié, Kurt 71, 260
 Pázmány Dénes 24
 Peil, Dietmar 132, 260
 Pejaković, Stephan 157, 239

- Pelyach István 242
 Perczel Mór 45
 Perrot, Dominique 142, 261
 Perthaler, Hans (Perthaler, Johann von, Iovag) 128
Pest 13, 19–20, 22–23, 25, 28–31, 33, 35, 37, 49–50, 56–58, 64, 66, 68, 73, 78, 83, 100–101, 130, 142, 177, 183, 185, 195
Pester Morgenblatt 142
Pesti Hirlap 21, 73, 134–135, 154, 156
Pesti Napló 30, 98, 209, 237
 Pesty Frigyes 243
 Petőfi Sándor 53
 Pfäfflin, Friedrich 11
 Pfeil 100
 Phaedrus 219
 Philippi, Paul 252, 254
 Pillersdorf, Franz, gróf 140
 Pipitz, Franz Ernst 124, 239
 Pipitz, Josef von 81
 Pirotte, Jean 142, 260
 Pisling, Theophil 143, 239
 Plaschka, Richard Georg 121, 253–254, 260
 Platón 38, 220
 Pók Attila 255
Politikai Hetilap 198, 245
 Popovici, Aurel C. 143, 239
Poroszország, porosz 57
Pozsony 19, 79, 84–85
 Pölöskei Ferenc 251
Prága 80, 153, 239, 240, 261
Prager Zeitung 158, 230, 240
 Pražák, Richard 171, 260
 Predarovich, N. von 142, 260
 Preiswerk, Roy 142, 261
Die Presse 73, 173
 Priddat, Birger 197, 261
 Prinz, Friedrich 142, 261
Proceedings of the British Academy 249
 Prokesch-Osten, Anton, gróf 60, 240
 Protmann, Jozef 64
 Proudhon, Pierre-Joseph 190
 Pröhle 73
 Pulszky Ferenc 18, 21, 27, 63, 70, 92, 134–135, 200, 240
 Raczyński, Athanasa Naleńcz, gróf 61, 229
 Radvánszky, Anton 37, 39, 144, 261
Rajna 125–126
 Ránki György 258
 Rechter, Gerhard 11, 25
 Redlich, Josef 16–17, 40, 121, 143–144, 261
Reform 154
Le Republicain 112
 Ress Imre 11, 157
 Révai Gábor 235
 Réz Pál 238
 Riehl, W. H. 201
 Riethmüller, Albrecht 248
Róma, római 47, 130, 165, 181, 207, 216–217, 219, 261
románok (oláhok) 46, 116, 118, 143, 154, 155, 171, 175, 230, 239, 245, 255, 257
 Rosty Ágnes 19, 31
 Rosty Ilona 19–20, 28, 29
 Rousseau, Jean-Jacques 97, 107, 221
Rösselsberg 32
 Rössler, Constantin 143, 240
rutének 143
 Ruzsa Ágnes 197
 Saaz 82
 Safárik, Pavel Josef 151
 Salvi, Beniamino 143, 261
Salzburg 27–28, 35
Sály 54, 186
 Sand, George 147
 Saria, Balduin 263
 Sárközi György 132
 Sárközi Zoltán 143, 261
 Sárosi Gyula 42–45, 240, 247
 Sashegyi Oszkár 143, 261
 Sauer, August 236
 Scherzer, Carl 199, 241
 Schettenhefer, Michael 269

- Schieder, Theodor 142, 264
 Schiller, Friedrich 227
 Schlesinger, Max, 46–47, 92, 240
 Schlesinger, Rudolf 172, 261
 Schlett István 37, 144, 261
 Schlitter, Hanns 143, 261
 Schlosser, Friedrich Christoph 105
 Schmerling, Anton von 129
 Schmidinger, Heinrich 248
 Schmitthenner, Friedrich 199–200, 240
 Schneidewin, Max 197, 261
 Schönherr Gyula 250
 Schroeder, Felix von 263
 Schulmeister, Otto 255
 Schulz-Falkenthal, Heinz 197, 261
 Schulze, Joachim-Friedrich 197, 261
 Schuselka, Franz 76, 92–93, 125, 148, 168–169, 236, 240–241, 249
 Schütte, Anton 46, 241
 Schwalm, Gisela 259
 Schwarzenberg, Felix, herceg 57, 72, 252
 Scott, Sir Walter 95
 Šembera, Aloys von 157–158, 241
 Seneca, Lucius Annaeus 219–221
Seyboldsdorf 32
 Shafer, Boyd C. 142, 262
 Sieyès, Pierre-Emmanuel, abbé 97, 112, 132
 Simon, Helene 262
 Sinkovics István 258
Skandinávia 160
 Sked, Alan 121, 262
 Skinner, Quentin 12, 41, 149, 262
 Slater, Gilbert 197, 262
 Smith, Anthony D. 142, 146, 262
Somogy megye 265
 Somssich Pál 63, 79–81, 141, 241
 Sorel, Georges 191, 262
 Sötér István 12, 18, 24, 37, 42, 77, 136–37, 144, 187, 197, 232–233, 250, 257, 260, 262
Spanyolország, spanyolok 75, 147
Spielberg 32
 Spira György 143, 161, 241, 251, 261, 262
 Splény Anna Mária 22
 Splény Béla 22, 241
 Splény Gábor 22
Starnberg 28, 36, 57, 70
 Steier Lajos 155, 242
 Stein, Lorenz von 60, 98
 Steinacker, Harold 142–143, 262
 Stourzh, Gerald 11, 16–17, 140–144, 254, 257, 260, 263
 Strauß, Johann 248
 Streckfuß, Adolf 46, 242
Stuttgarter Zeitung 227
 Subotić, Jovan 156
 Sugar, Peter F. 142, 263
 Sundhausen, Holm 150–151, 263
 Suppan, Arnold 253
 Suratteau, Jean-René 142, 263
Svájc, svájciak 29, 36, 43, 45, 53, 147
 Swoboda, Jan 152–153, 242
 Szabad György 58, 144, 251, 258, 263
 Szabó T. Attila 239
 Szajbély Mihály 236
Szalamisz 170
 Szalai Anna 233, 236
 Szalay Gábor, báró 24, 26, 242
 Szalay Imre 185, 242
 Szalay László 13, 29–30, 34, 36, 42, 53–55, 68, 70–71, 100–101, 106, 186–187, 234, 238, 242
 Szarka László 254
 Szarvady Frigyes 242
szászok 143, 155, 175, 252, 261
 Szauder József 232
Századok 9–10, 233–235, 249, 251, 254, 258, 263–264
 Széchényi Ferenc, gróf 227
 Széchényi István, gróf 12, 21, 45, 53–54, 65, 68, 116, 126, 130, 134, 177, 229, 242, 251, 257
 Szécsen Antal gróf 63–64, 147, 242, 264

- Szeged* 11, 45, 161
 Székely György 258
székelyek 154–155
 Szekeres László 255
 Szekfű Gyula 40, 263
 Szemere Bertalan 19, 54, 120, 242
szerebek 113, 118, 156, 175, 238, 246
 Szilágyi Sándor 23, 45, 242
 Szinnyei József, ifj. 234
szlávok 78, 118, 127, 143, 147, 151–
 152, 154, 161, 168, 200, 230, 240,
 243–244, 248–250, 252
Szlavónia 79, 157, 239
szlovákok (tótok) 118, 143, 155–
 156, 242–243, 247, 252
Szlovénia 261
 Szolón 170, 219
 Szűcs Jenő 99, 253, 261, 263
 Szűcs László 255
 Szüts Iván 242
 Szvaratkó Kálmán 41, 264
- Tacitus, Publius Cornelius 219
 Tamás Anna, B. 232
 Tamás Gáspár Miklós 55, 97–98,
 144, 264
 Tawney, Richard Henry 197, 264
 Taylor, John Edward 240
 Tebeldi, Albrecht I. Carl Beidtel
 Teleki Ferencné, gróf 25
 Teleki József, gróf 154
 Teleki László, gróf, 27, 63, 79–80,
 242
 Terentia 219
 Thallóczy Lajos 63, 264
 Thiers, Louis-Adolphe 7, 9, 105,
 189, 199–205, 208, 210, 233, 243
 Thouret, Jacques-Guillaume 112
 Thun, Josef Mathias, gróf 127, 243
 Thun-Hohenstein, Leo Leopold,
 gróf 27, 70, 161, 166, 200, 243
Thürnthennig 32
Tirol, tiroliak 75
Tiszatáj 250, 259–260
 Tocqueville, Alexis de 98, 204, 225
 Toldy Ferenc 13
 Toldy István 54, 233, 250, 264
- Tolnai Gábor 232
 Tontsch, Günther H. 254
 Tóth Gyula 237
 Tóth Lőrinc 78
 Tókei Ferenc 255, 264
Törökország, török 32, 76, 79, 89,
 122
Történelmi Szemle 246, 256, 265
 Trefort (család) 5, 18, 28
 Trefort Ágnes 19
 Trefort Ágoston 18–24, 26–27, 29–
 30, 35–36, 45, 57–63, 65, 68–70,
 80–81, 101–105, 108, 170–172,
 177, 184–185, 227, 242–243, 249,
 258
 Trefort Ágostonné I. Rosty Ilona
 Trefort Edit 19, 24
 Treitschke, Georg Friedrich 257
 Treuenfels, Therese 257
 Turba, Gustav 77, 264
Tutzing 29, 32–34, 36, 47, 49
- Ujváry Gábor 10
ukránok 257
Unterstrass 29
 Urbán Aladár 12, 19–20, 23, 27, 69,
 109, 128, 235–236, 243, 253, 264
 Urbanitsch, Peter 252
- Vác* 19
 Vachott Sándorné 21, 51, 240
 Vahot Imre 30, 54–55, 237, 240
 Vairasse, Denis 38
Vajdaság 113, 266
 Valjavec, Fritz 121, 267
 Vardy, Steven Bela 137, 265
 Varga János 59, 125, 143, 237, 265
 Varga Pál, S. 151
 Várkonyi Agnes, R. 11, 22, 101, 182,
 258, 265
 Várszegi Asztrik 11, 22
 Vass Henrik 258
 Vay Miklós, báró 87
Velence (Fejér m.) 42, 100
 Vencel, Szent, herceg 151
 Veress Dániel 244
Versailles 110

- Vieregg (család) 25, 28, 31–33, 35, 50, 195, 227
 Vieregg, Friedrich, gróf 33
 Vieregg, Helene (Ilka), grófnő 33
 Vieregg Károly (Karl Matthäus), gróf 32, 35
 Vieregg Károlyné (Karl Matthäus), gróf I. Eötvös Júlia, bárónő
Világosság 9, 250–251, 256, 264
 Villegardelle, François 199–200, 243
 Villeneuve-Bargemont, Jean-Paul 199, 243
 Violand, Ernst von 79, 82, 163, 244, 254
 Vizkelety András 11
 Voegelin, Erich 128, 144, 265
 Voinovich Géza 18, 52, 144, 187, 265
Volga 126
 Voltaire 128
 Vörösmarty Mihály 47
 Vucinich, Wayne S. 143, 265
- W., G. 214–215, 231
 Waldapfel Eszter, V. 19–20, 27–28, 244
 Waldapfel József 232
 Wandruszka, Adam 172, 252, 255, 263, 265
Wasserburg 28
 Webb, Beatrice 197, 266
 Webb, Sydney 197, 266
 Wéber Antal 232–233, 250, 257, 260
 Weber, Georg 254
 Weber, Johann 37, 144, 266
 Weilermann, Hermann 142, 266
Weinsfeld 32
 Wentzcke, Paul 121, 266
 Werni, Sebastian 143, 266
 Wesselényi Miklós, báró 72, 78, 119, 125, 244, 249
 Wieland, Christoph Martin 132
- Wiener Monatsblätter* 214, 237
Wiener Zeitung 128
 Wierer, Rudolf 173, 266
 Wildner-Maithstein, Ignaz von 142, 166, 244
 Winter, Alexander, 33, 269
 Winters, Stanley B. 265
Winterthur 219
 Wirkner Antal 68
 Wittgenstein, Ludwig 259
 Wittram, Reinhard 142, 266
 Wlassics Gyula, báró 231
Wort und Wahrheit 258
 Wrede (család) 31, 227
 Wrede, Julie, hercegnő 33
 Wrede, Karl Friedrich, herceg 33
 Wrede, Karl Philipp, herceg 33, 247, 266
 Wrede, Karl Theodor, herceg 33
 Wrede, Leopoldine, hercegnő 33
 Wrede, Oscar, herceg 33
 Wrede, Philipp Carl, herceg 33
- Záborszky Alajos 134
 Zacek, Joseph Frederick 121, 267
 Zang, August 73
 Zedlitz, Joseph Christian, báró 79
 Zerffi Gusztáv 250
 Zichy Ödön, gróf 43
 Zimmermann, Johann Georg 149
 Zinner Edit 255
 Zittelmann 71
 Zöllner, Erich 252–253
 Zrínyi Miklós (1508–1566), gróf 75
 Zurecht, Gotthelf I. Hartig, Franz, gróf
Zürich 29–30
 Zwitter, F. 142, 267
- Zsedényi Eduárd 63, 170, 244
zsidók 220, 222, 246
 Zsigmond László 258

EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN – IDŐRENDI TÁBLÁZAT

1848

szeptember eleje: Eötvös útlevelet kér Pulszky Ferencről.

szeptember 9.: Eötvös „feltételes” lemondása miniszteri tárcájáról.

szeptember: Eötvös és Trefort családjukat Bécsbe küldik.

szeptember 28.: A pesti hajóhídon a tömeg meggyilkolja Lamberget.

szeptember 29.: Eötvös és Trefort Ágoston elhagyják Budát.

szeptember 30.: Megérkezés Bécsbe.

október 6.: A felkelt bécsi nép meggyilkolja Latourt.

október 6. este: Továbbutazás Nussdorfba (Bécs elővárosa); ott éjszakáznak.

október 7–9.: Utazás hajón Béctől Passauig.

október 9–12.: Utazás omnibuszon Passautól Münchenig.

október–december: Eötvös elkezd dolgozni *Az 1848iki forradalom története* című tanulmányon/memoáron.

októbertől 1849 áprilisig: Münchenben lakik.

október 20.: Eötvös levele Szalay Lászlóhoz müncheni letelepedéséről.

november 27.: Eötvös levele August Cottához, az Allgemeine Zeitung kiadójához.

december 7.: Megjelenik cikke *Die Rechtsfrage* (A jogi kérdés) címmel az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ban.

Év végi keletmegjelöléssel maradt fenn *Müncheni vázlat* címmel ismert, közelebbről nem datálható kézírata.

1849

- Az év folyamán elkezd írni nagy politikaelméleti művét.
január 31.: Távozását igazoló és terveit vázoló levele Cziráky Antalhoz.
február 3.: Eötvös közzétesz az *Allgemeine Zeitung*ban egy Magyarországról hozzá intézett levelet.
március 19.: Eötvös levele Leo Thun-Hohenstein müncheni osztrák követhez a perbe fogott Batthyány Lajos ügyében.
áprilistól októberig: Salzburgban lakik.
május–június: Első naplóbejegyzései, melyek az *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* (Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról) című röpirat formálódására utalnak.
május–július: Átdolgozza *Az 1848iki forradalom története* szövegét, és elkészíti a fennmaradt három fejezetet első politikafilozófiai szintézistervéből. Ez utóbbi műben fordul Eötvös érdeklődése az anyagi érdekek vizsgálatától a politikai eszmék felé.
május 1.: Eötvös tanúvallomást tesz Batthyány Lajos perében.
októbertől 1850 ápriliséig: Münchenben lakik.
október 8. vagy 9.: Indulás Salzburgból Münchenbe.
október 10. vagy 11.: Útközben értesül Batthyány Lajos halálhíréről.

1850

- Egész évben nagy politikai munkáján dolgozik. Az év folyamán megírja *Pauperismus* (Pauperizmus) című tanulmányát.
tavasza: Készen áll *A francia forradalom története* című, befejezetlen tanulmányának kézírata.
március 12.: Már kapható német nyelvű röpirata *Ausztia nemzetiségeinek egyenjogúsításáról*.
áprilistól kb. szeptember végéig: Tutzingban időz.
nyara: Meglátogatja Szalay Lászlót Zürich mellett.
augusztus 14.: Eötvös levele Trefort Ágostonhoz, melyben politikai terveiről ír.
szeptember 17.: *A hölgy dala* című költeményének keletkezése.

szeptember 21.: *A tóhoz* című költeményének keletkezése.
szeptember 29.: *Mohács* című költeményének keletkezése.
szeptember: Trefort Ágoston visszaérkezése Magyarországra.
október 16.: Megjelenik az *Allgemeine Zeitung*ban Eötvös *Ungarn und seine Bestimmung* (Magyarország és rendeltetése) című írása.
november 22. Trefort Ágoston elkészíti *Értekezés az eszközökről, melyekkel a forradalom befejezhető Ausztriában és Magyarországon* című röpiratát, amely nem jelenhetett meg.
november vége: Eötvös hazaérkezik Magyarországra.
december 8.: Megérkezik Pestre.
december: Átadja Csengery Antalnak az *Uralkodó eszmék* első kötetének, a *Losonczy Phönix*et szerkesztő Vahot Imrének pedig *Mohács* című költeményének kéziratát. (1851 júliusában megjelenik Eötvös emigrációbeli politikaelméleti kutatásainak összefoglalása magyar nyelven *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, augusztusban pedig eredeti nyelvén, németül is, *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat* címmel, kötetmegjelölés nélkül.)

